

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜNÜN MAKROEKONOMİK ETKİLERİ

Samet ACAR

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Ekrem GÜL

ARALIK - 2022

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜNÜN MAKROEKONOMİK
ETKİLERİ

DOKTORA TEZİ

Samet ACAR

Enstitü Anabilim Dalı: İktisat

“Bu tez 30/12/2022 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulanan jüri üyeleri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Ekrem GÜL	Başarılı
Prof. Dr. Mustafa Kemal AYDIN	Başarılı
Doç. Dr. Hakan YAVUZ	Başarılı
Doç. Dr. Ahmet KAMACI	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Hilal ALPDOĞAN	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet

Hayır

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütölen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dâhil) deneysel ya da diğeri bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Samet ACAR

30/12/2022

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın fikir ve hazırlanma süreçlerinde beni yönlendiren ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Ekrem Gül'e, tez izleme sürecinde fikir ve desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Mustafa Kemal Aydın, Doç. Dr. Hakan Yavuz ve Prof. Dr. Aziz Kutlar hocalarıma teşekkürlerimi sunarım. Çalışmalarım esnasında yardımlarıyla beni motive eden çalışma arkadaşlarım Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Çalışkan, Doç. Dr. Nurullah Altıntaş ve Arş. Gör. Eyüp Ensar Çakmak'a ayrı ayrı teşekkür ederim.

Hayatımın her alanında ve anında yanımda olan anne ve babama şükranlarımı sunuyorum.

Samet ACAR

30/12/2022

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	vii
TABLO LİSTESİ	viii
ŞEKİL LİSTESİ	xii
ÖZET	xiii
ABSTRACT	xiv
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜNÜN TEORİK TEMELLERİ	7
1.1. Hukukun Üstünlüğü Bağlamında Hukuk	7
1.1.1. Hukukun Tarihsel Gelişimi	8
1.1.2. Hukuk Sistemleri	10
1.1.2.1. Kıta Avrupası (Civil Law) Hukuk Sistemi	10
1.1.2.2. Anglosakson (Common Law) Hukuk Sistemi	11
1.1.2.3. İslam Hukuku	11
1.1.2.4. Sosyalist Hukuk Sistemi	12
1.2. Hukuk Ekonomi İlişkisi.....	12
1.2.1. Hukukun Ekonomik Analizi.....	15
1.2.2. Ekonomi Hukuku	18
1.2.3. Hukuk ve Makroekonomi.....	19
1.3. Hukukun Üstünlüğü.....	20
1.3.1. Hukukun Üstünlüğü Kavramı	20
1.3.1.1. Biçimsel (Formalistic) Teoriler.....	22
1.3.1.2. Asli (Substantive) Teoriler.....	23
1.3.2. Hukukun Üstünlüğü Kavramının Tarihsel Gelişimi	23
1.3.3. Hukukun Üstünlüğü ve Hukuk Devleti	28
1.3.4. Hukukun Üstünlüğü ve Demokrasi	29
1.3.5. Hukukun Üstünlüğü Kavramına Yönelik Eleştiriler	31
1.3.5.1. Kavramsal Zayıflık	31
1.3.5.2. Hukuki Çoğulculuk.....	32
1.3.5.3. Kültürel/Bölgesel Görelilik.....	33

1.3.5.4. Kavramsal Belirsizlik ve Hukukun Üstünlüğü	34
1.3.6. Hukukun Üstünlüğünün Ölçülmesi	34
1.3.6.1. Dünya Adalet Projesi (World Justice Project) Hukukun Üstünlüğü Endeksi.....	34
1.3.6.2. Dünya Bankası Küresel Yönetişim Göstergeleri (Worldwide Governance Indicators) Hukukun Üstünlüğü Endeksi.....	44
2. BÖLÜM: HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜNÜN SEÇİLİ MAKROEKONOMİK GÖSTERGELERLE İLİŞKİSİ.....	48
2.1. Hukukun Üstünlüğü ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki.....	48
2.1.1. Ekonomik Büyüme.....	48
2.1.2. Büyüme Modelleri.....	49
2.1.3. Hukukun Üstünlüğü ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Teorik İlişki.....	50
2.1.4. Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme İlişkisi Literatür Özeti.....	53
2.2. Hukukun Üstünlüğü ile Faiz Oranları Arasındaki İlişki.....	57
2.2.1. Faiz	57
2.2.2. Hukukun Üstünlüğü ile Faiz Oranları Arasındaki Teorik İlişki.....	59
2.2.3. Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranları İlişkisi Literatür Özeti.....	61
2.3. Hukukun Üstünlüğü ile Enflasyon Oranları Arasındaki İlişki	62
2.3.1. Enflasyon.....	62
2.3.2. Hukukun Üstünlüğü ile Enflasyon Oranları Arasındaki Teorik İlişki	63
2.3.3. Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranları İlişkisi Literatür Özeti	66
2.4. Hukukun Üstünlüğü ile Finansal Gelişmişlik Arasındaki İlişki.....	68
2.4.1. Finansal Gelişmişlik	68
2.4.2. Hukukun Üstünlüğü ile Finansal Gelişmişlik Arasındaki Teorik İlişki	69
2.4.3. Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişmişlik İlişkisi Literatür Özeti.....	72
2.5. Hukukun Üstünlüğü ile Yabancı Yatırımlar Arasındaki İlişki.....	74
2.5.1. Yabancı Yatırımlar	74
2.5.2. Hukukun Üstünlüğü ile Yabancı Yatırımlar Arasındaki Teorik İlişki	76
2.5.3. Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar İlişkisi Literatür Özeti.....	78
3. BÖLÜM: HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ İLE SEÇİLİ MAKROEKONOMİK GÖSTERGELER İLİŞKİSİ PANEL VERİ ANALİZİ	81
3.1. Panel Veri	81

3.1.1. Panel Verilere Ait Temel Kavramlar.....	81
3.1.2. Panel Verinin Avantajları ve Kısıtları	82
3.1.3. Tek Yönlü Birim Etkiler Panel Veri Modelleri ve Tahmin Yöntemleri	83
3.1.4. Sabit Etkiler Modeli	84
3.1.5. Grup İçi Tahmin Metodu.....	84
3.1.6. Grup İçi Modelinin Varsayımları	85
3.1.6.1. Katı Dışsallık	85
3.1.6.2. Çoklu Doğrusal Bağlantı Olmaması	85
3.1.6.3. Homoskedastisite ve Otokorelasyonsuzluk	85
3.1.6.4. Grup İçi Tahminci Metodunun Özellikleri	85
3.1.7. Tesadüfi Etkiler Modeli.....	86
3.1.8. Tesadüfi Etkiler Modelinin Genel Varsayımları	87
3.1.8.1. Katı Dışsallık ve Korelasyon Olmaması.....	87
3.1.8.2. Çoklu Doğrusal Bağlantı Olmaması	87
3.1.8.3. Etkinlik Varsayımı	88
3.1.9. Genelleştirilmiş En Küçük Kareler Yöntemi	88
3.1.10. Sabit Etkiler Modeli ve Tesadüfi Etkiler Modeli Arasında Tercih	90
3.1.10.1. Hausman Testi	90
3.1.11. Panel Veri Modellerinde Temel Varsayımların Sınanması.....	91
3.1.12. Sabit Etkiler Modelinde Temel Varsayımların Sınanması.....	92
3.1.12.1. Sabit Etkiler Modelinde Birimlere Göre Heteroskedastisite Varlığının Sınanması	92
3.1.12.2. Sabit Etkiler Modelinde Otokorelasyon Varlığının Sınanması	93
3.1.12.3. Sabit Etkiler Modelinde Birimler Arası Korelasyon Varlığının Sınanması	95
3.1.13. Tesadüfi Etkiler Modelinde Temel Varsayımların Sınanması	97
3.1.13.1. Tesadüfi Etkiler Modelinde Heteroskedastisite Varlığının Sınanması.....	97
3.1.13.2. Tesadüfi Etkiler Modelinde Otokorelasyon Varlığının Sınanması..	99
3.1.14. Panel Veri Modellerinde Temel Varsayımların Geçersiz Olduğu Durumlarda Dirençli Tahminciler	99
3.1.14.1. Heteroskedastisite Varlığında Dirençli Tahminci.....	99

3.1.14.2. Heteroskedastisite ve Otokorelasyon Varlığında Dirençli Tahminci	100
3.1.14.3. Heteroskedastisite ve Birimler Arası Korelasyon Varlığında Dirençli Tahminci	101
3.1.14.4. Heteroskedastisite, Birimler Arası Korelasyon ve Otokorelasyon Varlığında Dirençli Tahminci	102
3.2. Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme İlişkisi Panel Veri Analizi.....	103
3.2.1. Etkin Model Seçimi.....	105
3.2.2. Sabit Etkiler Modeli Varsayımların Sınanması	105
3.2.2.1. Homoskedastisite	105
3.2.2.2. Otokorelasyon	106
3.2.2.3. Birimler Arası Korelasyon	106
3.2.3. Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme İlişkisi Analizi Dirençli Tahminciyle Tahminler	107
3.2.3.1. Tüm Panel Ülkeler Grubu İçin Tahmin	107
3.2.3.2. Yüksek Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin	108
3.2.3.3. Orta Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin	108
3.2.3.4. Düşük Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin.....	109
3.2.3.5. Bütüncül Değerlendirme	110
3.3. Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı İlişkisi Panel Veri Analizi	110
3.3.1. Etkin Model Seçimi.....	111
3.3.2. Sabit Etkiler Modeli Varsayımlarının Sınanması.....	112
3.3.2.1. Homoskedastisite	112
3.3.2.2. Otokorelasyon	112
3.3.2.3. Birimler Arası Korelasyon	113
3.3.3. Rassal Etkiler Modeli Varsayımlarının Sınanması	113
3.3.3.1. Homoskedastisite	113
3.3.3.2. Otokorelasyon	114
3.3.4. Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranları İlişkisi Analizi Dirençli Tahminciyle Tahminler	114
3.3.4.1. Tüm Panel Ülkeler Grubu İçin Tahmin	115
3.3.4.2. Yüksek Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin.....	115

3.3.4.3. Orta Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin	116
3.3.4.4. Düşük Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin.....	116
3.3.4.5. Bütüncül Değerlendirme	117
3.4. Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı İlişkisi Panel Veri Analizi.....	117
3.4.1. Etkin Model Seçimi.....	118
3.4.2. Sabit Etkiler Modeli Varsayımların Sınanması.....	119
3.4.2.1. Homoskedastisite	119
3.4.2.2. Otokorelasyon	120
3.4.2.3. Birimler Arası Korelasyon	120
3.4.3. Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranları İlişkisi Analizi Dirençli Tahminciyle Tahminler	121
3.4.3.1. Tüm Panel Ülkeler Grubu İçin Tahmin	121
3.4.3.2. Yüksek Gelirli Ülkeler Grubu için Tahmin	122
3.4.3.3. Orta Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin	122
3.4.3.4. Düşük Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin.....	123
3.4.3.5. Bütüncül Değerlendirme	123
3.5. Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme İlişkisi Panel Veri Analizi	124
3.5.1. Etkin Model Seçimi.....	125
3.5.2. Sabit Etkiler Modeli Varsayımlarının Sınanması.....	125
3.5.2.1. Homoskedastisite	125
3.5.2.2. Otokorelasyon	126
3.5.2.3. Birimler Arası Korelasyon	126
3.5.3. Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme İlişkisi Analizi Dirençli Tahminciyle Tahminler	127
3.5.3.1. Tüm Panel Ülkeler Grubu İçin Tahmin	127
3.5.3.2. Yüksek Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin	128
3.5.3.3. Orta Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin	129
3.5.3.4. Düşük Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin.....	129
3.5.3.5. Bütüncül Değerlendirme	130
3.6. Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar İlişkisi Panel Veri Analizi	130
3.6.1. Etkin Model Seçimi.....	132
3.6.2. Sabit Etkiler Modeli Varsayımlarının Sınanması.....	132

3.6.2.1. Homoskedastisite	132
3.6.2.2. Otokorelasyon	133
3.6.2.3. Birimler Arası Korelasyon	133
3.6.3. Rassal Etkiler Modeli Varsayımlarının Sınanması	134
3.6.3.1. Homoskedastisite	134
3.6.3.2. Otokorelasyon	134
3.6.4. Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar İlişkisi Analizi Dirençli Tahminciyle Tahminler	134
3.6.4.1. Tüm Panel Ülkeler Grubu İçin Tahmin	135
3.6.4.2. Yüksek Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin	136
3.6.4.3. Orta Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin	136
3.6.4.4. Düşük Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin	137
3.6.4.5. Bütüncül Değerlendirme	138
SONUÇ	139
KAYNAKÇA.....	149
ÖZGEÇMİŞ	165

KISALTMALAR

BTI	: Bertelsmann Transformation Index
DOLS	: Dinamik Sıradan En Küçük Kareler
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırımlar
FGLS	: Uygulanabilir Genel En Küçük Kareler
FMOLS	: Tamamen Değiştirilmiş OLS
GMM	: Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi
GPP	: Genel Nüfus Anketi
GSYH	: Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla
ICRG	: Uluslararası Ülke Riski Rehberi
IMF	: Uluslararası Para Fonu
LBI	: Yerel En İyi Değişmez Testi
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
OLS	: Sıradan En Küçük Kareler
PCSE	: Panel Düzeltilmiş Standart Hatalar
UCM	: Gözlemlenmeyen Bileşen Modeli
UYP	: Uluslararası Yatırım Pozisyonu
WGI	: Dünya Geneli Yönetişim Göstergeleri
WJP	: Dünya Adalet Projesi
vb.	: ve benzeri

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: WGI ve WJP Hukukun Üstünlüğü Endeksleri Karşılaştırması.....	46
Tablo 2: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme Analizi Seri Tanım ve Kaynakları	104
Tablo 3: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme Analizi Hausman Test Sonuçları ..	105
Tablo 4: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme Analizi Değiştirilmiş Wald Testi Sonuçları	105
Tablo 5: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme Analizi Otokorelasyon Sınama Test Sonuçları	106
Tablo 6: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme Analizi Pesaran Testi Sonuçları ...	106
Tablo 7: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme İlişkisi Analizi Tüm Ülkeler İçin Driscoll Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları	107
Tablo 8: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme İlişkisi Yüksek Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları	108
Tablo 9: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme İlişkisi Analizi Orta Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları	108
Tablo 10: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme İlişkisi Analizi Düşük Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları	109
Tablo 11: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme İlişkisi Gruplara Göre Analiz Sonuçları	110
Tablo 12: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Seri Tanım Ve Kaynakları	110
Tablo 13: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Hausman Test Sonuçları	111
Tablo 14: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Sabit Etkiler Değiştirilmiş Wald Testi Sonuçları	112
Tablo 15: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Sabit Etkiler Otokorelasyon Sınama Test Sonuçları	112
Tablo 16: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Sabit Etkiler Pesaran Testi Sonuçları.....	113
Tablo 17: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Rassal Etkiler Levene, Brown ve Forstye Testi Sonuçları	113
Tablo 18: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Rassal Etkiler Otokorelasyon Testi Sonuçları	114

Tablo 19: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Tüm Ülkeler İçin Driscoll-Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları	115
Tablo 20: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Yüksek Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll-Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları	115
Tablo 21: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Orta Gelir Grubu Ülkeler İçin Rassal Etkiler Modeli Arellano, Froot ve Rogers Testi Tahmin Sonuçları.....	116
Tablo 22: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Düşük Gelir Grubu Ülkeler İçin Sabit Etkiler Model Arellano, Froot ve Rogers Testi Tahmin Sonuçları.....	116
Tablo 23: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranları İlişkisi Gruplara Göre Analiz Sonuçları	117
Tablo 24: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı Analizi Seri Tanım Ve Kaynakları..	118
Tablo 25: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı Analizi Hausman Test Sonuçları.....	119
Tablo 26: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı Analizi Sabit Etkiler Değiştirilmiş Wald Testi Sonuçları.....	119
Tablo 27: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı Analizi Sabit Etkiler Otokorelasyon Sınama Test Sonuçları	120
Tablo 28: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı Analizi Sabit Etkiler Pesaran Testi Sonuçları	120
Tablo 29: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Tüm Ülkeler İçin Driscoll-Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları	121
Tablo 30: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı Analizi Yüksek Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll-Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları.....	122
Tablo 31: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı Analizi Orta Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll-Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları	122
Tablo 32: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı Analizi Düşük Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll-Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları.....	123
Tablo 33: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranları İlişkisi Gruplara Göre Analiz Sonuçları	123
Tablo 34: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme Analizi Seri Tanım ve Kaynakları .	124
Tablo 35: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme Analizi Hausman Test Sonuçları ...	125
Tablo 36: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme Analizi Değiştirilmiş Wald Testi Sonuçları	126

Tablo 37: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme Analizi Otokorelasyon Sınama Test Sonuçları	126
Tablo 38: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme Analizi Pesaran Testi Sonuçları.....	126
Tablo 39: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme İlişkisi Analizi Tüm Ülkeler İçin Driscoll Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları	127
Tablo 40: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme İlişkisi Yüksek Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları	128
Tablo 41: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme İlişkisi Orta Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları	129
Tablo 42: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme İlişkisi Düşük Gelir Grubu Ülkeler İçin Arellano, Froot ve Rogers Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları	129
Tablo 43: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme İlişkisi Gruplara Göre Analiz Sonuçları	130
Tablo 44: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Seri Tanım Ve Kaynakları.....	131
Tablo 45: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Hausman Test Sonuçları	132
Tablo 46: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Sabit Etkiler Değiştirilmiş Wald Testi Sonuçları.....	132
Tablo 47: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Sabit Etkiler Otokorelasyon Sınama Test Sonuçları	133
Tablo 48: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırım Analizi Sabit Etkiler Pesaran Testi Sonuçları	133
Tablo 49: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Rassal Etkiler Levene, Brown ve Forstye Testi Sonuçları.....	134
Tablo 50: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırım Analizi Rassal Etkiler Otokorelasyon Testi Sonuçları	134
Tablo 51: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Tüm Ülkeler İçin Driscoll-Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları	135
Tablo 52: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Yüksek Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll-Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları.....	136
Tablo 53: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Orta Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll-Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları.....	136

Tablo 54: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Düşük Gelir Grubu Ülkeler İçin Rassal Etkiler Modeli Arellano, Froot ve Rogers Testi Tahmin Sonuçları	137
Tablo 55: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar İlişkisi Gruplara Göre Analiz Sonuçları	138

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme Dağılım Grafiği.....	52
Grafik 2: Hukukun Üstünlüğü ile Faiz Oranları Dağılım Grafiği.....	60
Grafik 3: Hukukun Üstünlüğü ile Enflasyon Oranları Dağılım Grafiği.....	66
Grafik 4: Hukukun Üstünlüğü ile Enflasyon Oranları Dağılım Grafiği.....	71
Grafik 5: Hukukun Üstünlüğü ile Yabancı Yatırımlar Dağılım Grafiği	77

ÖZET

Başlık: Hukukun Üstünlüğünün Makroekonomik Etkileri

Yazar: Samet ACAR

Danışman: Prof. Dr. Ekrem GÜL

Kabul Tarihi: 30/12/2022

Sayfa Sayısı: xiv (ön kısım) + 165 (ana kısım)

Hukukun üstünlüğü kavramı akademik tartışmaların öznesi olmakla birlikte medya ve toplum tarafından da, doğru işleyen hukuk ve adalet sistemine referansla, kullanılan bir terimdir. Kavram özellikle ekonomi ile ilgili tartışmalarda sıklıkla kullanılmakta ve çoğu makroekonomik soruna reçete olarak sunulmaktadır. Diğer taraftan hukukun üstünlüğü kavramının akademik çevrelerde mutabık kalınan net bir tanımı olmamasına rağmen, kamuoyuna açık tartışmalarda güçlü ve kurumsallaşmış bir hukukun üstünlüğünün yerleşik olmaması hukuk sisteminde yaşanan herhangi bir aksaklığın sebebi olarak işaret edilmektedir. Yerel ve küresel ölçekte ekonomik, ticari ve finansal aktivitelerin devamı ve gelişimi için karşılıklı bir güven ortamına ihtiyaç bulunması ve bu bağlamda ulusal ve uluslararası hukuk kuralları ve bu kurallara riayetın önem arz etmesi sebebiyle hukukun üstünlüğünün sağlıklı bir ekonomik işleyiş için de elzem olduğuna vurgu yapılmaktadır. Hukukun üstünlüğünün tanımının yapılmasındaki sübjektiflik, kavramı ölçümleme ve ampirik analizlere konu teşkil etme noktasında kısıtlamaktadır. Bu zorluklara rağmen hukukun üstünlüğüne bir tanım yapan ve bu tanım çerçevesinde hukukun üstünlüğünü ölçümleyen ve endeksler oluşturan kurum ve organizasyonlar mevcuttur. Çalışmamızda öncelikle hukuk ve ekonomi arasındaki ilişki irdelenmiş, sonrasında da hukukun üstünlüğü kavramı açıklanmış ve seçili makroekonomik göstergelerle ilişkisine ait teorik ve ampirik literatür taranmıştır. Bu bağlamda World Justice Project ve Dünya Bankası hukukun üstünlüğü endekslerinin tanım ve ölçümlenmeleri hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın analiz kısmında makroekonomik işleyişi temsil kabiliyeti ve literatürde çalışılmış olması kriterlerine göre seçilen ekonomik büyüme, faiz oranları, enflasyon oranları, finansal gelişmişlik ve yabancı yatırımların hukukun üstünlüğünden nasıl etkilendiğini irdelemek amacıyla panel veri metotları ile tahminler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hukukun Üstünlüğü, Makroekonomi, Panel Veri Analizi

ABSTRACT

Title of Thesis: Macroeconomic Effects of the Rule of Law

Author of Thesis: Samet ACAR

Supervisor: Prof. Dr. Ekrem GÜL

Accepted Date: 30/12/2022

Number of Pages: xiv (pre text) + 165
(main body)

While the concept of the rule of law is the subject of academic debates, it is also a term used by the media and society regarding the proper functioning law and justice system. The concept is frequently used, especially in discussions about economics, and is presented as a recipe for most macroeconomic problems. On the other hand, although there is no clear definition of the rule of law agreed upon in academic circles, the lack of a strict and the institutionalized rule of law in public debates is pointed out as the reason for any disruption in the legal system. An environment of mutual trust is needed to continue and develop economic, commercial, and financial activities on a local and global scale. In this context, it is emphasized that the rule of law is also essential for healthy economic functioning due to national and international legal rules and compliance. The concept of subjectivity in the definition of the rule of law restricts it in measurement and being the subject of empirical analysis. Despite these difficulties, some institutions and organizations define and measure the rule of law and create indices. In our study, first of all, the relationship between law and economy was examined, then the concept of the rule of law was explained, and the theoretical and empirical literature on its relationship with selected macroeconomic indicators was reviewed. In this context, information is given about the definition and measurement of the World Justice Project and the World Bank rule of law indices. In the analysis part of the study, estimates were made with panel data methods in order to examine how the economic growth, interest rates, inflation rates, financial development, and foreign investments, which were selected according to the criteria of representing the macroeconomic process and having been studied in the literature, are affected by the rule of law.

Keywords: Rule of Law, Macroeconomics, Panel Data Analysis

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Yerel ve küresel ölçekte ekonomik, ticari ve finansal aktivitelerin devamı ve gelişimi için karşılıklı bir güven ortamına ihtiyaç bulunmaktadır. Bu bağlamda ulusal ve uluslararası hukuk kuralları ve bu kurallara bağlılık önem arz etmektedir. Hukuk kuralları çerçevesinde oluşması beklenen güven ortamını tanımlamak amacıyla medya ve toplum tarafından sıklıkla hukukun üstünlüğü deyişi kullanılmaktadır.

Hukukun üstünlüğü deyişi medya ve toplum tarafından kullanılırken ülkedeki hukuk sisteminin sağlıklı işlemesine dair bir anlam ifade ettiği halde üzerinde tam olarak mutabık kalınan bir tanımı haiz değildir. Diğer taraftan ekonomik gidişat ile hukukun üstünlüğü arasında da sıklıkla bağlantılar kurulmakta ve bu bağlamda tartışmalar yaşanmaktadır. Bir ekonomiye ait en temel göstergelerin de makroekonomik göstergeler olması hasebiyle bu tartışmalar makroekonomik zeminde gerçekleşmektedir.

Hukukun üstünlüğü deyişi güncel tartışmaların konusu olmakla birlikte akademik bir kavramı da ifade etmektedir. Fakat hukuk literatürü hukukun üstünlüğü için gerek şartlara dair bir dizi görüş sunmasına rağmen, terimin uluslararası kabul görmüş bir tanımı yoktur. Hukukun üstünlüğünün özünün gerçekte ne olduğu konusunda da bir belirsizlik olduğunu vurgulayan çalışmalar mevcuttur (Carothers,2006).

Hukukun üstünlüğünün bir kavram olarak tüm çevrelerce hemfikir olunmuş bir anlamı haiz olmamasının yanı sıra, kavramın ampirik çalışmalara konu edilmesini sağlayacak objektif bir ölçümünün gerçekleştirilmesinde de zorluklar bulunmaktadır. Ölçümün hukukun üstünlüğünün hangi tanımına göre yapılacağı, ölçüm yapılırken sağlanması gereken objektiflik, şeffaflık ve istatistiksel metotlar bu zorluklara örnek olarak gösterilebilir. Bu zorluklara rağmen hukukun üstünlüğüne bir tanım yapan ve bu tanım bağlamında hukukun üstünlüğünü nümerik olarak ölçümleyen endeksler bulunmaktadır. Bu endekslere örnek olarak Dünya Bankası'nca yayınlanan Worldwide Governance Indicators (Küresel Yönetişim Göstergeleri) içerisinde yer alan hukukun üstünlüğü endeksi, World Justice Project (Dünya Adalet Projesi) isimli organizasyonca yayınlanan hukukun üstünlüğü endeksi, Bertelsmann Transformation Index (BTI) içerisinde yer alan

hukukun üstünlüğü endeksi, Freedom House Index içerisinde yer alan hukukun üstünlüğü endeksi sayılabilir.

Hukukun üstünlüğünün hem tanımının hem de ölçümünün yapılmasında karşılaşılan bu zorluklar, hukukun üstünlüğü ile ilgili yapılmış olan ampirik çalışmaların azlığında kendini göstermektedir. Literatürdeki bu eksiklik hukukun üstünlüğü ve iktisat arasındaki ilişkiyi irdeleyen ampirik literatürde de gözlemlenmektedir. Diğer taraftan hukukun üstünlüğünün iktisadi faaliyetler üzerindeki etkisini inceleyen ve gelişmekte olan bir literatür de mevcuttur.

Çalışmamızda hem güncel hem de akademik tartışmalarda gün geçtikçe önemli bir yer işgal eden hukukun üstünlüğünün makroekonomik etkileri irdelenmektedir. Çalışmada hukukun üstünlüğü kavramının akademik manada tanımı verilmeye çalışılırken aynı zamanda bu kavramın iktisadi hayata etkileri, makroekonomik göstergelerle olan ilişkisi marifetiyle, irdelenmektedir. Bu bağlamda çalışmamızda ilk olarak hukukun üstünlüğü kavramına esas teşkil eden hukuka dair temel bilgiler verilmektedir. Çalışmanın ilgili kısmında hukuk kavramının tanımı, tarihi ve hukuk sistemleri ile birlikte, hukuk ekonomi ilişkisine değinilmektedir. Hukuk ekonomi ilişkisi hem hukuk tarafından ekonomi hem de ekonomi tarafından hukuk değerlendirilmesiyle, ekonomi hukukunun tanımıyla ve hukuk makroekonomi ilişkisi irdelenerek açıklanmaya çalışılmaktadır. Aynı bölümde hukukun üstünlüğünün farklı tanımları açıklanmakta, hukukun üstünlüğünün tarihsel gelişim süreci ele alınmaktadır. Aynı zamanda hukukun üstünlüğünün hukuk devleti kavramı ve demokrasi ile ilişkisi irdelenmektedir. Hukukun üstünlüğünün ölçülmesi ve hukukun üstünlüğü kavramına getirilen eleştiriler de bu bölümde yer almaktadır.

Çalışmanın ikinci kısmında hukukun üstünlüğü ile seçili makroekonomik göstergeler olan ekonomik büyüme, faiz oranları, enflasyon oranları, finansal gelişme ve yabancı yatırımlar arasındaki ilişkiye dair teorik ve ampirik literatür özetleri sunulmaktadır. Aynı zamanda ilgili bölümde hukukun üstünlüğü ile ilgili makroekonomik göstergeler arasındaki korelasyonu gösteren grafikler yer almaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümde hukukun üstünlüğü ile seçili makroekonomik göstergeler olan ekonomik büyüme, faiz oranları, enflasyon oranları, finansal gelişme ve yabancı yatırımlar arasındaki ilişki panel veri metoduyla irdelenmektedir.

Sonuç bölümünde teorik ve ampirik analizlerin genel değerlendirmesiyle birlikte hukukun üstünlüğünün makroekonomik göstergeler üzerindeki etkileri tartışılmakta ve politika önerileri sunulmaktadır.

Çalışmanın Önemi

Hukukun üstünlüğünün kavramsal olarak üzerinde ittifak edilmiş bir tanımının bulunmaması ve ölçümlenmesinin zor ve sübjektif kriterlere dayanması sebebiyle, literatürde hukukun üstünlüğüne dair yeterince ampirik çalışma yer almamaktadır. Özellikle Türkçe iktisat yazınında hukukun üstünlüğü ve ekonomi ilişkisini irdeleyen çok az sayıda çalışma mevcuttur.

Hukukun üstünlüğünün ekonomik faaliyetlerle olan ilişkisinin ampirik düzeyde irdelenmesinin önündeki engellerden bir diğeri de hukukun üstünlüğünü ölçümleyen endekslerin zaman aralıklarının kısa olmasıdır. Kısa zaman aralıklarına sahip olan serilerle yapılan ekonometrik modeller etkin sonuçlar üretmemektedir.

Bu bağlamda çalışmamızda hukukun üstünlüğünün tanımına ve ölçümlenmesine dair geniş bir kısım ayrılmakla beraber, çalışmanın analiz kısmında hukukun üstünlüğünün seçili makroekonomik göstergeler olan ekonomik büyüme, faiz oranları, enflasyon oranları, finansal gelişme ve yabancı yatırımlar üzerindeki etkileri, en geniş zaman aralığında en geniş ülke sayısı ile analize imkân veren ve Küresel Yönetişim Göstergeleri içerisinde yer alan hukukun üstünlüğü endeksi vasıtasıyla irdelenmiştir.

Gerçekleştirilen ampirik analizlerde her bir makroekonomik değişken için farklı bir model kurulmuş ve her model panel veri setinde yer alan tüm ülkeler için analiz edildiği gibi ülkelerin gelir seviyelerine göre oluşturulan düşük, orta, yüksek gelir grubu ülkeler için de tekrarlanmıştır.

Çalışmamız hukukun üstünlüğünün makroekonomik etkilerini tek bir değişken kullanmak yerine farklı makroekonomik göstergelerle irdelemesi açısından önem arz etmektedir. Aynı zamanda analizlerin hem tüm panel ülkeleri için hem de gelir gruplarına göre yapılması da çalışmamızın literatüre katkısını teşkil etmektedir.

Çalışmanın Amacı

Hukukun üstünlüğü akademik bir kavram olmakla birlikte medya ve toplum tarafından da, doğru işleyen hukuk ve adalet sistemine referansla, kullanılan bir terimdir. Kavram

özellikle ekonomi ile ilgili tartışmalarda sıklıkla kullanılmakta ve çoğu makroekonomik soruna reçete olarak sunulmaktadır. Fakat çoğu zaman hukukun üstünlüğü ile ya hukuk sistemindeki adaletli işleyişe dair bir gönderme yapılmakta ya da muğlak bir tanımlama yapılmaktadır. Kavram güncel tartışmalarda önemli bir yer işgal etmesine rağmen akademik düzeyde, tanım ve ölçümlenme kısıtları sebebiyle, aynı ilgiyi görmemektedir. Özellikle Türkçe literatürde hukukun üstünlüğünün ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisini irdeleyen ampirik çalışma sayısı çok azdır. Çalışmamız bu bağlamda hukukun üstünlüğünün makroekonomik etkilerini, seçilmiş göstergeler vasıtasıyla, irdelemeyi ve Türkçe literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın Yöntemi

Hukukun üstünlüğü kavramı uluslararası literatürde hemfikir olunmuş bir tanıma sahip değildir. Literatürde hukukun üstünlüğü kavramının biçimci veya ince (thin) tanım ve asli veya kalın (thick) tanım olmak üzere iki farklı tanımlama biçimi mevcuttur. Hukukun üstünlüğünün biçimci tanımları yasaların meşruluğu veya haklılığı hakkında yargıda bulunmaz. Bunun yerine, biçimci tanımlar, kuralların var olup olmadığı ile ilgilenir ve bu kurallara egemen güç de dâhil olmak üzere herkes tarafından riayet edilip edilmediğini inceler. Buna karşılık, asli tanımlar, hukukun üstünlüğü için temel olarak görülen belirli hakları dikkate almaktadır (Carothers, 2009). Hukukun üstünlüğü üzerine yapılan bu farklı tanımlamalar onun tüm çevrelerce kabul edilebilecek bir ölçümünün yapılmasını da zorlaştırmaktadır.

Çalışmamız bu bağlamda en uzun zaman serilerine sahip olan ve dolayısıyla etkin ekonometrik sonuçlar üreten Dünya Bankası Küresel Yönetişim Göstergeleri hukukun üstünlüğü endeksini kullanarak, hukukun üstünlüğü ile temel makro ekonometrik göstergeler arasındaki ilişkiyi tüm panel ülkeleri ve de ülkelerin Dünya Bankası standartlarına göre düşük, orta ve yüksek gelir grupları için ayrı ayrı irdelemeyi amaçlamaktadır.

Bu bağlamda ilk olarak hukukun üstünlüğünün tanımı ve ölçümlenmesine dair literatür taranmış ve hukukun üstünlüğü kavramı netleştirilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın aynı bölümünde hukukun üstünlüğü endeksleri olarak çalışmada kullanılan World Justice Project hukukun üstünlüğü endeksi ve Dünya Bankası'nca yayınlanan Küresel Yönetişim

Göstergeleri hukukun üstünlüğü endeksi tanımlamaları ve ölçümleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın ikinci kısmında hukukun üstünlüğünün seçilmiş makroekonomik göstergeler olan ekonomik büyüme, faiz oranları, enflasyon oranları, finansal gelişme ve yabancı yatırımlarla ilişkisine dair teorik ve ampirik çalışmalar özetlenmiştir. Hukukun üstünlüğünün ekonomi ile ilişkisine dair gelişmiş bir literatür olmaması sebebiyle sayılan makroekonomik göstergeler genel ekonomik görünümü ifade etme kabiliyetiyle birlikte literatürde çalışılmış olması gözetilerek seçilmişlerdir.

Çalışmanın analiz kısmında ise hukukun üstünlüğü ile her bir makroekonomik gösterge arasında, iki kontrol değişkeninin de eklenmesiyle, panel veri modelleri kurulmuştur. Hukukun üstünlüğünün ekonomik büyüme ile ilişkisinin irdelendiği modele beşeri sermaye ve sermaye stoku değişkenleri, faiz oranları ile ilişkisinin irdelendiği modele enflasyon ve döviz kuru değişkenleri, enflasyon oranları ile ilişkisinin irdelendiği modele döviz kuru ve harcamalarda meydana gelen değişiklik değişkenleri, finansal gelişmişlik ile ilişkisinin irdelendiği modele sermaye stoku ve ekonomik büyüme değişkenleri, yabancı yatırımlar ile ilişkisinin irdelendiği modele ise finansal gelişmişlik ve faiz oranları değişkenleri eklenmiştir. Modellerdeki ülke ve yıl sayıları verilerin ulaşılabilirliği kısıtıyla oluşturulmuştur. Kurulan tüm modeller için panel veri tahminleri hem tüm panel ülkeleri hem de yüksek, orta ve düşük gelirli ülkeler şeklinde tasnife göre oluşturulan gruplar için gerçekleştirilmiştir.

Model tahmini yapılırken en etkin sonuçlara ulaşabilmek amacıyla aşağıda yer alan sıralama takip edilmiştir.

- Hausman testiyle Sabit Etkiler ve Rassal Etkiler tahmin yöntemlerinden model için etkin olanı tercih edilmiştir. Bu tercihi yapabilmek amacıyla modeller öncelikli olarak sabit ve rassal etkiler metotlarıyla tahmin edilmiş ve sonrasında Hausman Testiyle sınanmıştır.
- Hausman testi neticesinde karar verilen Sabit Etkiler ya da Rassal Etkiler metotlarının temel varsayımları olan homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon olmaması varsayımları ilgili testler vasıtasıyla irdelenmiştir.

- Seçilen metoda dair yapılan varsayım sınamaları neticesinde sağlanamayan varsayımlara dirençli tahminciler ile modellerin nihai tahmini yapılmıştır. Tüm ekonometrik tahminler STATA 13 programı vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir.

1. BÖLÜM: HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜNÜN TEORİK TEMELLERİ

Çalışmanın bu kısmında hukukun üstünlüğünün tanımı, hukukun üstünlüğünün hukuk devleti ve demokrasi kavramları ile olan ilişkisi, hukukun üstünlüğü kavramına getirilen eleştiriler ve hukukun üstünlüğünün ölçülmesi tartışılacaktır. Aynı zamanda hukukun üstünlüğü kavramının hukuk ile olan doğrusal bağlantısı sebebiyle hukuk kavramının tanımı, tarihsel süreci ve hukuk sistemlerinden bahsedilecektir. Hukukun ekonomi ile olan ilişkisi bağlamında hukukun ekonomik analizi, ekonomi hukuku ve hukuk-makroekonomi ilişkisi de çalışmamızın bu bölümünde yer almaktadır.

1.1. Hukukun Üstünlüğü Bağlamında Hukuk

Sosyal bilimler de dâhil olmak üzere birçok bilim dalının tanımı yapılırken tüm çevrelerce uzlaşmış bir metne ulaşmak mümkün olmayabilmektedir. Konu hukuk kavramı ve biliminin tanımına geldiğinde de karşılaşılan durum farklı olmamakla birlikte, farklı yazarlarca farklı tanımlar yapıldığı görülmektedir. Bir yazara göre hukuk, toplumu düzenleyen ve devlet gücü ile desteklenmiş kurallar bütünü iken, bir başka yazara göre insan topluluklarında kişiler arasında ya da kişiler ile devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen ve kendilerine uyulması devletin zorlayıcı gücü ile sağlanmış bulunan düzenleyici, yasaklayıcı ve izin verici kurallar bütünüdür (Önen, 2005). Hukukun tanımının, kendi döneminde, farklı yazarlarca farklı yapılmasına istinaden “hukukçular, kendi hukuk kavramlarına halen bir tanım aramaktalar” diyen Kant; “Genel bir özgürlük yasasına uygun olarak bir bireyin özgür iradesinin diğer bir bireyinkiyle uyuşmasını sağlayan kurallar bütünüdür.” cümlesi ile kendisi de bir hukuk tanımı yapmıştır (Kant, 1853).

Farklı tanımlar yapılmasının altında, konuya farklı bakış açıları ile yaklaşılması ve konunun anlaşılmasında farklı metotların kullanılması yatmaktadır. Örneğin, bir yanda hukukun doğaya uygun bir dizi evrensel ahlaki ilkedden oluştuğu görüşü vardır. Bu görüşün antik Yunanistan'a kadar uzanan uzun bir geçmişi vardır. Öte yandan, pozitivistler için hukuk, herhangi bir ahlaki içerikten yoksun olabilecek geçerli kurallar, emirler veya normlar koleksiyonundan başka bir şey değildir. Diğerleri, hukuku temel olarak bireysel hakların korunması, adaletin sağlanması veya ekonomik, politik ve cinsel eşitliğin bir aracı olarak algılar (Wacks,2015).

Diğer taraftan, dar anlamıyla hukuku yaptırımla desteklenmiş emirler bütünü olarak sınırlayan ve olması gereken hukuk normları ile pratikte olan hukuk arasındaki farkı araştıran biçimsel hukuk teorileri hukukun kesinliği, toplumsal barış ve düzen kavramları üzerinde yoğunlaşmıştır. Hukukun amacının bazı toplumsal değerlerin ya da çıkarların gerçekleştirilmesine hizmet etmek olduğunu öne süren işlevsel hukuk teorileri ise hukuku sadece olması gereken anlamında ele almaktadır (Işıқтаç,1998).

Hukuk insanların bilinçli toplumlar oluşturmaya başlamasından beri, farklı formlarda olsa dahi, süregelmiştir. Toplumların kendi içlerinde ve birbirleriyle ve hatta devletlerle olan ilişkilerinde her zaman belli kurallar var olmuştur. Bireyler, toplumlar, organizasyonlar ve devletlerin sayısı arttıkça ve ilişkiler derinleştikçe hukukun tanımında da farklılıklar ve gelişmeler gözlenebilmektedir. Bu bağlamda, hukuk, toplumsal yaşantı ilişkilerini düzenleyen, genel, soyut, adalete yönelik ve içerdikleri kamu gücü kullanımı yetkisi ile uyulmaları zorunlu kılınmış kurallar bütünüdür şeklinde kapsayıcı ve kısa bir hukuk tanımı yapmakta mümkündür (Önen,2005).

1.1.1. Hukukun Tarihsel Gelişimi

Hukuk, en basit ifadesiyle iki insan arasındaki hakları ilgilendiren bir durum olması sebebiyle, kökleri insanlığın başlangıcına kadar uzanan ilişkiler ağıdır. Tarih öncesi ve küçük toplumlarda dahi örf, adet, gelenek temelli bir hukuk anlayışının olması elzem gözükmemektedir. Fakat kurumsal bir hukuk anlayışı ve hukuk biliminden bahsedebilmek için toplumların şekillenmesi ve belirli ölçeklerde organizasyonlar oluşturması gerekmektedir.

Antik Yakındoğu'da yazının icat edilmesiyle birlikte toplum ilişkilerini düzenleyen metinlerde oluşmaya başlamıştı. Yazıyı icat eden ve kullanan Sümer toplumunda alışverişler, kiralar, borçlar gibi birçok hukuki ve iktisadi işlem kayda geçirilmiştir (Çığ,2017). Sümerliler ve sonrasında fazlaca görülen bu metinlerin en önemlilerinden biri M.Ö. 18 yüzyılda Babil Krallığı'nda hüküm süren Hammurabi'ye ait olan stele çivi yazısıyla kazanmıştır. 282 maddeden oluşan bu yasalar bütünü'nün bir hukuk sistemi oluşturduğunu söylemek zordur. Bu metinde hükümlerin yerine getirilmesi, mahkeme sistemi ya da adaleti sağlayacak görevlilerin bahsi geçmez. Stelde, toplum ilişkilerini en çok ilgilendiren ticaret, tarım, aile, kölelik ve ahlaka dair hususlarda düzenlemeler ve cezalar sıralanmıştır (Koroğlu,2013).

Antik Yunan'da düzenlediği yasalar ve bu yasaları M.Ö. 620/621'de yazıya geçirmesi dolayısıyla ilk yasa koyucu olarak adlandırılan Drakon, Atina toplum ve yurttaşlık hayatını birçok yönden düzenlemiştir. Kısa süre içerisinde Solon tarafından genişletilen bu yasalar Atina'da uzun süre boyunca geçerli olmuştur. Özellikle Drakon tarafından adam öldürmeyle ilgili düzenlenen hükümler bazı yenilikler içermektedir. Drakon'un yasalarından önce adam öldürmenin cezası maktulün akrabalarının inisiyatifinde idi ve kendilerine intikam alma hakkı ve görevi verilmişti. Drakon yasaları ile birlikte cinayet davası maktulün akrabaları tarafından mahkemeye getirilir, cinayetin kasten, taksirle ya da meşru sebeple olması mahkemece karara bağlanır ve karara göre farklı yaptırımlar uygulanırdı (Eco, 2018).

Bir toplumda bireylerin varlığı hukukun da var olduğuna işaret edecektir. Fakat hukukun varlığı hukuk biliminin var olması için yeterli şartı teşkil etmemektedir. Günümüzde hukuk tarihçileri arasında yaygın olan görüşe göre gerçek anlamda hukuk bilimi ilk olarak Antik Roma'da gayet sofistike bir biçimde ortaya çıkmıştır. Bu ortaya çıkışın sebepleri olarak prudens yani hukukçuların daha önce benzeri görülmemiş şekilde araştırmalar yürütmeleri, tanımlar ortaya koymaları ve eserler yayınlamaları gösterilebilir. Roma Cumhuriyeti'nin başlangıcından bir süre sonra toplumu oluşturan temel iki sınıf arasındaki hukuki yorumlama farkının yol açtığı tartışma ortamından meşhur On İki Levha Yasaları doğmuştur (M.Ö.450). Bu levhalarda, Roma Hukuku'nun hiç değişmeyen esaslarını teşkil eden, aile hukuku, veraset hakkı, dava hakkı, borç ve ceza kanununa dair hükümler vardı. Latince konuşan son Roma İmparatoru İustinianus tarafından hazırlatılan Corpus İuris Civilis (Yurttaşlar Hukuku Külliyatı) hem yürürlükte olan hukuku düzenlemek hem de evrensel bir Hristiyan İmparatorluğu idealine hizmet için hazırlanmıştır. Bu külliyatın 10. yüzyılda tekrar incelenmeye başlaması Avrupa kıtasının hukuk geleneğinin temelini oluşturmuştur (Eco, 2021).

Avrupa toplumunda 2. binyılın ilk yıllarında yaşanan evrim, karmaşık hukuki yapıda derin değişikliklere yol açmaz. Örf ve adetler, hukukun kaynakları arasındaki yerini muhafaza etmeye devam eder. Fakat Corpus İuris Civilis 'in yeniden keşfi hukuk alanındaki büyük değişikliğin habercisidir. Ortaçağ hukuk adamları, sadece antik çağa ait olduğu için değil aynı zamanda Hristiyan bir imparator tarafından hazırlatıldığı ve dolayısıyla ilahi iradeye uygun olduğu için de bu külliyatı evrensel olarak geçerli sayarlar. Hukuk âlimleri, dönemin toplumsal yapısını gözeterik Roma hukukun saygın modellerini

yeni hukuki çözümler üreten bir doktrine dönüştürmüş, böylece nesiller boyu sürdürülen çalışmalarla kıta Avrupa'sının hukuku şekillenmiştir (Eco, 2014).

1.1.2. Hukuk Sistemleri

Hukuk tanımı itibariyle yürürlükte olan kuralların kamu gücünün kullanımı ile zorunlu kılınması, hali hazırdaki devlet sayısınca hukuk sistemi olduğunu da dolaylı yoldan ifade etmektedir. Fakat farklılıklarına rağmen beslendikleri ortak paydalara göre bu sistemler birkaç temel başlıkta değerlendirilebilmektedirler. Dünya da en yaygın kabul gören hukuki sistemler olarak Roma-Germen ve Anglosakson hukuk sistemleri genel kabul görmektedir. Bunlarla birlikte İslam hukuku ve sosyalist hukuk sistemleri de etkin hukuk sistemleridir (Can ve Güner, 1999).

1.1.2.1. Kıta Avrupası (Civil Law) Hukuk Sistemi

Roma Hukuk ilkelerine dayanan bu sistemin ortaya çıkışı, ortaçağlarda kıta Avrupa ülkeleri ve özellikle Cermen topluluklar tarafından benimsemesiyle ilişkilidir. 18. Yüzyılda dağınık hukuk kurallarının birleştirilmesi amacıyla güçlenen kanunlaştırma fikri, insan aklının eseri olan hukuk düzeninin kurulabilmesini amaçlamıştır. Tarihsel oluşum sürecinde Batı Avrupa'da gerçekleşen kanunlaştırma süreçleri ile temellenmiştir. Roma-Germen Hukuk Sistemi olarak da anılan bu sistem, daha çok kıta ya da kara Avrupası denilen, büyük Britanya'nın hariç tutulduğu, ülkelerde uygulanmaktadır. Fakat tarihsel süreç içerisinde sömürgecilik ve fetih faaliyetleri ve de gönüllü kabullerle geniş bir alana yayılmıştır.

Bu hukuk sistemi, hukukun adalet ve ahlakı gerçekleştirme amacına yönelik olduğunu kabul etmekle birlikte, insan kişiliğine bağlı, devredilemeyen ve vazgeçilemeyen temel hak ve özgürlükler üzerine kuruludur. Başlıca özellikleri arasında kuralların yazılı ve bu yazılı kuralların hukukun asli kaynakları olması, örf ve gelenek hukukunun yazılı kuralların olmaması halinde uygulanması ve mahkeme kararları olan içtihatların ise yardımcı kaynaklar olması sayılabilmektedir. Bu sistemde özel hukuk-kamu hukuku ayrımı yapılmakta olup, kamu hukukunda devletin emredici üstünlüğü hissedilir. Özel kişiler arasındaki ilişkiler ise özel hukukun konusuna girmektedir. Medeni hukukun sistemin çekirdeğini teşkil ettiği bu hukuk düzeninde, uyuşmazlığın tarafına göre yargı organları farklılık gösterir (Gözler, 2013).

1.1.2.2. Anglosakson (Common Law) Hukuk Sistemi

Kara Avrupası'nda ortak hukuk olarak Roma hukukunun kabul edilmeye başladığı dönemlerde, İngiltere'de hukuk farklı bir biçimde gelişmeye başlamıştır. Oluşmakta olan bu hukuk sistemi tam olarak Roma hukukuna dayanmasa da kimi kavramları da Roma hukukundan esinlenerek geliştirilmiştir. Fakat netice olarak İngiltere'de Kıta Avrupa'sından farklı bir hukuk sistemi ortaya çıkmıştır. İngiltere'nin Norman kabileler tarafından istila edilmesi sırasında gezici yargıçlar tarafından ülkenin değişik yerlerinde örf ve geleneklere göre belirledikleri ortak hukuk, 15. yüzyılda belirginleşen ve ortak hukuk kurallarını hakkaniyet esaslarınca hafifleten hakkaniyet hukuku ve modern zamanların iktisadi ve içtimai problemlerine çözüm üretilmeyen durumlara istinaden yasama organlarınca oluşturan kanun hukuku, bu sistemin omurgasını oluşturmaktadır.

Örf ve geleneğin asli hukuk kaynakları olduğu bu sistemde, kurallar kodifiye edilmemiştir. İçtihat niteliğinde olan, diğer bir ifadeyle yargıçlar tarafından geliştirilen bu hukuk sisteminde kamu hukuku-özel hukuk ayrımı olmayıp, yargı birliği esası geçerlidir. Dolayısıyla adli yargı- idari yargı ayrımı yoktur. Bu hukuki sistem İngiltere ile birlikte, İngilizce konuşulan topraklarda ve eski kolonilerde yürürlükte olan sistemdir.

1.1.2.3. İslam Hukuku

İslam hukuku, İslam dini kaynaklı hukuk kurallarını ve bunların uygulanma esasları tanımlamaktadır. Daha geniş bir ifadeyle diğer İslami ilimlerde olduğu gibi kendi varlık ve ilkelerini vahiyden ve uygulaması olan sünnetten almaktadır. Hz. Peygamber'in örneğinde kul-Rab, insan-insan, insan-devlet (toplum) ve devletlerarası ilişkilerin ilahi mesajla bağlantısını kurmanın ilmidir (Şimşek,2013). Çoğu zaman fıkıh kavramı ile ifade edilmekte ve bu iki kavram birbirinin yerine kullanılmaktadır. İslam hukuku ya da fıkıh, her Müslümanın hayatını her yönüyle düzenleyen Allah'ın tüm emirlerini diğer bir ifadeyle Müslümanların ödevlerini içermektedir. İslam Hukuku, ibadet ve dini merasimlerle ilgili esasları içermekle birlikte, siyasi ve hukuki kaideleri ihtiva etmektedir (Schacht,1977).

İslam hukukun teşekkülünde resmi bir yasama organının rolü yerine büyük kısmı resmi bir görev ya da sıfatı haiz olmayan hukukçuların içtihatları önem arz etmektedir. Bu içtihatlar mahkeme içtihatları olmaktan çok hukuk âlimlerinin hukuk öğretileri

esnasında yaptıkları yorumlar ya da kendilerine yöneltilmiş hukuk problemlerine ürettikleri çözümlerdir. Dolayısıyla İslam hukuku, bir kanun hukuku olmaktan çok içtihat hukuku olarak gelişim göstermiştir. Kanun hukuku olmaması sebebiyle Kıta Avrupası hukuk sisteminden farklılaşan İslam hukuku, içtihatlarının kaynağının mahkemeler yerine âlimler olması sebebiyle de Anglosakson hukuk sisteminden farklıdır (Akif,2006)

1.1.2.4. Sosyalist Hukuk Sistemi

Karl Marx'ın özellikle Das Kapital adlı eserinden etkilenen pek çok düşünürün katkılarıyla sosyalizm kavramı daha da çok rağbet görmüş ve 1917 yılında Vladimir Lenin önderliğinde Rusya'da bir devrim yapılarak dünya tarihinde ilk kez sosyalist bir sistem kurulmuştur. Sosyalizm bir hukuk sistemi olmanın ötesinde ekonomik ve sosyal bir ideolojidir. Bu ideolojinin hukuki alanlara yansımaları itibariyle ise diğer sistemlerden temel noktalarda farklılıklar göstermesi sebebiyle ayrı bir hukuk sistemi olarak değerlendirilebilir.

Bu sistemin temel dayanağı yazılı hukuk kurallarıdır. Bu kurallar yasama organlarınca hazırlanmakta ve tamamen ekonomik temellere dayanmaktadır. Sosyalist sistemde bankacılık, ulaştırma, sanayi devletleştirilmiş ve toprak mülkiyeti ortadan kaldırılmıştır. Devlet, kaynakları etkin kullanma, üretimi artırma ve kalkınmayı sağlama amacıyla mülkiyeti tekeline geçirmiştir. Sosyalist sisteminde hukuk bir “üst yapı” kuruluşudur, “temel yapı”yı ise üretim biçimi oluşturur. Sosyalist hukuk sistemi, Sovyet hukukçular tarafından sosyalizmin kuruluşu ve komünizme geçişte emekçi sınıfın önderlik ettiği Sovyet halklarının iradesini yansıtan kurallar bütünü olarak tanımlanmıştır. Sosyalist hukuk sisteminde kamu hukuku baskın karakterdedir ve bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen özel hukuk ikincil plandadır (Gözler, 2013).

1.2. Hukuk Ekonomi İlişkisi

Ekonomi, en geniş manasıyla, toplumu oluşturan özel ve tüzel şahısların iktisadi faaliyetlerini inceleyen ve onlara yol göstermeyi amaçlayan bir bilim dalıdır. Hukuk ise toplumları oluşturan şahısların gerçekleştirdiği sosyal, içtimai, iktisadi ve özel tüm faaliyetlerini düzenlemeyi amaçlayan bir bilim dalıdır. Dolayısıyla hukuk ve ekonomi, en başından beri birbiriyle ilişki içerisinde olan, birinde gerçekleşen bir değişiklik ya da olgunun diğerini de hızlıca etkilediği ortak bir zemini paylaşan sosyal bilimlerdir.

İnsanlık tarihini şekillendiren önemli vakaların çoğu ya başlı başına hukuki veya ekonomiktir ya da bu vakaların arkasında hukuki veya ekonomik gerekçeler yatmaktadır. Savaşlar, krizler, keşif ve icatlar gibi insanlık tarihini derinden etkileyen vakalar önemli ekonomik sonuçlar doğurmuş, bu ekonomik sonuçlar da günümüzde dahi devam eden hukuki anlaşmaların, sözleşmelerin hayata geçirilmesine neden olmuşlardır (Baykal,2008).

Ekonomi, iktisadi ajanlar arasındaki ilişkilerin işleyişini anlamaya ve yönlendirmeye yönelik analizler yaparken, hukuk bu ilişkilerden doğan hak ve yükümlülükleri düzenlemektedir. Diğer bir ifadeyle, pozitif ekonomi bilimi üretim, mübadele ve tüketim davranışlarında ortaya çıkan tercihleri gözlemleyerek temel yasalar belirlemeye çalışır. Hukuk ise olması gereken davranışı hakkaniyet içerisinde belirlemeye çalışır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, hukukun ekonomik yapıyı düzenleme ve denetlemeye yönelik işlevi olduğu açıktır. Bu denetleme görevi, ekonominin temel yasalarını tersine çevirmek amaçlı olmadığı gibi aksine belirli sınırlar dâhilinde sakıncalarını azaltmaya yöneliktir (Gürpınar,2008).

Hukuk tüm sosyal yaşamı düzenlemeye yönelik kurallar bütünü olmakla birlikte kendi içerisinde dallara ayrılmaktadır. Hukukun alt dallarının her birinin ekonomi ile ilişkisi kurulabileceği gibi, ticari hayatı düzenleyen dallarının ekonomi ile olan ilişki çok daha açıktır. İşletmeler, tacirler, bireyler arasındaki alışverişi ve tarafların hakların düzenleyen ticaret hukuku, iktisadi faaliyetlerin temelini oluşturan sözleşmeleri düzenleyen borçlar hukuku, borçlu-alacaklı ilişkisinden doğan adli süreçleri takip eden icra-iflas hukuku, serbest piyasa ekonomisinin temelini oluşturan rekabeti korumaya yönelik tedbirleri düzenleyen rekabet hukuku ekonomik faaliyetlerin düzeni için gereklilik arz etmektedir. Diğer taraftan gerçek ve tüzel şahısın özelliklerini, miras ve mirasa dair hakları belirleyen medeni hukuk, kamu kurum ve kuruluşların yetkilerini düzenleyen idare hukuku, ya da fikri mülkiyet hukuku, patent ve lisans hukuku, iş hukuku vb. gibi hukukun birçok alt dalı ekonomik hayat ile doğrudan ya da dolaylı ilişki içerisindedir. Diğer taraftan, ekonomik hayatı düzenleyen kurum ve kuruluşların da yetkileri, Merkez Bankaları örneğinde olduğu gibi, hukuki düzenlemelerle belirlenmektedir.

Hukuk ve ekonomi bilimleri arasında ilişkinin incelenmesi, disiplinler arası bir disiplin şeklinde, yeni bir bilim dalı olarak ortaya çıkmış ve daha çok Amerika Birleşik

Devletleri'nde yapılan bilimsel çalışmalarla görünürlük kazanmıştır. Fakat bu iki bilim dalı arasında ilişki kurmanın temelleri daha öncelere dayanmaktadır. Adam Smith'in (1776), Milletlerin Zenginliği adlı eseri çağdaş iktisadın bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Smith'in bu eseri ahlak felsefesini, iktisadı ve hukuku kapsayan daha geniş bir teorinin yalnızca bir parçasını teşkil ediyordu. Fakat hukuka ekonomik yaklaşımı Cesare Bonesana (1764), Jeremy Bentham(1789) faydacılığında, Karl Marx'ın (1861) politik ekonomisinde de rastlanmaktadır.

Hukuk ve iktisat arasındaki disiplinler arası çalışmalar asıl olarak 1950'li yıllardan sonra gelişme göstermektedir. Bu dönemde ekonomi biliminin temel özellikleri ve endüstri ile ilişkilerini farklı kanallar vasıtasıyla açıklamaya yönelik yeni çalışmalar ortaya çıkmıştır. Hukuk ve iktisat arasında kurulan disiplinler arası bilime büyüyen ilgi Şikago Üniversitesi'nin hukuk ve iktisat fakültelerindeki öğretim üyelerinin çalışmalarıyla yakından ilgilidir. Şikago Okulu, ekonomi çevreleri arasında serbest piyasa ekonomisinin savunucusu olarak görülmekle birlikte, rasyonel maksimizasyoncu davranışın basit ilkelerinin hayatın tüm alanlarını, insanların ve kurumların karar alma mekanizmalarını ve hatta hukuki meseleleri nasıl etkilediğine dair test edilebilir önermeler geliştirmiştir. Gary Becker (1968) emek piyasasında ayrımcılığı analiz ettiği çalışmasında, ekonomik analiz yöntemlerini eğitim, sağlık, siyaset ve hatta hayırseverlik gibi birçok market dışı davranışlara uygulamıştır. Richard Posner'in (1972) Hukukun Ekonomik Analizi (Economic Analysis Of Law) adlı kitabında iktisadın analiz metotlarının hukuki meselelerde de kullanılmasının yararlı olacağını savunmuş ve bu çalışması hukuk ve iktisat alanında devrim niteliğinde değerlendirilmiştir. İşlem maliyetleri iktisadı, sözleşme teorisi gibi alanlara katkıları olan Ronald H. Coase'da hukuk ve iktisat yaklaşımına dair önemli çalışmalar yapmıştır (Aktan ve Yay,2021). Freidrich Hayek'in (1973) yayınladığı Hukuk, Yasama ve Özgürlük (Law, Legislation and Liberty) adlı çalışması da ekonomi ve hukuk yazına önemli katkılar sağlamıştır.

Hukuk ve iktisat ilişkisi üzerine bir diğer okul olan Freiburg Hukuk ve İktisat Okulu mensuplarına göre sosyal hayatın tüm alanlarında bir düzenden bahsetmek mümkün değildir. Ekonomik hayat da bütünüyle bir ahenk içinde değildir ve kendi işleyişine bırakıldığında bazı sorunların baş göstermesi olağandır. Dolayısıyla düzenleyici hukuksal araçlarla üretim, piyasa, para ve bütçe alanlarında düzenlemelerin devlet tarafından gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu düzenlemeleri gerçekleştirmek amacıyla

oluşturulacak kural, norm ve kurumların bütünü ise Ekonomik Anayasa olarak adlandırılmaktadır. Politik süreçler neticesinde ortaya çıkan karar ve uygulamaların ekonomik analiz yöntemleri ile incelendiği Kamu Tercihi ve Anayasal İktisat disiplini, kamusal başarısızlıkların önlenmesinde anayasal hukuku çözüm aracı olarak öne sürmesi bakımından önemlidir. Anayasal iktisat teorisi hukuk ve ekonomi bağlamında incelenmesi bakımından önem teşkil etmektedir. Anayasal iktisat ile devletin ve bireylerin ekonomik hak, sorumluluk, görev ve özgürlükleri hukuki kurum ve kurallarla belirlenmektedir. Ekonomik anayasa kendi içinde Mali, Parasal, Dış Ticaret, Rekabet Gelir Dağılımı ve Sosyal Güvenlik anayasaları şeklinde bölümlere ayrılmaktadır (Aktan,1994).Anayasal iktisat, politika yapıcılarının sebep olduğu ekonomik ve kamusal başarısızlıkları yine politikacıların ekonomik alandaki hak ve yetkilerini sınırlandırmak suretiyle gidermeyi önermesi bakımından önemlidir.

1.2.1. Hukukun Ekonomik Analizi

Hukukun ekonomik analizi, genel olarak mikro ekonomik teorinin analiz araçlarını hukuk kurallarına ve kurumlarına uygulanması şeklinde ifade edilebilir. Bu analiz alanının, yasal teşvikler karşısında ekonomik aktörlerin nasıl davranacağını sistematik olarak inceleyen ve sonuçları açıkça belirtilen bir sosyal refah ölçüsüne göre değerlendiren Bentham (1789, 1827, 1830) ile başladığı söylenebilir. Bentham'ın yazıları, ceza hukuku ve kolluk kuvvetlerinin önemli ve kapsamlı analizini, bazı mülkiyet hukuku analizlerini ve yasal sürecin önemli bir incelemesini içerir. Bentham'ın çalışmaları, hukukun ekonomik analizine olan ilginin tekrar canlandığı 1960'lara ve 1970'lerin başına kadar pek bir gelişim göstermemiştir. Coase'un (1960) dışsallıklar ve yasal sorumluluk hakkındaki çalışması, Becker'in (1968) suç ve kanun yaptırımını üzerine makalesi, Calabresi'nin (1970) kaza hukuku üzerine çalışmaları ve Posner'in (1972) hukukun ekonomik analizi üzerine genel ders kitabı ve Hukuk Araştırmaları Dergisi'ni kurması ile birlikte tekrar literatürde ilgi görmeye başlamıştır (Kaplou ve Shavell,2002).

Hukukun ekonomik analizi, yeknesak bir uygulama olmak yerine metodolojik bir yaklaşımı paylaşan bir dizi projedir. Hukukun tipik ekonomik analizi, amacını genel bir hukuk teorisi çerçevesinde belirlemez. Bunun yerine, belirli bir ya da bir dizi yasal kuralın nedenleri, sonuçları veya sosyal değeri hakkında belirli bir soruyu ele alır. Farklı bir ifadeyle, hukukun tipik ekonomik analizi, hukukun doğası hakkında genel iddialarda

bulunmak yerine belirli bir hukuk kuralını veya kurumunu araştırır. Bununla birlikte, hukukun ekonomik analizi ya da en azından onun kolları, örtük olarak, hukuk teorisi tarafından ele alınan sorulara ayırt edici, çoğunlukla radikal cevaplar sunar. Ayrıca, bazı yönler hukuk ve hukuk teorisi hakkında kökten farklı bir bakış açısı önermektedir. Hukukun ekonomik analizi aktörlerin rasyonel olduğunu varsayarak hukuk kurallarına yanıt olarak davranışlarının tahmini ve bu davranışlarının sonuçların iyi ifade edilmiş sosyal refah ölçüleriyle değerlendirilmesi şeklinde iki unsuru içerir. Aşağıda hukukun ekonomik analizine dair iki pratik vaka örneği verilmiştir.

- **Örnek 1**

Ceza hukuku reformuna ilişkin toplanan bir komisyon, beyaz yakalı çalışanların potansiyel kazanç ve yakalanma-cezalandırılma riskinin rasyonel olarak değerlendirilmesinden sonra işledikleri suçları (işvereninden zimmete para geçirmek gibi) belirlemiştir. Ekonomistlerden gelen kapsamlı görüşleri aldıktan sonra, komisyon bu suçlar için uygun cezanın hapis değil para cezası olduğuna karar verir. Komisyon cezanın ne kadar olması gerektiğini karara bağlamak istemektedir.

Komisyon önünde ifade veren ekonomistler bu soruyu bir çerçevede dâhilinde cevaplayabilirler. Komisyon, suçlu için beklenen kazancın beklenen maliyeti aşmadığı şekilde nadiren meydana gelen rasyonel suçlara odaklıdır. Diğer taraftan, beklenen maliyet iki faktöre bağlıdır: Yakalanma ve hüküm giyme olasılığı ve de cezanın ağırlığı. Örneği daha iyi anlayabilmek için suçun suçlu için beklenen maliyetini, para cezası olasılığının büyüklüğünün çarpımı olarak tanımlayabiliriz. Cezalandırma olasılığının yüzde 5 azaldığını ve cezanın büyüklüğünün yüzde 5 arttığını varsayalım. Bu durumda, suçun suçluya beklenen maliyeti kabaca aynı kalır. Bu nedenle, suçlu muhtemelen aynı miktarda suç işleyerek karşılık verecektir. Bu, yasadışı davranışın örtük fiyatına nasıl tepki verdiğine dair bir tahmindir. Şimdi bu etkiyi ekonomik verimlilik açısından değerlendiriyoruz. Para cezası olasılığındaki bir azalma, cezanın büyüklüğündeki bir artışı dengelediğinde, suçun beklenen maliyeti suçlular için kabaca aynı kalır, ancak suçun ceza adaleti sistemine maliyeti değişebilir. Bir para cezası olasılığını artırmanın adalet sistemine maliyeti, vergi ve banka denetçilerinin, polis, savcılarının sayısı ve kalitesi gibi, suçluların yakalanması ve kovuşturulmasıyla ilgili harcamaları içerir. Beyaz yakalı suçluların yakalanması ve mahkûm edilmesi olasılığını artırmanın maliyeti

nispeten yüksekken, para cezalarının verilmesi nispeten ucuzdur. Bu gerçekler, beyaz yakalı suçları en azından devlete daha az maliyetli olacak bir seviyeye indirmek için bir reçeteyi ima eder: Suçluları tutuklamak ve kovuşturmak için çok az yatırım yapmak ve fakat yakalananları ciddi para cezaları ile cezalandırmak. Bu nedenle komisyon, beyaz yakalı suçlar için ceza takviminde çok yüksek para cezaları önerebilir (Cooter ve Ulen,2016).

- **Örnek 2**

Bir petrol şirketi, Orta Doğu'dan Avrupalı bir üreticiye petrol tedarik etmek için sözleşme yapıyor. Petrol teslim edilmeden önce savaş çıkar ve petrol şirketi söz verdiği şekilde çalışamaz. Petrol tedarik edememesi ise Avrupalı üreticinin para kaybetmesine neden olmaktadır. Üretici, sözleşmenin ihlali nedeniyle petrol şirketine karşı dava açar ve mahkemeden kaybettiği paraya eşit bir tazminat ödenmesini ister. Sözleşme, savaş riski konusunda madde içermemektedir, bu nedenle mahkeme anlaşmazlığı sözleşmenin kendi şartlarına göre çözemez. Petrol şirketi, savaş hakkında hiçbir şey yapamayacağı ve sözleşme taraflarının hiçbiri bunu öngörmediği için sorumluluktan muaf tutulması gerektiğini iddia etmektedir. Davayı karara bağlarken, mahkeme, savaşın ifayı imkânsız kıldığı gerekçesiyle petrol şirketini ifadan muaf tutmaya veya petrol şirketini sözleşmeye aykırı bulup petrol şirketinin üreticiye tazminat ödemesini talep edip etmeyeceğine karar vermelidir.

Savaş, Ortadoğu'da iş yapmanın sözleşme taraflarından birinin taşınması gereken ve hangisi olduğuna mahkemenin karar vermesi gereken bir risktir. Mahkemenin kararı aynı anda iki şeyi başarır. İlk olarak, davacılar arasındaki anlaşmazlığı çözer (anlaşmazlığın çözümü). İkinci olarak, benzer koşullarda olacak olan müstakbel taraflara mahkemelerin anlaşmazlıklarını nasıl çözebilecekleri konusunda rehberlik eder (kural oluşturma).Petrol şirketi ve üreticisi Ortadoğu'daki savaşa karşı önlem alabilir, ancak ikisi de engelleyemez. Petrol şirketi, Venezüella petrolünün teslimatı için yedek sözleşmeler imzalayabilir ve üretici, acil kullanım için petrolü depolayabilir. Verimlilik, en az maliyetle bunu yapabilecek tarafın önlem almasını gerektirir. Petrol şirketi mi yoksa üretici mi savaşa karşı önlem almak için daha iyi bir konumdadır? Petrol şirketi Ortadoğu'da faaliyet gösterdiğinden, o bölgedeki savaş riskini değerlendirmek ve buna karşı önlem almak için Avrupalı bir üreticiden muhtemelen daha iyi bir konumdadır. Verimlilik adına mahkeme,

petrol şirketini sorumlu tutabilir ve mahkemelerin bir sözleşmede kapsanmayan riskleri en az maliyete katlanabilecek tarafa tahsis edeceği ilkesini öne sürebilir (Cooter ve Ulen,2016).

1.2.2. Ekonomi Hukuku

Ekonomi hukuku, gelişmiş ülkelerin hemen hepsinde bir kavram olarak yer edinmiş olsa da, bu kavramın tanımı ve kapsamının sınırları hakkında akademik çevrelerce varılmış net bir görüş birliği mevcut değildir. Bir görüşe göre ekonomi hukuku ekonomik ihtiyaçların giderilmesini sağlayan kurallar bütünü olarak ifade edilmiş, bu bağlamda, borçlar, eşya, ticaret, şirketler, kıymetli evrak, fikri ve sınai haklar, vergi ve maliye hukuku bu kavramın içine dâhil edilmiştir. Diğer taraftan, ekonomi hukukunu ekonomiye özgü olarak şekillendirilen hukuk, iktisadi ajanın hukuku, ticaret hukukunun bir uzantısı ya da ekonomiyle ilgili olan yürürlükteki kanun ve kuralların tümü şeklinde ifade eden görüşler de mevcuttur (Karayalçın,1968).

Ekonomi hukuku kavramını biri dar biri geniş olmak üzere iki şekilde ele almak mümkündür (Baykal,2008). Devletin ekonomik hayata müdahalesi şeklinde özetlenebilecek olan dar tanımına göre ekonomi hukuku mal ve hizmetlerin üretimi ve tüketimini planlayan ve müdahaleci olan hukukun adıdır. Bu müdahale, fiyatlar genel düzeyini kontrol altında tutmak gibi ulusal bir politika olabileceği gibi, tek bir sektöre yönelik teşvik ya da kısıtlamalar şeklinde de olabilir. Devlet, ekonomi hukuku çerçevesinde fiyat kontrolleri, vergi düzenlemeleri, teşvikler, sübvansiyonlar, haksız rekabet düzenlemeleri, alımlar vb. kanalıyla üretim ve tüketim fonksiyonlarına etki edebilir. Bu haliyle ekonomi hukukunu iktisat politikalarının bir aracı olarak görmek mümkündür (Tan,1972).

Ekonomi hukuku geniş anlamda ele alındığında ise devlet, özel sektör ve hatta ikisinin birlikte faaliyetleri neticesinde ortaya çıkmış olan müktesebatın tamamı kastedilmektedir. Bu tanım ekonomik faaliyetlerin her yönden düzenlenmesini ifade etmektedir. Sürekli olarak gelişen ve değişen iktisadi faaliyetlerin düzenlenmesi, üretici, tüketici, firma ve şahısların ticari işlemleri ve kazançlarının güvence altına alınması amacıyla oluşturulan düzenleme ve kuralların ekonomik hayata katkı sağlaması ve genel ve iktisadi kamu düzenini sağlaması beklenmektedir. Dolayısıyla ekonomi hukuku hem mevcut ekonomik düzeni korumalı hem de bu düzenin gerçekleşen yenilik ve gelişmelerden olumlu yönde

etkilenmesi sağlamalıdır (Tiryaki ve Gürsoy, 2004). Bu çerçevede ele alındığında şirketlerin yapılanmaları, karar alma mekanizmaları, icra kurulları, müşteri ilişkileri, diğer şirketler ve devletle ilişkileri, diğer taraftan dış ticaretin denetimi, özelleştirme politikaları, ekonomik suçlar vb. gibi konularda ekonomi hukukun kapsamına dâhil olmaktadır.

1.2.3. Hukuk ve Makroekonomi

Hukuk ve ekonomi arasındaki ilişkiye dair yazın incelendiğinde, özellikle hukukun ekonomik analizinde, bu ilişkinin daha çok hukuk ve mikroekonomi arasında irdelendiği görülecektir. Diğer taraftan, hukukun makroekonomi ile ilişkisi, henüz doğmakta olan bir literatüre sahip olmakla birlikte, özellikle 2008 krizinden sonra, akademik çevrelerde dikkat çekmeye başlamıştır. Hukuk ve makroekonomi arasındaki ilişkiye ait çalışmaların azlığını Salama (2012) mikroekonominin makroekonomiye göre teorik olarak sağlamlığına bağlamaktadır. Mikroekonominin teorik sağlamlığı uygulama alanlarının pratikliği ile ilgili olduğu kadar, makroekonomik analizin zorlukları da teorik zeminle ve uygulamadan kaynaklanan zorluklarla ilişkilidir. Ana akım iktisat hiçbir zaman hem mikro hem de makroekonomide statik bir fikirler dizisi olmamıştır. Ekonomik ana akımın içinde ve dışında kalanlar arasındaki ayrım, yalnızca tarihsel olarak değil, aynı zamanda coğrafi olarak da değişme eğilimindedir. Fakat anlaşmazlığın derinliği makroekonomide mikroekonomiden çok daha fazladır. Bir hukuk bilgini, bir sorunu analiz etmek için mikroekonomik metodolojiyi uygulamaya karar verdiğinde, okuyucusu onun marjinalist karar verme ve rasyonel maksimizasyon varsayımını kabulünü ve kıtlık, kısmi denge, teşvikler, verimlilik vb. analitik kavramları kullanacağını bekleyebilir. Fakat tersine, makroekonomik teorinin hukuki meselelere uygulanması kaçınılmaz olarak hangi makroekonomik modelin istihdam edileceği sorusunu gündeme getirecektir.

Özellikle, çalışmalarında hukukun toplam talebe etkilerini inceleyen Yair Listokin (2009a,b,2012,2016) hukuki düzenlemelerin durgunluk dönemlerinde bir politika aracı olarak kullanılmasını öne sürmektedir. Hukuk ve makroekonomi ilişkisi üzerine daha önceden yapılmış çalışmalar olmakla birlikte, bu çalışmalar genelde hukukun tek bir alanına sınırlanmış olup hukukun daha genel makroekonomik etkileri olup olmayacağı problemiyle ilgilenmemişlerdir.

Listokin(2019) çalışmasında, hukukun etkilerini Keynesçi bir makroekonomik model içerisinde ele almaktadır. İlgili çalışmada, kısa vadeli makroekonominin merkezinde yer alan yatırım-tasarruf ve likidite-para (IS/LM) modeli kullanılarak, hukukun toplam talebi ve hukuk sebepli harcamalardaki değişikliklerin de toplam üretimi artıracığının altı çizilmektedir. Hukukta ve ekonomide değişmez bir şekilde göz ardı edilen hukukun toplam talep üzerindeki etkilerinin, para politikası sıfır alt sınırı tarafından kısıtlandığında özellikle önemli hale geldiği savunulmaktadır. Sıfır alt sınırı, nakit paraya verilecek faizin sıfırın altında olamayacağını ifade etmektedir. Nakit her zaman karşılıksız tutulabileceğinden, paranın fiyatını (tahvillere göre) temsil eden faiz oranları, faiz oranı ve çıktı arasındaki normal ilişkinin, basit bir ekstrapolasyonu, faiz oranlarının negatif olması gerektiğini ima etse bile, sıfırın altına inemez. Tahvil faiz oranı negatif olursa, işlemleri kolaylaştırdığı ve daha yüksek getiri sağladığı için para bir varlık olarak tahvillere hâkim olur. Sonuç olarak, faiz oranı yaklaşık sıfır olduğunda LM eğrisi yataydır. Para politikasının aksine, toplam talebi değiştiren yasal politika sıfır alt sınırdaki çok etkili olabilir. Örneğin hükümetin bir likidite tuzağı sırasında yerel imar yasalarını geçici olarak gevşettiği durum bir yatırım patlamasını tetikler ve IS eğrisini dışa doğru kaydırır. Ekonomi sıfır alt sınırındayken yatırım patlaması büyük bir artışa ve işsizliğin azalmasına yol açar, ancak faiz oranlarını değiştirmez. Ekonomi, potansiyelin çok altında çıktısı ile sıfır alt sınırında sıkışıp kaldığından, artan harcama diğer harcamaların yerini almaz ve faiz oranlarını yükseltmez. Bunun yerine, artan harcama atıl kapasiteyi kullanır ve çıktıyı önemli ölçüde artırır. Çalışmanın önemli katkılarından biri de hukukun potansiyel olarak önemli ancak keşfedilmemiş bir makroekonomik politika aracı olduğunun tartışılmasıdır.

1.3. Hukukun Üstünlüğü

Çalışmanın bu kısmında hukukun üstünlüğünün tanımı, hukukun üstünlüğünün hukuk devleti ve demokrasi kavramları ile olan ilişkisi, hukukun üstünlüğü kavramına getirilen eleştiriler ve hukukun üstünlüğünün ölçülmesi tartışılacaktır.

1.3.1. Hukukun Üstünlüğü Kavramı

Hukuk literatürü hukukun üstünlüğü için gerek şartlara dair bir dizi görüş sunmasına rağmen, terimin uluslararası kabul görmüş bir tanımı yoktur. Hukukun üstünlüğünün

özünün gerçekte ne olduğu konusunda da bir belirsizlik olduğunu vurgulayan çalışmalar mevcuttur (Carothers,2006). Hukukun üstünlüğü kavramının kabul görmüş tek bir anlamı olmamasına rağmen, anlamlı ve önemli bir kavram olduğu konusunda güçlü bir uluslararası fikir birliği vardır.

A.V. Dicey (1885) genellikle hukukun üstünlüğü (rule of law) ifadesini ilk kez kullanan bilim insanı olarak tanınmaktadır. Fakat ifadeyi icat etmiş olsa bile, bunun ardında yatan fikri icat etmemiştir.(Bingham,2011). Bu eleştirinin altında yatan sebep ise hukukun üstünlüğü kavramının hukukun kendisi kadar eski olmasıdır.

Literatürde hukukun üstünlüğü kavramının biçimci veya ince (thin) tanım ve asli veya kalın (thick) tanım olmak üzere iki farklı tanımlama biçimi mevcuttur. Hukukun üstünlüğünün biçimci tanımları yasaların meşruluğu veya haklılığı hakkında yargıda bulunmaz. Bunun yerine, biçimci tanımlar, kuralların var olup olmadığı ile ilgilenir ve bu kurallara egemen güç de dâhil olmak üzere herkes tarafından riayet edilip edilmediğini inceler. Hayek'e (1944) göre tüm teknik ayrıntılardan arındırılmış haliyle hukukun üstünlüğü hükümetin tüm eylemlerinde önceden belirlenmiş ve ilan edilmiş kurallara bağlı olduğu anlamına gelir. Buna karşılık, asli tanımlar, hukukun üstünlüğü için temel olarak görülen belirli hakları dikkate almaktadır (Carothers, 2006).

Hukukun üstünlüğüne ilişkin bu kavramlar arasındaki ayrım, köklü hukuki ve kültürel farklılıkları yansıtıyor olmasına rağmen bu tanımlamaların çoğunda ortak tema hukukun iktidar tarafından kötüye kullanılmasına sınırlar getirmesidir (Tamanaha,2004). Hukukun üstünlüğü, en temelde, hukukun devlete ve yönetici elitin bireysel üyelerine anlamlı kısıtlamalar getirebildiği bir sistemi ifade eder (Peerenboom,2002). Hukukun üstünlüğünün bu temel özelliği Birleşmiş Milletler tarafından önerilen tanımda da vurgulanmıştır. “Hukukun üstünlüğü devletin kendisi de dâhil olmak üzere, kamu ve özel tüm kişi, kurum ve kuruluşların, kamuya açık olarak ilan edilen, eşit olarak uygulanan ve bağımsız olarak karara bağlanan ve uluslararası insan hakları normları ve standartlarına uygun olan, yasalara karşı sorumlu olduğu bir yönetim ilkesine atıfta bulunur” (Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, 2004).

1.3.1.1. Biçimsel (Formalistic) Teoriler

İnce hukukun üstünlüğü (thin rule of law) ya da hukuki üstünlük (rule by law) olarak isimlendirilen biçimsel (formalistic) teorilere göre, hükümet yürürlükte olan yasalar ne olursa olsun bu yasaların sınırları içinde hareket etmelidir. Çağdaş biçimci teoriler, resmi yasallığa eşdeğer olarak hukukun üstünlüğünün liberal görüşünü paylaşma eğilimindedir. Bu açıdan bakıldığında, hukukun üstünlüğü yasaların içeriğiyle değil, bireylere eylemlerinin yasal sonuçlarıyla ilgili olarak belirli bir derecede öngörülebilirlik sağlamak amacıyla hukuk sisteminin optimal işleyişiyle ilgilidir. Hukukun üstünlüğüne ilişkin biçimsel teoriler belirli ülkelerin temel hakları ve demokratik değerleri tanıyıp tanımadığına bakılmaksızın küresel bir ortak tanıma yaklaştığı için en yaygın kabul gören ve uluslararası kuruluşlarca da benimsenen teorilerdir.

Biçimsel teorilerin klasik tanımlarından biri Raz(1979) tarafından yapılmış ve hukukun üstünlüğünün gerekli kıldığı ilkeler şu şekilde sıralanmıştır:

- Tüm yasalar ileriye dönük olmalı, kamuoyuna açıklanmalı ve net kurallar içermelidir.
- Tüm yasalar nispeten istikrarlı olmalı ve çok sık değiştirilmemelidir.
- Yasa yapım süreçleri kamuya açık, istikrarlı ve genel kurallar tarafından yönlendirilmelidir.
- Mahkemelerin kanunu doğru bir şekilde uygulamasını sağlamak için yargının bağımsızlığı garanti edilmelidir.
- Mahkeme duruşmaları hem adil hem de açık olmalı ve kararların önyargısız olarak alınması için adalet ilkelerine uyulmalıdır.
- Mahkemeler, kanuna uygunluklarını sağlamak için hem mevzuat hem de idari işlemler üzerinde yargı denetimi yetkisine sahip olmalıdır.
- Mahkemeler kolayca erişilebilir olmalı ve uzun gecikmeleri ve aşırı maliyetleri en aza indirmelidir.
- Kolluk kuvvetlerinin takdir yetkisinin kanunu çiğnemesine izin verilmemelidir.

Diğer taraftan, ince hukukun üstünlüğü bir hükümetin baskıcı ve ayrımcı yasalar çıkarmaktan kaçınacağını garanti etmemektedir. Örneğin Nazi dönemi Almanya'sında Nuremberg yasaları veya Güney Afrika'da apartheid yasaları hukukun üstünlüğüne uygun olarak çıkarılmış gibi görünebilir. Bu bağlamda biçimsel hukukun üstünlüğü konusundaki dar bakış açısının yetkilerin kötüye kullanımı ve keyfi yönetimi kısıtlamak için bir araç

olarak egemenlere sınırlamalar getirmesi noktasında eleştirilmektedir. Bununla birlikte, biçimci hukukun üstünlüğü teorilerinin hukuk önünde eşitliği de kapsamı, yani hukukun statü veya ırktan bağımsız olarak herkese eşit olarak uygulanması gerekliliği de diğer bir eleştiri alanıdır (Valcke,2012)

1.3.1.2. Asli (Substantive) Teoriler

Kalın (thick) hukukun üstünlüğü olarak da ifade edilen asli hukukun üstünlüğü teorisini savunanlar, biçimsel teorisyenlerin aksine, hukukun üstünlüğünün aynı zamanda adalet ve hakkaniyet ideallerini de içermesi gerektiğini savunmaktadırlar. Asli hukukun üstünlüğü teorisinin önde gelen isimlerinden Ronald Dworkin'e (1979) göre, hukukun üstünlüğü sadece resmi yasallığa uymayı değil, aynı zamanda yasaların ahlaki ve siyasi hakları tanımasını ve bireylerin bu hakları mahkemeler veya diğer bazı mekanizmalar aracılığıyla kullanmasına izin vermesini gerektirir. Fakat bu tip bir yaklaşımla ilgili sorunlardan biri ahlaki hakların doğasının belirsiz olması ve görüşleri kutuplaştırabilmesidir. Eşcinsel birlikteliklere veya ölüm cezasına karşı farklı toplumlarda oluşan farklı kamusal tutumlar bu duruma örnek olarak verilebilmektedir.

Demokrasinin hukukun üstünlüğünün doğal bir parçası olduğunu öne süren asli teorisyenler bulunmaktadır. Ancak bu yaklaşım, hukukun üstünlüğü kavramının hukuki bir kavram olarak kullanılabilmesi için kullanım alanlarını en aza indirmektedir. Hukukun üstünlüğünün, hükümet aşırılıklarına karşı güvenceler sağladığı için demokrasinin temel bir bileşeni olduğu doğru olsa da, demokrasi hukukun üstünlüğü için bir ön koşul değildir.

Birleşmiş Milletler de dâhil olmak üzere bazı uluslararası kuruluşlar hukukun üstünlüğüne ilişkin asli yaklaşımları, hukukun üstünlüğü tanımının uluslararası insan hakları standartlarına uyumu içeren bir referansla, kullanmaktadırlar (Valcke,2012).

1.3.2. Hukukun Üstünlüğü Kavramının Tarihsel Gelişimi

Hukukun üstünlüğü kavramının bugünkü haliyle ortaya çıkması, liberal demokrasiler ve bu demokrasileri mümkün kılan yönetim ve hukuk sistemlerine yol açan tarihsel gelişmelerle ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır.

Hukukun toplumda oynadığı rol, antik Yunan ve Roma döneminde felsefi tartışmaların konusuydu. Platon, hükümetin kanuna boyun eğmesi gerektiği fikrini öne sürmesiyle

tanınır. Bu fikir, öğrencisi Aristoteles tarafından, keyfi yönetimi ve yetkinin kötüye kullanılmasını önlemek amacıyla hükümetin neden bir araç olarak hukuka bağlı olması gerektiğini açıkladığı Politika adlı çalışmasında (MÖ 350 dolaylarında) da vurgulanmıştır. Her iki filozof da yasaların toplumsal fayda için ilan edilmesi gerektiği konusunda hemfikirdi. Bu düşünürlerin Roma hukuk düşüncesi üzerinde, özellikle de yasaların bir bütün olarak toplumsal faydayı gözetmesi ve hukukun adalet ideallerine tabi olması gerektiğini vurgulayan ünlü düşünür Cicero üzerinde kayda değer bir etkisi oldu (Valcke,2012).

Roma Cumhuriyeti'nin imparatorların eline geçmesi, otokratik yönetime yol açmıştır. İmparator I. İustinianus'un hükümdarlığı sırasında, Roma hukuku yazılı hale getirilmiştir ve Corpus İuris Civilis (MS 529 - 534) ismiyle derlenmiştir. Bu derlemeler bütünü, imparatorun kanunun üzerinde olması ve dolayısıyla da insan egemenliğinin (rule of man) önünün açılması sebebiyle hukukun üstünlüğü için bir gerilemeye sebep olmuştur.

Antik Yunan ve Roma'da yazılan felsefi eserler çeşitli yönetim biçimlerini ve bu sistemlerde hukukun oynadığı rolü tartışsa da, hukukun üstünlüğü kavramının oluşmaya başladığı dönem, Roma İmparatorluğu'nun tarihten silindiği ve kilise ile krallar arasındaki güç dengeleriyle şekillenen, Orta Çağ Avrupa'sıdır. Bu dönemde hem kilise hem de krallar, dini ve dünyevi meseleler üzerinde kontrol sahibi olabilmek için birbirleriyle mücadeleye giriştiler. Hükümdarlar dini liderleri atama gücünü elde etmeye çalışırken, Katolik kilisesi, dini âlemin dünyevi meselelerden önce geldiği teolojik temeliyle, tüm kral ve prenslerin kilisesin otoritesini kabul etmesini talep ederek karşılık vermiştir (Tamanaha,2004).

Yunan ve Roma metinlerinin ve yazılı yasal metinlerin ortadan kaybolması Orta Çağlar boyunca eski Roma vilayetlerinde yazılı olmayan örf ve adet hukukun güç kazanması anlamına geliyordu. Romalılar tarafından fethedilmemiş olan Germen topraklarında, örf ve adet hukuku, hukukun koruyucusu olarak görülmeye başlayan hükümdar için de geçerliydi. Bu yasal ilke, Orta ve Batı Avrupa'nın çoğunu etkilemeye başladı. İngiltere'de, kralın yasalara bağlı olduğu ilkesi, Kral John tarafından 1215'te imzalanan Magna Carta'nın öne çıkan bir özelliğiydi. Bu, soyluların Fransa'daki savaşı finanse etmek için kraldan daha fazla kaynak elde etme girişimlerinin ardından krala karşı isyanlarının ürünüydü. Anlaşma, kralın yetkilerine kısıtlamalar getirmeyi ve soyluların ayrıcalıklarını

korumayı amaçlıyordu. Her ne kadar Kral John imzalandıktan kısa bir süre sonra belgeyi reddetse de, Magna Carta birbirini izleyen hükümdarlar ve parlamentolar tarafından birçok kez onaylandı ve değiştirildi. Magna Carta, pek çok hükmünün yanı sıra, kanunun verdiği yetki dışında, hiç kimsenin özgürlüğünden veya mülkünden mahrum bırakılmaması gerektiğini beyan etmiştir. Bu tarihsel açıdan önemli belge, birçok kişi tarafından yalnızca bireyleri hükümdarın keyfi iradesinden koruyan değil, aynı zamanda temel adil yargılanma hakkının kaynağı olarak görülmektedir. Aynı zamanda, Magna Carta, bir hükümet ile denetlediği insanlar arasındaki temel ilişkinin yasal organizasyonu olan anayasacılığın kaynağı olarak da görülür (Valcke, 2012).

Ortaçağların sonunda, Aristoteles'inkiler de dâhil olmak üzere klasik metinlerin yeniden keşfedilmesi, bu metinlerin yeniden Avrupalı bilim adamlarının kullanımına açılması anlamına geliyordu. Katolik rahip Thomas Aquinas, Summa Theologicae'de (1265 - 1274) bir doğal hukuk teorisi geliştirdi ve burada Aristoteles'in hukukun insan aklına dayandığı ve kamu yararı için ilan edilmesi gerektiğine dair görüşlerini onayladı. Aquinas, hükümdarın kanundan muaf olduğunu kabul etse de, başka hiç kimse onun hakkında hüküm verme yetkisine sahip olmadığı için, kralların kanuna boyun eğmesinin gerektiğini, çünkü bir hükümdarın kendisinin oluşturduğu kanunlara saygı duyması gerektiği sonucuna vardı (Costa, 2007).

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, Ortaçağ döneminin hukuk teorisine en büyük katkılarından biri, hükümdarın, Roma hukukundan miras kalmış olan ve hukukun üstünde olduğunu dayatan fikri ortadan kaldırarak, hukuka bağlı olduğu uzlaşımına yol açmış olmasıdır. Bu aynı zamanda klasik filozoflar tarafından savunulan fikri konuma bir dönüşü işaret etmektedir. Bu yasal gelişmelerin şekillenmesinde demografik değişimler de rol oynamıştır. Yüzyıllar boyunca artan nüfus ve büyüyen kasabalarla birlikte ticaret de gelişmeye başlamıştır. Zanaatkâr ve tüccar sınıfları, yani burjuvazi, toprak temelli feodal sistemlerde önemli bir role sahip olmadıklarından zanaat ve ticaretleriyle meşgul olmak ve servet biriktirmek için daha fazla hareket alanı aradılar. Zamanla, zenginliğin kaynağı yavaş yavaş toprak sahipliğinden mal ve hizmet ticaretine kaydı. Burjuvazi, çıkarlarını baskıcı feodal lordlara ve monarklara karşı korumaya çalıştı ve bunları sağlayabilecek olan güç odaklarıyla ittifaklar kurdu. Burjuvazi, daha fazla siyasi etki, sözleşme özgürlüğü, sözleşmeleri uygulama araçlarının hükümleri ve mülkiyet haklarının korunması gibi çıkarlarının yasal olarak tanınmasını istedi (Bedner, 2010).

Rönesansla birlikte sanata, bilime ve öğrenmeye karşı yenilenen ilgi, din ve devlet işlerinin kademeli olarak birbirinden ayrılması ve burjuvazinin daha fazla hak talebi, Aydınlanma döneminde liberalizmin bir politik teori olarak ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Liberalizmin birçok varyasyonu olmasına rağmen, özünde liberalizmin politik teorisi, bireysel özgürlüğe ve bireysel hakların korunmasına vurgu yapar. Hukukun üstünlüğü liberalizmin kalbinde merkezi bir kavramdır. Bu anlamda, toplumun bireylere özgürlük sağlayan yapılandırılmış kurallara göre faaliyet gösterdiği resmi yasallık hüviyetini kazanır (Valcke,2012).

Birçok kişi tarafından liberalizmin kurucusu olarak kabul edilen İngiliz filozof John Locke için özgürlük kısıtlama ve şiddetten uzak olmak demektir ki bu da hukukun koruyucu ve genişletici imkânlarıyla mümkündür. İki Hükümet Antlaşması'nda (1690), Locke, kişisel özgürlüklerinin ve mülklerinin korunması karşılığında bireylerin gönüllü olarak hükümet tarafından yönetilmeyi kabul ettiği “toplum sözleşmesi” fikrini formüle etti. Bu düzenlemeye göre, hükümet meşruiyetini halkın rızasından alır ve bireyler kamu yararına kanun yapma, yürütme ve uygulama yetkisini hükümete devreder. Bu kanunlar, çoğunluğun çıkarları doğrultusunda, yürütmeden ayrı bir yasama organı tarafından çıkarılmalı ve bireylerin görevlerinin kapsamını belirleyebilmeleri için ilan edilmelidir. Ancak Locke'un tartışmasında ayrı bir yargının varlığı yoktu. Locke'un bakış açısına göre, hükümetin birincil amacı, bireysel hakların ve özellikle mümkün olduğunca bu toplumun tüm üyelerinin mülkiyetinin korunması idi (Şen,2018).

Bu teori, hukukun üstünlüğünün daha da gelişmesi için zemin hazırlamıştır. Montesquieu, L'Esprit des Lois' da (1748), hükümetin yetkilerini kötüye kullanımını önlemenin ve bireysel özgürlüğü korumanın bir yolu olarak kuvvetler ayrılığı için bir teori formüle etti ve bunu “yasaların izin verdiği her şeyi yapma hakkı” olarak tanımladı. Ona göre, “iktidar, iktidarın denetimi olmalıdır” ve böylece hükümetin yasama, yürütme ve yargı işlevlerinin hepsinin ayrı erklerde olması gerekmektedir(Harvey,1961). Locke ve Montesquieu'nun teorileri, ABD Anayasasını hazırlayanlar üzerinde derin bir etkiye sahipti. ABD anayasal düzenlemesinin temel amacı, toplumdaki belirli hiçbir grubun devlet gücünün üzerinde gereğinden fazla etkide bulunamaması ve böylece devlet gücünü kötüye kullanılmasının önüne geçilebilmesiydi(Scheiber,1984).

Hukukun üstünlüğü tabiri (rule of law) ancak İngiliz anayasacı Albert V. Dicey'nin yazıları sayesinde 19. yüzyılda ortak bir tabir haline geldi. Anayasa Kanunlarının İncelenmesine Giriş (1885), liberal bir demokraside hukukun üstünlüğünün neyi gerektirdiğine dair ilk kapsamlı açıklamayı yapmaktadır. Dicey'e göre, hukukun üstünlüğü birbiriyle bağlantılı üç unsurdan oluşmaktadır. İlk olarak, hukukun üstünlüğü, önceden belirlenmiş bir yasanın ihlali dışında hiç kimsenin cezaya tabi tutulmamasını öngörür. İkincisi, hukukun üstünlüğü herkesin hukuk önünde eşit olduğu, hükümet yetkililerinin özel dokunulmazlıklardan yararlanmamaları ve yargı önünde eylemlerinden sorumlu tutulmaları gerektiği anlamına gelir. Üçüncüsü ise, hukukun üstünlüğünün bireylerin haklarının yargısal olarak tanınmasından doğmasıdır. Hukukun üstünlüğünün bu yönü, bireyleri hükümet tarafından gerçekleştirilen keyfi eylemlerden koruyan bir dizi yasal güvenceden oluşur ve mahkemeler bu güvencelerin koruyucusu olarak hareket etmeye yetkilidir (Yaylalı,2018).

Dicey hukukun üstünlüğünün neyi içermesi gerektiğine dair bir açıklama yaptıktan altmış yıl sonra, ekonomist ve filozof Friedrich Hayek, Dicey'in önermelerinin çoğunu, The Road to Serfdom'da (1944), tekrarladı. Hayek'e göre hukukun üstünlüğü, yasaların genel, eşit ve kesin olmasını gerektirir ve yargı denetimine başvurulmasını sağlamalıdır. Kanunlar, önceden soyut terimlerle ortaya konmaları ve herkesin davranışını yönetmeleri bakımından genel olmalıdır. Hukukun genel olması gereğinin altında yatan şey, yasaların yargıdan ayrı bir yasama organı tarafından kabul edilmesi gerekliliğidir. Kanunlar, muamelede keyfi farklılıklar sağlamadan herkese eşit şekilde uygulanmaları gerektiği için eşit olmalıdır. Kanunlar kesin olmalıdır, böylece bireyler prensipte davranışlarının hukuki sonuçlarını öngörebilmelidir. Son olarak, hukukun üstünlüğü hükümetin bir bireyin şahsına veya mülküne müdahale ettiği tüm durumlarda bağımsız mahkemeler tarafından yargı denetimine tabi olmasını gerektirir (Karayalçın,1998).

Kıta Avrupası hukuk geleneğini takip eden ülkelerde, hukukun üstünlüğü 1920 Avusturya Anayasası'nın taslağına yardım eden Avusturyalı hukuk teorisini Hans Kelsen'den etkilenmiştir. Ona göre, hukukun üstünlüğü (Rechtsstaat), en üst noktada anayasa olan hukuk düzeni içinde bir normlar hiyerarşisi gerektirir. Tüm yasalar anayasaya uygunluğa tabidir ve hükümet eylemleri bu yasal çerçeve tarafından sınırlandırılmıştır. Kelsen'in formülasyonu aynı zamanda Fransız hukuk kavramı olan "état de droit" için de ilham kaynağı olmuştur (Yaylalı, 2018).

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından, küresel bir ideal olarak hukukun üstünlüğü, 1948'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun “insanın insan olması esastır” dediği İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin kabul edilmesiyle, “insanlığın tiranlığa ve zulme karşı son çare olarak başkaldırıya başvurmaması için, insan haklarının hukukun üstünlüğü ile korunması esastır” şeklinde ifade edilmiştir (Valcke,2012).

1.3.3. Hukukun Üstünlüğü ve Hukuk Devleti

Hukuk devleti ve hukukun üstünlüğü kavramları çoğu zaman birbiriyle eş anlamlı ve birbirlerinin yerine kullanılmaktadırlar. Bu durum hem hukuk devleti hem de hukukun üstünlüğü kavramlarının uluslararası kabul görmüş bir tanımı olmamasıyla ilgili olduğu kadar diller arası çevirilerden de kaynaklanmaktadır.

Hukuk devleti Almanya'nın tarihsel sürecinde mülk devleti ve polis devleti anlayışlarından sonra devletin ve yöneticilerinin hukuka bağlı ve sorumlu olmasını ifade eden bir tanıma sahiptir. Aslı “Rechtsstaat” olan kelimenin tam Türkçe karşılığı hukuk devletidir. İlk kez 1961 Anayasasında Türkiye Cumhuriyeti'nin nitelikleri belirtilirken “Türkiye Cumhuriyeti insan haklarına dayanan milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir” şeklinde kullanılmıştır (Karayalçın,1968). Fransızcada hukukun üstünlüğünü ifade eden kelime de “état de droit” kelime öbeğidir ve tam Türkçe karşılığı hukuk devletidir. Diğer taraftan, Anglosakson gelenekte hukukun üstünlüğü kavramı “rule of law” şeklinde kullanılmaktadır ve Türkçe karşılığı da hukukun üstünlüğüdür. 1961 anayasasında sadece hukuk devleti kavramı yer almışken, 1982 Anayasası ile birlikte hukukun üstünlüğü kavramı da anayasada yer almıştır. TBMM üyeleri ve Cumhurbaşkanı göreve başlarken “hukukun üstünlüğüne... bağlı” kalacaklarına ant içerler.

Avrupa'da hukukun üstünlüğünün tarihi, İngiliz Hukukun Üstünlüğü (Rule of Law), Alman Hukuk Devleti (Rechtsstaat) ve Fransız Hukuk Devleti (Etat de Droit) kavramlarının gelişimiyle birlikte, temelde tartışmalı bir konsept olarak gelişim göstermiştir. Bu üç gelenek arasındaki çok belirgin farklılıklar, yalnızca içerikleriyle değil, aynı zamanda değerlendirici ilkeler olarak özleriyle de ilgilidir. Hukukun üstünlüğünün “doğru”, “en iyi” veya “tercih edilen” anlamı tartışmalı normatif sorunların çözümüne bağlı olması anlaşmazlıkları mümkün kılmaktadır.

Yukarıda bahsedilen üç hukuk geleneği, temel farklılıklarına rağmen bazı ortak özelliklere sahiptir. Bu bağlamda, hukukun üstünlüğü, bu üç hukuk geleneğinde de, hükümdarların dizginsiz ve sorumsuz iktidarını bir kenara bırakma ilkesi olarak hizmet etmiştir. Hukukun üstünlüğü, toplumun hukuk tarafından yönetilmesi ve yöneticinin kararlarını ancak hukuka göre vermesi ve aynı zamanda hukuka tabi olması anlamına gelmektedir. Bu nedenle hukukun üstünlüğü, insan egemenliğine, hükümdarın keyfi gücüne ve yasa dışı şiddete karşı nihai engel olarak işlev görmektedir. Ayrıca vatandaşlara devlet organlarını kanunla belirlenen sınırlar içinde hareket etmeye zorlamak için somut araçlar sağlar. Yine de hukukun üstünlüğü, egemenin dizginsiz gücünü yasama ya da yargının dizginsiz bir gücüne dönüştürmeyi amaçlamaz. Hukukun üstünlüğü, aslında, yürütme, yasama ve yargı erkleri arasında iyi bir denge arayışına da dalmıştır (Yaylalı,2018).

1.3.4. Hukukun Üstünlüğü ve Demokrasi

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 24 Eylül 2012 tarihinde düzenlenen Ulusal ve Uluslararası Düzeylerde Hukukun Üstünlüğüne İlişkin Yüksek Düzeyli Toplantıda kabul edilen Bildirge’ de, insan hakları, hukukun üstünlüğü ve demokrasinin birbiriyle bağlantılı olduğu, Birleşmiş Milletler ‘in evrensel ve temel değerlerine ve ilkelerine ait olduğu ve bu ilkelerin birbirini desteklediği ve güçlendirdiği teyit edilmiştir. Gerçekten de, hükümetin vatandaşın çıkarlarına ve ihtiyaçlarına karşı duyarlılığı, demokratik kurumların ve süreçlerin haklar, eşitlik ve hesap verebilirlik boyutlarını güçlendirme kapasitesi ile sıkı sıkıya ilişkilidir (Tommasoli,2012).

Hukukun üstünlüğü yalnızca hükümetin bir aracı olarak değil, hükümet dâhil tüm toplumun bağlı olduğu kurallar bütünü olarak kabul edilmesi demokrasinin ilerlemesinde esas teşkil etmektedir. Hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesine, yalnızca normların ve prosedürlerin uygulanmasına odaklanılarak yaklaşılmamalı, hakların korunması ve kapsayıcılığının geliştirilmesindeki temel rolü de vurgulanmalıdır. Bu şekilde hakların korunmasını insani gelişme üzerine daha geniş bir söylem içine çerçevelemek mümkün olmaktadır.

Hukukun üstünlüğü ve demokrasi bağını ele alırken, hukukun bir yönetim aracı olduğu ve hükümetin hukuktan üstün kabul edildiği “hukukla yönetim” ile toplumda hükümet de dâhil olmak üzere herkesin hukuka ve yasalara bağlılığını ifade eden hukukun üstünlüğü

arasında temel bir ayırım yapılmalıdır. Esasen, demokrasinin temel bir özelliği olan iktidar üzerindeki anayasal sınırlar, hukukun üstünlüğüne bağlı kalmayı gerektirir.

Hukukun üstünlüğü ve demokrasi bağının bir diğer kilit boyutu, hukukun üstünlüğünün dar, resmi ve nihai terimlerden ziyade geniş, amaca dayalı terimlerle tanımlandığı durumlarda, demokrasi ve hukukun üstünlüğünün inşasının birbirine yakın ve karşılıklı olarak birbirini güçlendiren süreçler olabileceğinin kabul edilmesidir. Hukukun üstünlüğü, adalet ve demokratik yönetim gibi asli sonuçlarla ilişkisi içinde düşünüldüğünde bu ilişki daha güçlü olmaktadır (Tommasoli,2012).

"Kalın" bir tanım, güçlü bir anayasa, etkili bir seçim sistemi, cinsiyet eşitliğine bağlılık, azınlıkların ve diğer savunmasız grupların korunmasına yönelik yasalar ve güçlü bir sivil toplum gibi unsurları içeren hukukun üstünlüğünü olumlu bir şekilde tanımlar. Bağımsız bir yargı tarafından savunulan hukukun üstünlüğü, medeni ve siyasi hakların ve medeni özgürlüklerin güvende olmasını ve tüm vatandaşların eşitliği ve onurunun risk altında olmamasını sağlayarak çok önemli bir işlev görür. Aynı zamanda, çeşitli seçim, toplumsal ve yatay hesap verebilirlik kurumlarının etkin performansını, güçlü devlet aktörlerinin olası engellemelerinden ve yıldırımlarından korumaya yardımcı olur.

Hukukun üstünlüğünün demokrasi inşası için öneminin pratik bir örneği, hukukun üstünlüğünün çoğu modern demokraside benimsenen temel bir ilke olduğu gerçeğidir. Anayasalar, devletin temel ve çoğu zaman en yüksek yasasını içerir ve hukukun üstünlüğü, bu ilkelerin uygulanmasını diğer tüm yasaların üzerinde dikte eder. Anayasalar da değişiklik sürecini külfetli hale getirerek temel ilke ve değerleri korur. Bazı anayasalar, değişiklikleri yasaklayarak belirli ilke ve değerlerin kalıcılığını sağlar. Hukuku bireysel davalara uygulayan yargı, hukukun üstünlüğünün koruyucusu olarak hareket eder. Dolayısıyla, bağımsız ve düzgün işleyen bir yargı, adil bir hukuk sistemi, adil yargılanma hakkı ve adalete erişim hakkı gerektiren hukukun üstünlüğünün ön koşuludur (Hedling,2011).

Seçim adaleti, demokrasi ve hukukun üstünlüğü arasındaki bağlantılara başka bir örnek sağlar. Seçim adaleti, seçim süreciyle ilgili her türlü işlem, işlem ve kararın hukuka uygun olmasını ve seçim haklarından yararlanmanın korunmasını ve geri getirilmesini sağlayarak, seçim haklarının ihlal edildiğine inanan kişilere şikâyette bulunabilme ve sonuç alabilme olanağı tanır. Seçim adaleti sistemi, hukukun üstünlüğünün önemli bir

aracıdır ve özgür, adil ve gerçek seçimler yapılması şeklindeki demokratik ilkeye uyumun nihai garantisidir(IDEA,2010).

Siyasi eşitlik, şeffaflık ve hesap verebilirliğe dayalı dürüst seçimler insan hakları ve demokratik ilkeler için çok önemlidir. Dürüst seçimlerin önündeki en büyük zorluklardan biri, insan haklarını ve seçim adaletini temsil eden, aynı zamanda siyasi rakipler de dâhil olmak üzere vatandaşlar ve muhalefette olanlara seçimle ilgili haklarını kullanmak için yasal zemin oluşturan hukukun üstünlüğünü inşa etmektir.

1.3.5. Hukukun Üstünlüğü Kavramına Yönelik Eleştiriler

Akademik çevrelerde hukukun üstünlüğünün önemine ilişkin fikir birliğine rağmen, hukukun üstünlüğü kavramına dair çok sayıda eleştiri de ortaya çıkmıştır. Hukukun üstünlüğü bağlamında özgürlüğün Batılı liberal demokrasilerce sık sık tekrarlanması hukukun üstünlüğüne bağlılığın sosyal ve politik nitelikte bir dizi çağrışımı dikte etmesi şeklinde görülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde hukukun üstünlüğü politik olarak tarafsız bir kavram olarak algılanmamaktadır. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğü kapitalist ekonomik yönetim sistemi ve ondan kaynaklanabilecek sosyal eşitsizliklere hizmet ettiği için eleştirilmektedir. Bununla birlikte, hukukun üstünlüğü Batı kültür emperyalizmi veya yeni sömürgecilik suçlamalarının da hedefi olabilmektedir.

Hukukun üstünlüğü kavramına yönelik temel eleştiriler, onun kavramsal zayıflığına, toplumu yönetmek için hukuk dışı ve hukuk üstü kuralların da gerekliliğine ve hukukun üstünlüğü geleneğinin kültürel/bölgesel çeşitliliğinin doğurduğu uzlaşmanın anlaşılması zor karakterine ilişkindir (Burnay,2018).

1.3.5.1. Kavramsal Zayıflık

Hukukun üstünlüğüne yönelik en temel eleştiri kavramsal zayıflığına işaret etmektedir. Hukukun üstünlüğü kavramı hem yasal, hem siyasi hem de ekonomik alanda tam olarak ifade ettiği anlam üzerinde bir fikir birliği sağlanamadan, net tanımlanmış bir özü olmadan bir tür popüler tanım olarak kullanılmaktadır. Hukukun üstünlüğü yoksulluğun azaltılması, yolsuzlukla mücadele, terörizm, uluslararası suçlar, uluslararası güvenlik ve uluslararası göçe kadar değişen birçok sorunun birincil çözümü olarak sunulmaktadır. Bu çözüm önerileri hukukun üstünlüğünün sahip olabileceği olumlu etkilere atıfta bulunurken, hukukun üstünlüğü ile gerçekte ne kastedildiğini dair tatmin edici bir

açıklama yapmamaktadırlar. Hukukun üstünlüğü kavramının teorik zayıflığı nihayetinde kavramın literatürde sorgulanmasına yol açmıştır. Hukukun üstünlüğü ifadesinin ideolojik suiistimal ve aşırı kullanım nedeniyle anlamsızlaştığı dahi ifade edilmektedir (Shklar,1987).

1.3.5.2. Hukuki Çoğulculuk

Hukukun üstünlüğüne yönelik bir diğer temel eleştiri, bir devleti yalnızca hukuk temelinde yönetme olasılığının ciddi biçimde sorgulanabileceği bir bağlamda yöneltilmektedir. Yüksek derecede hukuki çoğulculuk ile karakterize edilen devletler veya topluluklar örneği bu açıdan önem arz etmektedir(Mertz,1996). Hukuki çoğulculuk, devletin norm oluşturma üzerinde bir tekel sahibi olmadığı fikrine atıfta bulunur. Daha özel olarak, gelişmekte olan ülkelerdeki hukuki çoğulculuk, çoğu zaman konsolide bir yasal sistemin açık bir şekilde yokluğu, yasal sistemin yasal olmayan norm kaynaklarıyla karşılaştırıldığında zayıf bir şekilde kurulması ve son olarak, toplum ile genellikle yasal nakillerin arasındaki tutarsızlıklar ürünü olan yasal kurumlar ile karakterize edilir (Tamanaha,2011).

Hukuki ve hukuk ötesi kuralların bir arada bulunması, sosyal düzen ve adaletin tek anlamlı kaynağı olarak hukukun üstünlüğünün desteklenmesine meydan okuyabilir ve böylece hukukun üstünlüğünün teşvik edilmesini zorlaştırabilir. Hukukun üstünlüğünü teşvik etmeye yönelik bazı girişimlerin, yerel normları ve kültürü yeterince dikkate almadıkları durumda başarılı olmadığını gösteren çalışmalar mevcuttur (Brooks,2003). Aynı zamanda, hukuki çoğulculuk ve hukuk ötesi kurallar, hukukun üstünlüğünün bazı yönlerini güçlendirme yeteneğine de sahiptir ve bu nedenle giderek kalkınma programlarının bir parçası haline gelmiştir. Topluluk temelli kurallar, örneğin uyumsuzlukların çözümü alanında, zayıf devletlerin ve yasal kurumların yeterli başarıyı sağlayamadıkları alanlarda hukukun üstünlüğüne katkı sağlamaktadır.

Hukuki çoğulculuk, özel sektörün güçlü bir şekilde nüfuz ettiği devletlerde de mevcuttur. Bu bağlamda, çevresel sürdürülebilirlik, adil ticaret ve tüketicilerin korunması gibi çeşitli alanlarda özel standartların da önemli bir norm kaynağı olarak geliştiği görülmektedir. Özel standartlar, özel sektör tarafından benimsenen, önemli ulusal veya ulus ötesi düzenleyici araçlar olarak işlev gören normları ifade eder. Uluslararası veya ulusal kanun ve yönetmeliklerle çelişmeseler dahi özel standartlar, özellikle gelişmekte olan ülkelerde

önemli bir yeni yönetim aracı haline gelmiştir. Bu nedenle özel standartlar, hukukun benzersiz düzenleyici yapı olarak görülmediği daha geniş bir normatif çeşitlendirme sürecine katkıda bulunur (Hachez,2013).

1.3.5.3. Kültürel/Bölgesel Görelilik

Hukukun üstünlüğü kavramının içeriği hem zamana hem de coğrafyaya göre farklı anlamlar içermeye ve tartışılmaya devam etmektedir (Chesterman,2008). Siyasi sistemler, hukuk kültürü ve tarihi ile birlikte, bu anlam ve anlayış farklılıklarını büyük ölçüde açıklamaktadır. Bu bağlamda, hukukun üstünlüğüne ilişkin “Batılı” anlayışları diğer kavramlarla uzlaştırmanın zorlukları, hukukun üstünlüğüne ilişkin ortak/evrensel bir bakış açısının ortaya çıkmasının önünde büyük bir engel teşkil etmektedir. Hükümet ve yönetim modernizasyonu sürecinin 18. yüzyılda başladığı birçok Batılı devlet için bu modernizasyon süreci ulusal ve kültürel kimliğe bir meydan okuma olarak değerlendirilmemektedir. Diğer taraftan kendi iç istikrarlarını büyük ölçüde tarihsel yaşam kalıplarıyla devam ettiren gelişmekte olan ülkelerde hukukun üstünlüğü ve demokrasinin tesis edilmesi için elzem olan gereksinimler, üstesinden gelinmesi zor olabilecek bir değerler çatışmasına yol açmaktadır. (Tomuschat,2013).

Dünyanın farklı ülkelerindeki anayasalarda veya yüksek mahkeme kararlarında hukukun üstünlüğüne yapılan atıflar, aynı anayasaların veya yüksek mahkemelerin hukukun üstünlüğüne benzer bir anlam yüklediği anlamına gelmez. Anayasal geleneğe bağlı olarak ve bir anayasal ilke olarak hukukun üstünlüğünün fiili etkisi büyük ölçüde ilkenin anayasadaki yapısına, özüne ve uygulanmasına ne ölçüde entegre olduğu ile ilgilidir. Hukuk kültürü, hukukun üstünlüğü ilkesinin anayasal bir düzen içinde sabitlenmesinin gerekliliğine ilişkin farklı görüşlere sebep olmaktadır. Anayasacılığın, hukukun üstünlüğü gibi kuralların önceden dayatılması yoluyla devlet iktidarını belirleme amacına hizmet ettiği fikri, gerçekten de zamana ve coğrafyaya göre önemli farklılıklar göstermektedir (Burnay,2018).

Hukukun üstünlüğü kavramının, insan hakları kavramının aksine, evrensel bir bildirgeye veya uluslararası anlaşmaya dayandırılmaması da küresel olarak bir tanımda uzlaşmayı zorlaştırmaktadır. Ulusal ve Uluslararası Düzeylerde Hukukun Üstünlüğüne İlişkin 2012 Yüksek Düzey Bildirgesi'nin (High Level Declaration on the Rule of Law at the National and International Levels) uzlaşısı ile kabul edilmesi, bu bağlamda potansiyel olarak önemli

bir kilometre taşı teşkil etmektedir. Bununla birlikte, Bildirge, hukukun üstünlüğünün gerçekte ne anlama geldiğine dair ayrıntılı bir tanım sağlamamaktadır.

1.3.5.4. Kavramsal Belirsizlik ve Hukukun Üstünlüğü

Hukukun üstünlüğüne yönelik eleştirilerin varlığı giderek küreselleşen uluslararası hukuk ortamında hukukun üstünlüğünün uygunluğunu ve gerekliliğini dışlamamalıdır. Hukukun üstünlüğünün önemi konusunda bir fikir birliğinin ortaya çıkmasını sağlayan şey yine hukukun üstünlüğünün tartışmalı doğasıdır. Bir ilke olarak hukukun üstünlüğünün tek başına belirli bir hukuk geleneği veya kültürü tarafından tam olarak kapsanmaması hukuk sistemleri arasında ulus ötesi diyalog ve işbirliği için yeni yollar açmaktadır. Hukukun üstünlüğü hukuk sistemlerinin dinamik gelişiminin bir parçası olan bir ideale karşılık gelmenin yanı sıra, çeşitli coğrafi ve zamansal bağlamlarda hukuk sistemlerinin ilerlemelerini, gerilemelerini, zorluklarını ve beklentilerini sınama amacıyla bir ölçüt olarak hizmet edebilir (Craig,2017).

1.3.6. Hukukun Üstünlüğünün Ölçülmesi

Bu bölümde, hukukun üstünlüğü ile ilgili makroekonomik değişkenler arasındaki doğrusal ve ekonometrik ilişki analizinde kullanılan WJP hukukun üstünlüğü ve Dünya Bankası WGI hukukun üstünlüğü endekslerinden bahsedilecektir.

1.3.6.1. Dünya Adalet Projesi (World Justice Project) Hukukun Üstünlüğü Endeksi

Dünya Adalet Projesi (WJP), hukukun üstünlüğünü aşağıdaki dört evrensel ilkenin desteklendiği kurallara dayalı bir sistem olarak tanımlamaktadır:

- Hükümet yetkilileri ve görevlileri kanun karşısında sorumludurlar.
- Kanunlar açık, istikrarlı ve adildir ve kişilerin mal ve can güvenliği dâhil olmak üzere temel haklarını korurlar.
- Yasaların çıkarıldığı, yönetildiği ve uygulandığı süreçler erişilebilir, adil ve verimlidir.
- Adalete erişim, yeterli sayıda, yeterli kaynağa sahip ve hizmet ettikleri toplulukların yapısını yansıtan yetkin, bağımsız ve etik yargıçlar, avukatlar ve yargı görevlileri tarafından sağlanır(Agrast ve diğ.,2010).

Bu ve diğerk tanımlarda yer alan ilkeler ortak bir tartışma zemini sağlarken, uygulayıcılar ve politika yapıcılar tarafından kolayca uygulanamamaktadırlar. Bu nedenle ülkelerin hukukun üstünlüğüne, uygulamada, ne ölçüde uyduklarını değerlendirmek için WJP tarafından yeni bir kavramsal çerçeve oluşturulmuştur. Bu çerçeve, hukukun üstünlüğü kavramına ilişkin teorik çalışmalardan büyük ölçüde yararlanırken genel ilkelerin ötesine geçmekte ve bu ilkelerin ne ölçüde gözetildiği konusunda fikir veren belirli sonuçlar açısından hukukun üstünlüğünün bileşenlerini irdelemektedir.

WJP Hukukun Üstünlüğü Endeksinin özünü oluşturan bu çerçeve aşağıda sıralanan 8 temel kavram veya faktör ve 44 alt faktörden oluşur. Bu alt faktörler, toplumların hukukun üstünlüğü ile ulaşmaya çalıştığı sonuçları özetlemektedir. Temel 8 faktör ve 44 al faktör aşağıda açıklanmıştır.

• **Sınırlı Hükümet Yetkileri**

Birinci faktör, yönetenlerin ne ölçüde hukuka tabi olduğunu ölçmektedir. Bu faktör, hükümetlerin yasal sınırlamalara tabi olduğu temel ilkesini ele almaktadır. Devletin ve görevlilerinin yetkilerinin sınırlandırıldığı ve kanun önünde sorumlu oldukları hem anayasal hem de kurumsal araçları içermektedir. Ayrıca, özgür ve bağımsız bir basın gibi hükümetin gücü üzerindeki hükümet dışı kontrolleri de barındırmaktadır. Yetkilerin, her birinin kontrol altında tutulmasını sağlamak için, hükümet organları arasında uygun şekilde dağıtılması amacıyla tek bir formül bulunmadığından, bu faktörün ülkeler arasında standart bir şekilde ölçülmesi özellikle zordur. Devlet kontrolleri birçok biçimde ortaya çıkabilir ve sadece resmi bir güçler ayrılığının tesis edildiği sistemlerde işlemezler. Esas olan, otoritenin, resmi kurallar veya sözleşmeler yoluyla, tek bir hükümet organının kontrolsüz bir güç ve pratik yeteneğe sahip olmamasını sağlayacak şekilde dağıtılmasıdır. Sınırlı hükümet yetkileri kavramının alt faktörleri aşağıda sıralanmış ve açıklanmıştır.

- Hükümet yetkileri yasama organı tarafından etkin bir şekilde sınırlandırılmıştır. Yasama organlarının bağımsızlığa sahip olup olmadığını, uygulamada etkili kontroller yapma becerisini ve hükümet üzerindeki gözetim kabiliyetini ölçer.
- Hükümet yetkileri yargı tarafından etkin bir şekilde sınırlandırılmıştır. Yargı organlarının bağımsızlığa sahip olup olmadığını, uygulamada etkili kontroller yapma becerisini ve hükümet üzerindeki gözetim kabiliyetini ölçer.

- Hükümet yetkileri, bağımsız kuruluşlar tarafından etkin bir şekilde sınırlandırılmıştır. Ulusal insan hakları ombudsmanlık kurumlarının yanı sıra denetçilerin, hükümet üzerinde etkili kontrol ve gözetim uygulama becerisini ve yeterli bağımsızlığa sahip olup olmadığını ölçer.
- Hükümet yetkilileri görevi kötüye kullanma nedeniyle cezalandırılır. Yürütme, yasama, yargı ve polis teşkilatlarındaki hükümet yetkililerinin resmi görevi kötüye kullanma ve diğer ihlaller nedeniyle soruşturma, kovuşturmayaya tabi olup olmadıkları ve cezalandırılıp cezalandırılmadığı ölçülür.
- Hükümet yetkileri hükümet dışı kontrollere tabidir. Bağımsız bir medyanın, sivil toplum kuruluşlarının, siyasi partilerin ve bireylerin, misilleme korkusu olmadan hükümet politikaları hakkında haber ve yorum yapmakta özgür olup olmadıklarını ölçer.
- Yetki devri kanuna tabidir. Devlet görevlilerinin anayasada belirtilen usul ve esaslara göre seçilip seçilmediğini veya atanıp atanmadıklarını ölçer. Seçimlerin yapıldığı yerlerde, oy pusulasına erişim, seçmen güvenliği ve seçim sonuçlarının kamuoyu tarafından denetlenmesi dâhil olmak üzere seçim sürecinin güvenliğini de ölçer.
- **Yolsuzluk Olmaması (Absence of Corruption)**

İkinci faktör, geleneksel olarak kamu gücünün özel kazanç için kullanılması olarak tanımlanan yolsuzluğu ölçer. Yolsuzluk, hükümet yetkililerinin yetkilerini ne ölçüde kötüye kullandıklarının veya kanun kapsamındaki yükümlülüklerini ne ölçüde yerine getirdiklerinin bir göstergesi olduğu için, hukukun üstünlüğüne ilişkin herhangi bir değerlendirmeye dâhil edilmesi bir zorunluluktur. Yolsuzluk olmaması kavramının alt faktörleri aşağıda sıralanmış ve açıklanmıştır.

- Yürütme organındaki devlet görevlileri, kamu görevini özel kazanç için kullanmazlar. Kamu hizmetlerinin sunumunda ve düzenlemelerin uygulanmasında rüşvet, gayri resmi ödemeler ve haksız kazançların yaygınlığını ölçer. Ayrıca, devlet ihaleleri ve bayındırlık işleri sözleşmelerinin açık ve rekabetçi bir ihale süreciyle verilip verilmediğini ve yürütme organının çeşitli düzeylerindeki devlet görevlilerinin kamu fonlarını zimmetine geçirmekten imtina edip etmediğini ölçer.

- Yargı organındaki devlet görevlileri, kamu görevini özel kazanç için kullanmazlar. Hâkimlerin ve yargı görevlilerinin görevlerini yerine getirmek veya süreçleri hızlandırmak için rüşvet istemekten ve almaktan kaçınıp kaçınmadıklarını ve yargı ve yargı kararlarının hükümet, özel çıkar grupları veya suç örgütleri tarafından uygunsuz bir şekilde etkilenip etkilenmediğini ölçer.
- Polis ve ordudaki hükümet yetkilileri, kamu görevlerini özel kazanç için kullanmazlar. Polis memurlarının ve ceza müfettişlerinin temel polis hizmetlerini yerine getirmek veya suçları araştırmak için rüşvet istemekten ve kabul etmekten kaçınıp kaçınmadıklarını ve polis ve ordudaki devlet görevlilerinin özel çıkar grupları veya suç örgütleri tarafından uygunsuz bir şekilde etkilenip etkilenmediklerini ölçer.
- Yasama organındaki hükümet yetkilileri, kamu görevini özel kazanç için kullanmazlar. Yasama meclisi üyelerinin, siyasi iltimas veya mevzuatta lehte oylar karşılığında rüşvet veya diğer haksız kazançları talep veya kabul etmekten imtina edip etmediklerini ölçer.

- **Açık hükümet (Open government)**

Açık hükümet, hükümet ve vatandaşlar arasında daha geniş bir erişim, katılım ve işbirliğine izin vermekte ve hesap verebilirliğin teşvik edilmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Kamu yetkililerinden bilgi talep edebilmek vatandaşlara endişelerini dile getirmeleri ve hükümetlerinden hesap vermelerini talep etmeleri için imkân oluşturmak ve vatandaşlık haklarını güçlendirmek için önemli bir araçtır.

- Kamuya açık yasalar ve hükümet verileri: Temel yasaların ve yasal haklara ilişkin bilgilerin kamuya açık olup olmadığını, sade bir dilde sunulup sunulmadığını ve ülkede kullanılan tüm dillerde erişilebilir kılınıp kılınmadığını ölçer. Ayrıca, hükümet tarafından basılı veya çevrimiçi olarak yayınlanan bilgilerin kalitesini ve erişilebilirliğini ve idari düzenlemelerin, mevzuat taslaklarının ve yüksek mahkeme kararlarının zamanında kamuoyuna açıklanıp açıklanmadığını ölçer.
- Bilgi edinme hakkı: Bir devlet kurumu tarafından tutulan bilgi ve verilerin talep edilmesi durumunda paylaşılmasını, bu taleplerin makul bir süre içinde karşılanıp karşılanmadığını, verilen bilgilerin yerinde ve eksiksiz olup olmadığını ve bilgi taleplerinin makul bir maliyetle ya da herhangi bir ücret ya da rüşvet ödmeden

karşılanıp karşılanmadığı ölçer. Ayrıca, kişilerin bilgi edinme haklarının farkında olup olmadıklarını ve ilgili kayıtların talep üzerine kamuya açılıp açılmadığını ölçer.

- **Sivil katılım:** Düşünce ve ifade, toplanma ve örgütlenme özgürlüklerinin ve hükümete dilekçe verme hakkının korunması da dâhil olmak üzere sivil katılım mekanizmalarının etkinliğini ölçer. Ayrıca, insanların endişelerini çeşitli devlet görevlilerine dile getirip getiremeyeceklerini ve hükümet yetkililerinin toplumu etkileyen kararlar hakkında yeterli bilgi ve bildirimde bulunup bulunmadığını ölçer.
- **Şikâyet mekanizmaları:** İnsanların kamu hizmetlerinin sağlanması veya devlet memurlarının yasal görevlerini yerine getirirken performansları hakkında hükümete belirli şikâyetlerde bulunup bulunamayacaklarını ve hükümet yetkililerinin bu tür şikâyetlere nasıl yanıt verdiğini ölçer.

- **Temel haklar (Fundamental Rights)**

Dördüncü faktör, temel insan haklarının korunmasını ölçer. Hukukun üstünlüğünün yalnızca bir kurallar sisteminden daha fazlası olması gerektiğini kabul eder ve uluslararası hukuk tarafından garanti altına alınan ve tesis edilen temel insan haklarına saygı göstermeyen bir pozitif hukuk sisteminin en iyi ihtimalle sadece hukuk kuralı olduğunu fakat hukukun üstünlüğü sistemi olarak anılmayı hak etmediğini öne sürmektedir. Devletlerin hangi hakları kanunla koruduğu konusunda evrensel bir fikir birliği olmamasından dolayı hukukun üstünlüğü tanımına hangi hakların dâhil edilmesi gerektiği konusunda da tartışmalar devam etmektedir. Temel haklar kavramının alt faktörleri aşağıda sıralanmış ve açıklanmıştır.

- **Eşit muamele ve ayrımcılık yapılmaması:** Bireylerin, kamu hizmetleri, istihdam, mahkeme işlemleri ve adalet sistemi ile ilgili olarak sosyo-ekonomik statü, cinsiyet, etnik köken, din, ulusal köken, cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği temelinde ayrımcılığa maruz kalıp kalmadığını ölçer.
- **Kişinin yaşam hakkı ve güvenliği etkin bir şekilde güvence altına alınmıştır.** Polisin tutuklama ve sorgulama sırasında zanlılara fiziksel zarar verip vermediğini ve siyasi muhaliflerin veya medya mensuplarının makul olmayan aramalara, tutuklamalara, hapsedilmelere, tehditlere, kötü muameleye veya şiddete maruz kalıp kalmadığını ölçer.

- Hukuka uygun süreç ve sanığın hakları: Zanlılarının masumiyet karinesi, keyfi tutuklama ve makul olmayan tutuklu yargılamalardan özgürlüğü dâhil olmak üzere temel haklarına saygı gösterilip gösterilmediğini ölçer. Ayrıca, zanlılarının kendilerine karşı kullanılan kanıtlara erişip erişemeyeceklerini ve bunlara itiraz edip edemediklerini, kötü muameleye maruz kalıp kalmadıklarını ve kendilerine yeterli hukuki yardım sağlanıp sağlanmadığını, bir suçtan mahkûm edildikten sonra mahpusların temel haklarına saygı gösterilip gösterilmediğini ölçer.
- Düşünce ve ifade özgürlüğü etkin bir şekilde garanti edilmektedir. Bağımsız bir medyanın, sivil toplum kuruluşlarının, siyasi partilerin ve bireylerin, misilleme korkusu olmadan hükümet politikaları hakkında haber ve yorum yapmakta özgür olup olmadıklarını ölçer.
- İnanç ve din özgürlüğü etkin bir şekilde garanti edilmektedir. Dini azınlıkların mensuplarının özgürce dini ibadetleri yerine getirip getiremeyeceklerini ve dini inançlara uymayanların dini kanunlara tabi olmaktan korunup korunmadığını ölçer.
- Gizliliğe keyfi müdahalelere karşı özgürlük etkin bir şekilde garanti edilir. Polisler veya diğer devlet görevlilerinin izinsiz fiziksel aramalar yapıp yapmadığını veya adli izin olmaksızın özel kişilerin elektronik iletişimlerine müdahalelerini ölçer.
- Toplanma ve örgütlenme özgürlüğü etkin bir şekilde garanti edilmektedir. İnsanların misilleme korkusu olmadan topluluk toplantılarına özgürce katılıp katılamayacağını, siyasi örgütlere katılıp katılamayacağını, barışçıl halk gösterileri düzenleyip düzenlemeyeceğini ve hükümet politikalarına ve eylemlerine karşı görüşlerini ifade edip edemediğini ölçer.
- Temel işçi hakları etkin bir şekilde garanti edilir. Örgütlenme özgürlüğü ve toplu pazarlık hakkı, istihdama ilişkin ayrımcılığın olmaması ve zorla çalıştırma ve çocuk işçi çalıştırmama dâhil olmak üzere temel işçi haklarının etkin bir şekilde uygulanmasını ölçer.
- **Düzen ve güvenlik (Order and security)**

Beşinci faktör, toplumda kişilerin mal ve can güvenliğinin ne derecede temin edildiğini ölçer. İnsan güvenliği, herhangi bir hukukun üstünlüğü toplumunun tanımlayıcı yönlerinden biridir ve devletin temel bir işlevidir. Şiddet sadece toplumu yaralamakla

kalmaz, aynı zamanda özgürlüklerin kullanılması ve adalete erişim gibi diğer amaçların gerçekleştirilmesini de engeller. Aşırı durumlarda, yasal kurallar uygulanmadığı için şiddet norm haline gelebilir. Düzen ve güvenlik kavramının alt faktörleri aşağıda sıralanmış ve açıklanmıştır.

- Suç etkin bir şekilde kontrol edilir. Cinayet, adam kaçırmaya, hırsızlık, silahlı soygun ve haraç dâhil suçların yaygınlığını ve ayrıca insanların kamusal alandaki genel güvenlik algılarını ölçer.
- Sivil çatışma etkin bir şekilde sınırlıdır. İnsanların silahlı çatışma ve terörden etkin bir şekilde korunup korunmadığını ölçer.
- İnsanlar kişisel şikâyetlerini gidermek için şiddete başvurmazlar. İnsanların kendi aralarındaki medeni anlaşmazlıkları çözmek için veya hükümetten tazminat istemek için yıldırma veya şiddete başvurup başvurmadıklarını ve insanların çete şiddetinden uzak olup olmadığını ölçer.

- **Etkili düzenleyici uygulama (Effective regulatory enforcement)**

Altıncı faktör, hükümet düzenlemelerinin uygulamadaki adalet ve etkinliğini ölçer. Devlet düzenlemelerinin kamu tarafından uygulanması, modern toplumlarda 'iyi' davranışı teşvik etmenin bir yöntemi olarak yaygındır. Hukukun üstünlüğünün kritik bir özelliği, bu tür kuralların yetkililer tarafından desteklenmesi ve uygun şekilde uygulanmasıdır, çünkü özellikle kamu yaptırımını, kendi çıkarlarının peşinde koşan görevliler tarafından ihmal ve suiistimal kapsamını artırabilir. Etkili düzenleyici uygulama kavramının alt faktörleri aşağıda sıralanmış ve açıklanmıştır.

- Devlet düzenlemeleri etkin bir şekilde uygulanır. Çalışma, çevre, halk sağlığı, ticari ve tüketici koruma düzenlemeleri gibi hükümet düzenlemelerinin etkin bir şekilde uygulanıp uygulanmadığını ölçer.
- Hükümet düzenlemeleri uygunsuz etki olmaksızın uygulanır. Düzenlemelerin uygulanmasının rüşvete veya özel çıkarların uygunsuz etkisine açık olup olmadığı, izin ve ruhsatların verilmesi ve kamu sağlık hizmetlerinin idaresi gibi kamu hizmetlerinin rüşvet veya diğer yasa dışı teşvikler olmaksızın sağlanıp sağlanmadığını ölçer.

- İdari işlemler makul olmayan bir gecikme olmaksızın yürütülür. Ulusal ve yerel düzeyde idari işlemlerin makul olmayan bir gecikme olmaksızın yürütülüp yürütülmediğini ölçer
- İdari işlemlerde yasal sürece saygı gösterilir. Çevre, vergi, iş gücü gibi konularda ulusal ve yerel makamlar tarafından yürütülen idari işlemlerde kanunun usulüne uygun hareket edilip edilmediğini ölçer.
- Hükümet, yasal süreç ve yeterli tazminat olmaksızın kamulaştırma yapmaz. Devletin kişilerin ve şirketlerin mülkiyet haklarına saygı gösterip göstermediğini, özel mülkiyete yasadışı el koymaktan kaçınıp kaçınmadığını ve mülkün yasal olarak kamulaştırıldığı durumlarda yeterli tazminat sağlayıp sağlamadığını ölçer.
- **Hukuk Mahkemelerine Erişim (Access to civil justice)**

Adalet erişim hukukun üstünlüğünün merkezinde yer almaktadır. Hukukun üstünlüğü toplumunda, tüm insanlar temel haklara da uygun olmak kaydıyla adalet hizmetlerine ulaşabilmelidir. Hukuk mahkemelerine erişim kavramının alt faktörleri aşağıda sıralanmış ve açıklanmıştır.

- İnsanlar hukuk mahkemelerine erişebilir ve maddi olarak karşılayabilir. İnsanların mevcut hukuk yollarından haberdar olup olmadıkları da dâhil olmak üzere, yasal tavsiye ve temsile erişebilir ve bunu karşılayabilir, makul olmayan ücretler ödemededen, makul olmayan engellerle, fiziksel veya dilsel engellerle karşılaşmadan mahkemeler ve adalet sistemine erişebilir olup olmadığını ölçer.
- Hukuk mahkemeleri ayrımcılıktan muaftır. Hukuk mahkemelerinin uygulamada sosyo-ekonomik statü, cinsiyet, etnik köken, din, ulusal köken, cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği temelinde ayrımcılık yapıp yapmadığını ölçer.
- Hukuk mahkemeleri yolsuzluktan muaftır. Hukuk mahkemeleri rüşvetten ve özel çıkarların uygunsuz etkisinden arınmış olup olmadığını ölçer.
- Hukuk mahkemeleri uygunsuz hükümet etkisinden muaftır. Hukuk mahkemelerinin uygunsuz hükümet etkisi veya siyasi etkiden arınmış olup olmadığını ölçer.

- Hukuk mahkemeleri makul olmayan bir gecikmeye tabi değildir. Hukuk yargılamalarının yürütülüp yürütülmediğini ve kararların makul olmayan bir gecikme olmaksızın zamanında alınıp alınmadığını ölçer.
- Hukuk mahkemeleri etkili bir şekilde karar almaktadır. Hukuk mahkemeleri kararlarının ve pratik uygulamalarının etkinliğini ve zamanlamasını ölçer.
- Alternatif uyuşmazlık çözüm mekanizmaları erişilebilir, tarafsız ve etkilidir. Alternatif uyuşmazlık çözüm mekanizmalarının uygun maliyetli, verimli, uygulanabilir ve yolsuzluktan arınmış olup olmadığını ölçer.

- **Etkili Ceza Adalet Sistemi**

Etkili bir ceza adaleti sistemi, mağduriyetleri gidermek ve topluma karşı işlenen suçlar için bireylere karşı dava açmak için doğal mekanizmayı oluşturduğundan, hukukun üstünlüğünün önemli bir yönüdür. Etkili ceza adaleti sistemleri, şüpheli ve mağdurların haklarının korunmasını sağlarken, cezai suçları etkili ve tarafsız bir şekilde soruşturabilir ve hüküm verebilir. Ancak bu tür sistemlerin değerlendirilmesinde polis, avukatlar, savcılar, hâkimler ve hapisane memurları dâhil olmak üzere tüm sistem dikkate alınmalıdır. Etkili ceza adalet sistemi kavramının alt faktörleri aşağıda sıralanmış ve açıklanmıştır.

- Suç soruşturma sistemi etkilidir. Suç faillerinin etkin bir şekilde yakalanıp, cezalandırıldığını ölçer. Ayrıca polisin, müfettişlerin ve savcılarının yeterli kaynaklara sahip olup olmadıklarını, yolsuzluktan arınmış olup olmadıklarını ve görevlerini yetkin bir şekilde yerine getirip getirmediğini ölçer.
- Ceza yargılama sistemi zamanında ve etkilidir. Suç faillerinin etkin bir şekilde kovuşturulup cezalandırılmasını ölçer. Ayrıca, ceza hâkimlerinin ve diğer yargı görevlilerinin yetkin olup olmadıklarını ve hızlı kararlar üretip üretmediklerini ölçer.
- İslah sistemi suç davranışını azaltmada etkilidir. Ceza infaz kurumlarının güvenli olup olmadığını, mahpusların haklarına saygı gösterip göstermediğini ve tekrar suç işlemeyi önlemede etkili olup olmadığını ölçer.

- Ceza adaleti tarafsızdır. Polis ve ceza hâkimlerinin tarafsız olup olmadıklarını ve uygulamada sosyoekonomik statü, cinsiyet, etnik köken, din, ulusal köken, cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği temelinde ayrımcılık yapıp yapmadıklarını ölçer.
- Ceza adaleti yolsuzluktan muaftır. Polisin, savcılarının ve hâkimlerin rüşvetten ve suç örgütlerinin uygunsuz etkisinden arınmış olup olmadığını ölçer.
- Ceza adaleti uygunsuz hükümet etkisinden muaftır. Ceza adalet sisteminin hükümetten veya siyasi etkiden bağımsız olup olmadığını ölçer.
- Hukuki süreç ve sanığın hakları: Suç zanlılarının masumiyet karinesi ve keyfi tutuklama ve makul olmayan tutuklu yargılama özgürlüğü dâhil olmak üzere temel haklarına saygı gösterilip gösterilmediğine ilişkin önlemleri içerir. Ayrıca, suç zanlılarının kendilerine karşı kullanılan kanıtlara erişip erişemeyeceğini ve bunlara itiraz edip edemediklerini, kötü muameleye maruz kalıp kalmadıklarını ve kendilerine yeterli hukuki yardım sağlanıp sağlanmadığını da ölçer. Ayrıca, bir suçtan hüküm giydikten sonra mahkûmların temel haklarına saygı gösterilip gösterilmediğini ölçer.

Endeksin sekiz faktörünün ve 44 alt faktörünün puanları ve sıralamaları, WJP tarafından toplanan iki veri kaynağından alınmıştır.

- Önde gelen yerel anket şirketleri tarafından, her ülke ve yargı bölgesinde 1000 katılımcıdan oluşan temsili bir örneklem kullanılarak yürütülen bir Genel Nüfus Anketi (GPP).
- Medeni hukuk, anayasa hukuku, sivil özgürlükler ve ceza hukuku, iş hukuku, halk sağlığı ve ticaret hukuku alanında uzman hukukçular, uzmanlar ve akademisyenler tarafından doldurulan kapalı uçlu sorulardan oluşan Nitelikli Yanıtlayıcı Anketleri (QRQ)

Birlikte ele alındığında bu iki veri kaynağı, dünya çapında 139 ülke ve yargı bölgesindeki genel kamuoyunun ve ülke içi hukuk pratisyenlerinin ve uzmanlarının deneyimlerini ve algılarını yansıtan güncel ve orijinal bilgiler sağlamaktadır.

WJP hukukun üstünlüğü endeksi hesaplanırken faktörlerin ve alt faktörlerin sayısal puanlarını tahmin etmek için GPP ve QRQ verileri kullanılmaktadır. İlk adım olarak 44 alt faktöre (ve her bir alt faktör içinde gömülü farklı kavramlara) iki ana veri kaynağından bireysel sorular veya değişkenler atanmaktadır. Bu atamadan sonra, anket maddeleri, tüm

değerler 0 ile 1 arasında olacak şekilde kodlanmakta ve her ülke için, veri kaynağına bağlı olarak uzmanlardan veya sıradan kişilerden gelen yanıtlardan her bir değişkenin basit (veya ağırlıksız) ortalaması hesaplanmaktadır. Ardından, Min-Max yöntemini kullanarak her değişken normalleştirilir ve basit ortalamaları kullanarak bireysel değişkenleri alt faktörlere toplanmaktadır. Her durumda, her bir alt-alt faktör veya alt faktör QRQ değişkenleri için %50 ve GPP değişkenleri için %50 ağırlıklı temel toplama düzeyi hesaplanmaktadır. Temel düzey toplamada GPP veya QRQ'nun bulunmadığı durumlarda, taban mevcut tek veri kaynağı ile hesaplanır. Nihai sıralamaları oluşturmak için faktör ve alt faktör düzeyindeki nihai puanları kullanılmaktadır (Majhosev,2021).

1.3.6.2. Dünya Bankası Küresel Yönetişim Göstergeleri (Worldwide Governance Indicators) Hukukun Üstünlüğü Endeksi

Dünya Bankası'nın Dünya Çapında Yönetişim Göstergeleri (WGI) projesi, 1996-2021 döneminde 200'ün üzerinde ülke için Söz ve Sorumluluk(Voice and Accountability), Siyasi İstikrar/Şiddetin Yokluğu(Political Stability/No Violence), Hükümet Etkinliği (Government Effectiveness), Düzenleyici Kalite (Regulatory Quality), Hukukun Üstünlüğü(Rule of Law) ve Yolsuzluğun Kontrolü(Control of Corruption) başlıkları altında altı yönetim boyutu için toplu ve bireysel yönetim göstergeleri rapor etmektedir.

Toplu göstergeler, endüstriyel ve gelişmekte olan ülkelerde çok sayıda işletme, vatandaş ve uzman anket katılımcısının görüşlerini birleştirir. Toplu göstergelerin altında yatan bireysel veri kaynakları, çok çeşitli anket enstitülerinden, düşünce kuruluşlarından, sivil toplum kuruluşlarından ve uluslararası kuruluşlardan alınmıştır.

Dünya Bankası, çeşitli yanıtları geniş 6 kümede toplamak için Gözlemlenmeyen Bileşen Modeli (UCM) kullanır. Bu model, her ülkedeki gerçek yönetim düzeyini gözlemlenmemiş olarak ele alır ve bir ülke için mevcut kaynakların her birinin yönetim düzeyine ilişkin gürültülü işaretler sağladığını varsayar. UCM daha sonra o ülke için en iyi yönetim tahmini olarak her ülke için kaynakların ağırlıklı bir ortalamasını oluşturur. Ağırlıklar, her kaynağın güvenilirliği ile orantılıdır. Bu, daha kesin kaynakların (yönetim için daha az gürültülü sinyaller sağlama anlamında) toplu göstergelerde daha fazla ağırlık aldığı anlamına gelir. Ortaya çıkan yönetim tahminlerinin beklenen değeri (ülkeler arasında) 0 ve standart sapması (ülkeler arasında) 1'dir. Bu, tüm puanların – 2.5 ile 2.5

arasında olduğu ve daha yüksek puanların daha iyi sonuçlara karşılık geldiği anlamına gelir.

Dünya Bankası hukukun üstünlüğü endeksi aktörlerin toplum kurallarına ne ölçüde güvendiğini ve bunlara ne kadar uyduğunu ölçen çeşitli göstergeler içermektedir. Bunlar, suçun görülme sıklığı, yargının etkinliği ve öngörülebilirliği ve sözleşmelerin uygulanabilirliği hakkındaki algıları içerir. Bu göstergeler, birlikte, bir toplumun adil ve öngörülebilir kuralların ekonomik ve sosyal etkileşimlerin temelini oluşturduğu bir ortam geliştirmedeki başarısını ve daha da önemlisi mülkiyet haklarının ne ölçüde korunduğunu ölçer.

Yukarıda belirtilen tanımın ötesinde, Kaufmann ve Dünya Bankası uzmanları hiçbir zaman net bir teorik kavram geliştirmemişlerdir. Tanım daha çok Kaufmann, Kraay ve Mastruzzi'nin ifade edilmemiş kişisel fikirlerinin bir ifadesi olarak bir araya getirilen birçok göstergenin özet açıklamasıdır (Skaaning,2010). Toplanan veriler, iyi yönetim tanımının altı alt boyutunu sistematik bir tarzdan daha makul bir şekilde yansıtmaktadır. Ayrıca hukukun üstünlüğü de dâhil olmak üzere alt boyutlar teorik olarak detaylandırılmış ve şeffaf bir kavrama dayanmamaktadır. Bu nedenle geçerlilik sorunu ciddi bir şekilde yanıtlanamaz ve katı bir metodolojik anlamda mevcut değildir. Ancak hukukun üstünlüğü kavramının daha biçimsel ve teknik olarak anlaşılması, verilerin seçimine yansımaktadır.

WGI, Kaufmann ekibi tarafından toplanan birincil veriler değildir. Aksine, büyük bir ikincil veri koleksiyonudur. Örneğin “WGI 2007”, 32 farklı kuruluş tarafından oluşturulan 35 farklı kaynaktan alınan 340 tekil göstergeye dayanmaktadır (Kaufmann ve diğ.,2008). Ancak, göstergeler yıldan yıla ve ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Bu, zaman serisi analizlerindeki verilerin güvenilirliği konusunda şüpheler uyandırmış ve farklı yönlerden eleştirilere yol açmıştır (Merkel,2008). Kaufmann ve ark. eleştirinin teorik çekirdeğini kabul etmelerine rağmen kullanılan veri miktarı nedeniyle verilerdeki tutarsızlıkların ampirik sonuçlarda ortaya çıkmadığını savunmuşlardır (Kaufmann ve diğ.,2007)

Tablo 1: WGI ve WJP Hukukun Üstünlüğü Endeksleri Karşılaştırması

	WGI Hukukun Üstünlüğü Endeksi	WJP Hukukun Üstünlüğü Endeksi
Hedefler (Ölçülen değerler)	Toplu ve bireysel yönetim göstergeleri.	Hukuk kurallarına göre değil, insanların deneyimlerine göre fiili hukuk kuralının ölçülmesi.
Ne kadar süreyle, ne sıklıkla ve kaç ülkede?	1996'dan beri ve 2002'den beri her yıl, şu anda 215 ekonomide.	2011'den beri yıllık olarak (2012/13'te, birleşik iki yılda bir rapor), 102 ülkede.
Kavramsallaştırma	<p>Yönetişimin altı boyutu için: (1) Söz ve Sorumluluk, (2) Siyasi İstikrar ve Şiddetin Olmaması, (3) Devlet Etkinliği, (4) Düzenleyici Kalite, (5) Hukukun üstünlüğü, (6) Yolsuzluğun Kontrolü. Hukukun üstünlüğü, gerçek ve tüzel kişilerin toplum kurallarına ne ölçüde güvendiği ve bunlara ne ölçüde uyduğu ve özellikle sözleşmenin uygulanmasının kalitesi, mülkiyet hakları, polis ve mahkemelerin yanı sıra suç ve şiddet olasılığına ilişkin algıları ölçer. Hukukun üstünlüğünün 23 kaynak bazında ölçülmesi (kısmi endeksler dâhil. 86 veri biriminin kullanılması (44'ü temsili, 42'si değildir).“Temsili göstergeler, yönetim dağılımının bir bütün olarak dünyadakine benzer olması muhtemel olan bir dizi ülkeyi kapsayan göstergelerdir. Buna karşılık, temsili olmayan göstergeler ya belirli bölgeleri ya da belirli gelir seviyelerini kapsar.</p>	<p>Temel olarak BM belgelerine dayanan hukukun üstünlüğü tanımı, aşağıdaki dört ilkeye dayanan bir sistemdir: “(1) Hükümet ve görevlileri ve temsilcileri ile bireyler ve özel kuruluşlar kanun önünde sorumludur. (2) Kanunlar açık, halka açık, istikrarlı ve adildir; eşit olarak uygulanır ve kişilerin ve mülkiyetin güvenliği ve belirli temel insan hakları dâhil olmak üzere temel hakları korumak.(3) Kanunların çıkarılma, uygulanma ve uygulanma süreci uygulanabilir, adil ve verimlidir. (4) Adalet, yeterli sayıda, yeterli kaynaklara sahip ve hizmet ettikleri toplulukların yapısını yansıtan yetkin, etik ve bağımsız temsilciler ve tarafsızlar tarafından zamanında sağlanır.” Yukarıdaki ilkelere göre 9 faktörü ve 47 alt faktörü ölçerler:(1) Devlet Üzerindeki Kısıtlamalar güçler, (2) Yolsuzluk Olmaması, (3) Açık Hükümet, (4) Temel Haklar, (5) Düzen ve Güvenlik, (6) Düzenleyici Uygulama, (7) Sivil Adalet, (8) Ceza Adaleti, (9) Gayri Resmi Adalet (yani geleneksel, kabilesel ve dini mahkemeler).</p>

Veri seçimi	32 farklı kaynaktan birkaç yüz göstergeye dayanmaktadır.	Genel Nüfus Anketleri: Olasılık örnekleme ile seçilen, ülkenin en büyük üç şehriden 1000 katılımcı. Nitelikli Katılımcıların Anketleri: her ülkeden ortalama 25 hukuk profesyoneli. İki tür Anketten alınan puanlar – mevcut olduğunda – %50-50 arasındaydı. Uzman seçimi: iki yöntem: (1) Hukuk profesörleri, avukatlar, STK uzmanları vb. uzmanlardan oluşan bir listeden rastgele örnekleme, (2) WJP uygulayıcıları ve akademisyenler ağı.
Toplama yöntemleri	Üç adımda toplama: (1) Her soru altı göstergeden birine atanır, (2) Yanıtlar 0 ile 1 arasında yeniden ölçeklendirilir, 1 en iyi sonuç anlamına gelir, (3) Gözlenmeyen Bileşenler Modeli kullanarak ağırlıklı ortalama oluşturma.	Beş adımda toplama (1) Anketin sayılara dönüştürülmesi, (2) Kişilerden (uzmanlar veya genel halk) toplanan ham ülke puanları, (3) Ham verilerin normalleştirilmesi, (4) Normalleştirilmiş verileri basit ortalama kullanarak faktörlere ve alt faktörlere ayırma, (5) Ülkelerin nihai sıralaması.
Şeffaflık derecesi	Çok ayrıntılı hesaplamalar, ancak kaynakların şeffaf olmaması ihtimalini içerir.	Yüksek (kullanılan veriler web sitesinde mevcuttur).
Güçlü yönler	1) Ayrıntılı matematiksel model, (2) Tek bir göstergenin değişmesi tüm endeksi ciddi şekilde etkilemediğinden sağlam	Ayrıca, düşük gelirli gruplar gibi hassas gruplardaki hukukun üstünlüğü algısına da odaklanır. Uzmanların seçimi şeffaftır.
Eksiklikler ve eleştiriler	1) Orijinal kaynakların eksikliklerini içerir. (2) Sayısız piyasa göstergesi nedeniyle piyasa ekonomilerini destekler. (3) Kaynaklar sürekli değiştiği için zaman içinde ve ülkeler arasında karşılaştırma yapmak zordur. (4) Zayıf kavramsallaştırma. (5) Metin yok, sadece rakamlar	(1) Metin yok, sadece rakamlar – son versiyondaki sonuçları yorumlayan bir paragraf hariç. (2) Hükümet Yetkilerinin Kısıtlamaları alt endeksi başkanlık sistemleri merkezlidir.

Kaynak: (Jakab ve Kirchmair,2021)

2. BÖLÜM: HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜNÜN SEÇİLİ MAKROEKONOMİK GÖSTERGELERLE İLİŞKİSİ

Çalışmanın bu kısmında hukukun üstünlüğü ile seçili makroekonomik göstergeler olan ekonomik büyüme, faiz oranları, enflasyon oranları, finansal gelişme ve yabancı yatırımlar ilişkisinin teorik arka planına dair açıklamalarla birlikte, ampirik literatürün özeti verilecektir. Hukukun üstünlüğünün ekonomi ile ilişkisine dair gelişmiş bir literatür olmaması sebebiyle sayılan makroekonomik göstergeler genel ekonomik görünümü ifade etme kabiliyetiyle birlikte literatürde çalışılmış olması gözetilerek seçilmiştir. Aynı zamanda başlıklar halinde incelenecek olan her ilişki için WJP hukukun üstünlüğü endeksi ile ilgili değişken arasındaki doğrusal ilişki, dağılım grafikleri ile gösterilecektir.

2.1. Hukukun Üstünlüğü ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki

Bu bölümde öncelikle ekonomik büyümeye dair kısa bir tanım verilecek, sonrasında hukukun üstünlüğü ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair teorik analiz, dağılım grafiği ve ampirik literatür özeti yer alacaktır.

2.1.1. Ekonomik Büyüme

Ekonomik büyüme, bir ekonominin ürettiği mal ve hizmetlerde belirli bir süre içinde meydana gelen artış veya iyileşme olarak tanımlanabilir. Basit haliyle bu tanımı içeren ekonomik büyüme farklı ülkelerde farklı oranlarda gerçekleşmektedir. Bu farklılıkların temelinde ise ülkelere ait doğal kaynaklar, teknoloji düzeyi, kurumsal çerçeve, sermaye birikimi, nüfus gibi birçok değişken bulunmaktadır. Sayılan bu faktörlerin neticesinde oluşacak ekonomik büyüme bir ülkenin genellikle bir yıl içerisinde üretim kapasitesinde ya da reel gayrisafi yurtiçi hasılasında (GSYH) görülen ve sayısal olarak ölçülebilen reel artışlar olarak daha net şekilde tarif edilebilir (Taban,2008). Hâsıla da meydana gelen bu artışların büyüme olarak adlandırılabilmesi için belirli bir süre içerisinde süreklilik arz etmesi gerekmektedir. Kısa süreli hasıla artışları konjonktür olarak adlandırılırken, uzun süreli artışlar büyüme olarak adlandırılır. Bu bakımdan değerlendirildiğinde büyüme statik değil dinamik bir olgudur.

Ekonomik büyüme farklı şekillerle hesaplanabilmektedir. Fakat en çok kullanılan yöntem gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYH) üzerinden yapılan hesaplamadır. Diğer taraftan

büyümenin hesaplanabilmesi için öncelikle GSYH'nin hesaplanabilmesi gerekmektedir. GSYH, bir ülkede yerleşikler tarafından üretilen nihai mal ve hizmetlerin parasal karşılığını ifade etmektedir. Üretim yöntemi, harcama yöntemi ve gelir yöntemi olmak üzere farklı metotlarla hesaplanabilmektedir.

GSYH cari fiyatlarla hesaplanarak nominal ya da belirli bir yılın fiyatları baz alınarak reel olarak hesaplanabilir. Reel hesaplama yöntemi ile hasıladaki artış enflasyon etkisinden arındırılmış olacaktır. Hesaplanan yıllık GSYH'ler arasındaki oransal fark, ilgili yıllar arasındaki ekonomik büyümeyi gösterecektir.

2.1.2. Büyüme Modelleri

Erken neoklasik büyüme modelleri, sermaye birikiminin rolünü vurgulamaktadır. Solow-Swan(1956) modelinde çıktı, sermaye ve emek tarafından üretilmektedir. Ekonomik büyüme, mevcut emek miktarını artırıyormuş gibi hareket eden teknik ilerlemeyi artıran emekle uyumludur. Uzun vadede, kişi başına çıktı ve emek üretkenliği, dışsal olarak verilen bir teknik ilerleme oranında büyür. Teknik ilerleme bu modellerde tamamen dışsaldır, bu nedenle gerçekte ekonomik büyüme açıklanmadan bırakılır.

1980'lerde ortaya çıkan bir grup model, sermayenin azalan getirileri varsayımını gevşeterek ve teknolojik ilerlemeyi modele içsel hale getirerek uzun vadeli ekonomik büyümeyi içsel olarak açıklamaya çalışmışlardır. Bu modellerde çıktı ve üretkenlik artışı, dışsal teknik ilerlemeye dayanmamaktadır. Romer (1986), Ar-Ge faaliyetlerinin, tüm firmalar için mevcut olan bilgi stokunu etkileyen dışsallıklarla ilişkili olduğunu öne sürmüştür. Bir firmanın üretim fonksiyonu, firmaya özgü değişkenler (sermaye, emek ve Ar-Ge) ve tüm firmalar için mevcut olan bilgi stokunun bir fonksiyonu olan bir değişim terimi (teknoloji) tarafından tanımlanmaktadır. Bu modellerde, teknolojinin bir "yaparak öğrenme" sürecini veya beşeri sermaye stokunun etkisini yansıttığını düşünmek mümkündür.

Büyüme evrimsel yaklaşım, hem neoklasik hem de içsel büyüme modellerinde ihmal edilen üç yöne dikkat çeker. İlk olarak, teknolojik ilerleme, yüksek ön belirsizlik ve uzun süreli uyum süreçlerini içeren bir dengesizlik süreci olarak kavramsallaştırılmalıdır. İkinci olarak, büyüme teorisi, sadece insan sermayesine ve Ar-Ge'ye yatırım yapmaktan ziyade, geniş anlamda (stratejik) firma yeteneklerini vurgulayan daha gerçekçi bir firma

teorisine dayanmalıdır. Üçüncü olarak, ekonomik büyümede ülkeler arası farklılıkların açıklanmasına muhtemelen güçlü bir şekilde katkıda bulunan kurumsal çerçeveyi hesaba katmalıdır (Nelson,1998).

2.1.3. Hukukun Üstünlüğü ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Teorik İlişki

Hukukun üstünlüğünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisi hukukun üstünlüğünün ne ifade ettiği kadar bileşenlerini irdelemeyle ilintilidir. Hukukun üstünlüğünü 4 temel direk üzerinde tanımlayarak bu yapıtaşları üzerinden hukukun üstünlüğü ile ekonomik büyüme arasındaki teorik ilişki irdelenebilir (Haggard ve Tiede,2011).

- **Bireysel Güvenlik**

Hukukun üstünlüğü ilk olarak bireysel güvenliğin sağlanması anlamını ifade etmektedir. Bireysel güvenliğin sağlanması ekonomik faaliyetlerin temelinde yer almaktadır. Çünkü ekonomik ajanların kendileri güvende değilse, mülkiyetin güvenliği veya sözleşmenin uygulanabilirliği hakkında konuşmak mümkün değildir (Belton, 2005). Bireysel güvenliğin yokluğunun ekonomik etkilerini anarşi, gasp, yağma ve kanunsuzluk olarak farklı formülasyonlarla araştırmış birçok çalışma bulunmaktadır. Fakat özellikle Collier (2007) iç savaş ve iç çatışmaların ekonomik büyüme için ne denli yıkıcı etkilere neden olduğunu göstermiştir. Collier'e göre, iç savaş büyümeyi yılda yaklaşık %2,3 oranında azaltma eğilimindedir. Diğer taraftan iç savaş olmaması ya da devlet otoritesi sağlanmışken dahi suç faaliyeti ile bağlantılı kişisel güvensizlik ekonomik gelişmeyi etkilemektedir. (Ayres, 1998). Dünya Bankası (World Bank,2006), cinayet oranını %10 düşürmenin, çeşitli diğer belirleyiciler kontrol edildiğinde bile, sonraki beş yıl içinde kişi başına GSYH'yi %0,7-2,9 oranında artırdığını tahmin etmiştir. Hukukun üstünlüğünü, bu en temel anlamda eksik olduğunda, yeniden kurmak için şiddeti sona erdirmek gerekli ancak yeterli olmayan bir koşuldur. Bu görev, güvenilir ve tarafsız bir polis gücü oluşturmak, savcılar ve savunucuları eğitmek, ceza kanununun reformu, hâkimlerin yetkinliğini ve bağımsızlığını sağlamak ve ceza sisteminin bütünlüğünü garanti etmek gibi sayısız tamamlayıcı kurumsal gelişmeyi içeren olağanüstü derecede karmaşık bir süreçtir. (Samuels, 2006).

- **Mülkiyet Hakları Ve Sözleşme**

İktisat yazınında hukuku ekonomik kalkınmaya bağlayan temel teorik mekanizma olarak mülkiyet hakları ve sözleşmelerin uygulanmasını kabul eden birçok çalışma mevcuttur. Mülkiyet haklarından büyümeye olan bağlantı, bireylerin bu haklar güvence altına alındığında yatırım ve ticaret yapma heves ve arzularıyla gerçekleşir. Bu bağlamda sözleşme yapma ve sözleşmenin uygulanabilirliği kapasitesi de aynı derecede önemlidir. Her ne kadar bazı ticari işlemler takas veya spot transferler şeklinde gerçekleşse de finansal olanlar da dâhil olmak üzere daha karmaşık zamanlar arası ve gelecekteki eylemler hakkında vaatlerde bulunma ve alma yeteneğini gerektiren işlemler de sıklıkla kullanılmaktadır. Birçok çalışma mülkiyet haklarının daha sağlıklı korunmasının daha iyi uzun vadeli ekonomik performansla ilişkili olduğunu göstermektedir (Haggard ve Tiede,2011).

- **Hükümet Üzerinde Denetim**

Siyaset bilimciler ve hukuk bilimcileri arasında, bağımsız yargı da dâhil olmak üzere, yürütmenin takdirine ilişkin kurumsal kontroller, hukukun üstünlüğü kavramının ayrılmaz bir parçası olarak görülmektedir. Bu tür kontroller ve dengeler, hükümetlerin yalnızca taahhütlerinden vazgeçme gücüne değil aynı zamanda bunu yapma niyetine sahip olduğu klasik zaman tutarsızlığı sorunu nedeniyle ekonomik olarak önemlidir. Sonuç olarak, yürütmenin takdirine ilişkin etkili sınırlar olmadıkça hukukun üstünlüğü, mülkiyet hakları ve sözleşmelerin uygulanması inandırıcı olamaz.

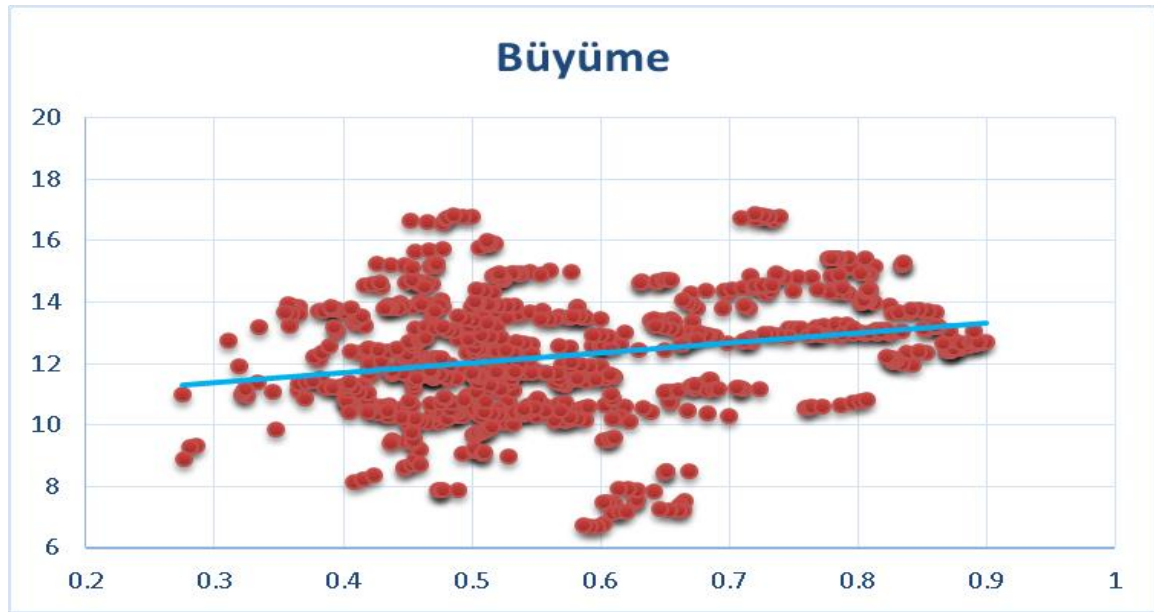
Mülkiyet haklarını savunmaya karar verirken, hükümet veya yönetici hem ekonomik hem de politik kısıtlamalarla karşı karşıyadır. Olson (1993) hükümetlerin dahi kendi takdirine bağlı kısıtlamalara inanılır bir şekilde bağlı kalarak daha güçlü ekonomik faaliyet ve daha yüksek vergi gelirleri elde edebileceğini göstermektedir.

Hukukun üstünlüğü ile daha dar bir şekilde ilgilenenler, anayasal düzenlemelerden ve seçim kurallarından kaynaklananlar da dâhil olmak üzere, taahhütlerin güvenilirliğini artırabilecek, bağımsız yargı, bağımsız merkez bankaları veya düzenleyici kurumlar gibi hükümet üzerindeki sözde yatay kontroller sağlayabilecek ayrı kurumsal kontrollere odaklanmışlardır (Tsebelis,2002).

Yargı bağımsızlığı genellikle hem yürütmenin takdir yetkisinin kısıtlanması hem de mülkiyet hakları ve sözleşmelerin uygulanması için olmazsa olmaz olarak kabul edilir. Yargı bağımsızlığı, yargısal atamanın uzunluğundan, yargı idaresi üzerindeki kontrolden (Russell,2001), bütçeden, disiplinden (Hanssen,1999) ve yargı denetiminin gücünden kaynaklanabilir.

- **Yolsuzluk**

Yolsuzluğun verimliliği artırabileceği durumları detaylandıran bir literatür olmasına rağmen (Stansel, 2007), olumsuz etkilerinin de sağlam teorik nedenleri vardır (Bhagwati, 1982). İlk olarak, eğer bireyler yargı sistemi tarafından eşit muamele göreceğine güvenemezlerse, o zaman mahkemeler uyuşmazlık çözümü için güvenilir bir kurum olmaktan çıkar ve taraflar maliyetli özel uygulama alternatifine yönelmek zorunda kalırlar. İkincisi, rant arama ve yolsuzluk, kaynakları rant arama sürecine yönlendirerek üreticiler ve tüketiciler için maliyetleri yükseltir. Üçüncü ve en önemlisi, yolsuzluk ve rant arayışı, uzun vadeli büyümenin önünde engeller oluşturan, tekeller, giriş kısıtlamaları, korumacılık, hükümet harcamalarının yanlış tahsisi ve yönetsel suiistimal yoluyla varlıkların özel olarak kamulaştırılması gibi politika çarpıklıklarını ortaya çıkarır. Mauro (1995), yatırımcılarla yapılan anketlerle ölçülen yüksek yolsuzluğun daha düşük yatırım ve büyüme ile ilişkili olduğunu göstermiştir.

Şekil 1: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme Dağılım Grafiği

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Şekil 1,124 ülkeye ait 2012-2019 yılları arası WJP hukukun üstünlüğü endeksi ile World Penn Table veri setinden alınan ve çalışmanın ekonometrik analiz kısmında da kullanılan ülkelerin reel GSYH'lerinin doğal logaritmasının dağılım grafiğini göstermektedir. Yatay düzlemde gösterilen WJP hukukun üstünlüğü endeksi 0 ile 1 arasında değerler almakta, dikey ekseninde ise reel GSYH rakamlarının doğal logaritması yer almaktadır. Dağılım grafiği, hukukun üstünlüğünde gerçekleşen artışla birlikte ekonomik büyümede de artışın izlenmesi bakımından önemlidir.

2.1.4. Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme İlişkisi Literatür Özeti

Barro (1996), 1960 ile 1990 yılları arası verilerle 100 ülkeden oluşan bir panel seti ile ekonomik büyümenin belirleyicilerini araştırdığı bir çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre kişi başına düşen reel GSYH'nin belirli bir başlangıç seviyesi için, daha yüksek ilköğrenim ve yaşam beklentisi, daha düşük doğurganlık, daha düşük kamu tüketimi, hukukun üstünlüğünün daha iyi korunması, daha düşük enflasyon ve ticaret hadlerindeki iyileşmelerin büyüme oranlarını arttırdığı sonucuna ulaşmıştır.

Barro'nun (1996) çalışmasını referans alarak yaptıkları çalışmalarında Haggard ve Tiede(2011), Barro tarafından kullanılan benzer bir kapsayıcı endeks olarak Dünya Bankası tarafından yayınlanan hukukun üstünlüğü göstergesini kullanmışlardır. Diğer taraftan, analizlerine ek ölçütler olarak kişi güvenliği (cinayet, ülke içinde yerinden edilmiş kişi sayısı ve ülkenin iç çatışmalara karşı savunmasız alanı), mülk güvenliği (sözleşme uygulanabilirliği ve kamulaştırma riski), hukukun üstünlüğüne ilişkin kurumsal anlayışlar (yargı bağımsızlığı ölçümleri) ve yolsuzluk (Uluslararası Şeffaflık Örgütü'nün Yolsuzluk Algısı Endeksi) verilerini de modellerine dâhil etmişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre Dünya Bankası'nın hukukun üstünlüğü endeksindeki bir artış, 1985-2004 döneminde büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir.

Kraay ve diğ.(1999), 150 ülkenin verileri ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında, Dünya Bankası yönetim göstergeleri ile ekonomik kalkınmayı ifade eden kişi başına gelir, okuryazarlık ve çocuk ölüm oranları arasındaki ilişkiyi irdelenmişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre hukukun üstünlüğünün de dâhil olduğu yönetim göstergelerinin kişi başına gelirin dâhil olduğu kalkınma göstergelerini pozitif yönde etkilemektedir. Aynı zamanda, hukukun üstünlüğünü prensiplerinin uygulandığı ülkelere nazaran uygulanmayan ülkelerde kişi başına gelirdeki açıklık 3 kata kadar daha fazladır.

11'i geçiş ekonomisi olmak üzere 25 Avrupa Birliği üyesi ülkenin ekonomik büyüme ile yönetim göstergelerinin panel veri metoduyla incelendiği çalışmada, hükümet etkinliği, düzenleme kalitesi, yolsuzluk kontrolü, siyasi istikrar, ifade özgürlüğü ve hesap verebilirlik göstergeleri ile birlikte hukukun üstünlüğü de incelenmiş, hukukun üstünlüğünün ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olmakla birlikte, bu etkinin geçiş ekonomilerinde örneklemin diğer ülkelerine nazaran daha güçlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Badun, 2005).

Ekonomik kurumlar, siyasi kurumlar, ticari açıklık ve gelir seviyeleri arasındaki karşılıklı ilişkileri, heteroskedastisite yoluyla özdeşleşmeyi kullanarak irdeleyen çalışmalarında. Rigobon ve Rodrik, (2005), uluslararası veri setini koloniler ve koloni olmayanlar ve Doğu-Batı ekseninde sıralanan kıtalara karşı Kuzey-Güney ekseninde sıralanan kıtalar şeklinde iki alt örneğe ayırmışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre hem demokrasinin hem de hukukun üstünlüğünün ekonomik performansı pozitif etkilediği ancak hukukun üstünlüğünün çok daha güçlü bir etkisi bulunduğu anlaşılmıştır. Aynı zamanda ticari açıklığın gelir düzeyleri ve demokrasi üzerinde olumsuz, hukukun üstünlüğü üzerinde olumlu bir etkisi olduğu ve hukukun üstünlüğü ve demokrasinin karşılıklı olarak birbirini güçlendirme eğiliminde olduğu sonuçlarına erişilmiştir.

Butkiewicz ve Yanikkaya (2006), 1970 ve 1999 yılları arası kişi başi gelir, kişi başi fiziksel sermaye ve beşeri sermaye verileri ile hukukun üstünlüğü ve demokrasi verilerini 100 ülke için ülkeler arası regresyon metoduyla irdelemişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre ekonomik büyüme oranlarını belirleyen faktörlerin analizi, ülkelere özgü özelliklerin büyüme performansı üzerinde önemli etkileri olduğunu ortaya koymuştur. Aynı zamanda hukukun üstünlüğünün korunmasının büyümeyi desteklediği, ancak demokratik kurumların benimsenmesinin büyüme performansı üzerinde net bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçların örnek seçimine ve tahmin tekniğine çok duyarlı olduğu ve özellikle gelişmekte olan ülkeler için geçerliliğinin altı çizilmiştir.

Orta Doğu ve Kuzey Afrika lkelerinde yönetim göstergeleri ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen çalışmada (Abdelbaky, 2012), hukukun üstünlüğünde gerçekleşen bir azalmanın ekonomik büyümeye pozitif etki ettiğini yani ilgili değişkenler arasında negatif bir korelasyon olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Ata ve diğ. (2012) tarafından ekonomik büyüme sürecinde kurumsal yapının önemini sınamak amacıyla 30 OECD ülkesinin kurumsal yapı göstergeleri ve 2009 yılı kişi başına düşen gelir düzeyleri, yatay kesit analiz metoduyla analiz edilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre kurumsal yapı göstergelerinin ortalaması ile ekonomik büyüme arasındaki etkileşimin istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü olduğu görülmüştür. Ancak bazı tekil kurumsal yapı göstergeleri ile ekonomik büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı bir etkileşim bulunmamasına rağmen, ekonomik büyüme ile hesap verebilirlik ve hukukun üstünlüğü göstergeleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Bouoiyour ve Naimbayel tarafından yapılan çalışmada, 27 Sahra altı Afrika ülkesinin kişi başına düşen milli gelir verileri ile WGI verileri GMM panel veri metoduyla irdelenmiştir. Çalışmanın sonucuna göre hukukun üstünlüğü ile birlikte diğer 5 değişkenin de büyüme üzerinde yüksek oranda pozitif etkisi olduğu gözlemlenmiştir. Bu çalışmada, İngiltere tarafından kolonileştirilmiş olan ülkelerin Fransa tarafından kolonileştirilmiş ülkelere nazaran daha yüksek büyüme oranları gösterdiği sonucuna da ulaşılmıştır (Bouoiyour ve Naimbayel, 2012).

International Country Risk Guide (ICRG) ve World Governance Indicators (WGI) veri setlerini birleştirerek, kurumlar ve ekonomik büyüme ilişkisini panel Granger nedensellik testi ile 60 ülke için irdeleyen çalışmada, hukukun üstünlüğünün farklı gelir seviyelerinde farklı sonuçlar verdiği ulaşılmıştır. Çalışmada, yüksek ve orta yüksek gelir grupları için hukukun üstünlüğünden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuşken, orta düşük ve düşük gelir grupları için ise büyümeden hukukun üstünlüğüne doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi sonucuna ulaşılmıştır (Law ve Azman-Saini,2012).

Han ve diğ. tarafından Dünya Bankası'nın Worldwide Governance Indicators veri seti kullanılarak yapılan çalışmada, ortalama üstü yönetim skorlarına sahip ülkelerin ortalama altı skora sahip ülkelere göre daha yüksek ekonomik büyüme performansı gösterip gösteremediklerine odaklanılmıştır. Dinamik panel veri modellerinden GMM metoduyla gerçekleştirilen uygulamada hukukun üstünlüğünün, diğer yönetim göstergeleri gibi, ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğu sonucu elde edilmiştir (Han ve diğ., 2014).

Bayar tarafından yapılan çalışmada, Avrupa Birliği'ne üye olan geçiş ekonomilerinde WGI verileri ile kişi başına düşen gelirdeki yıllık değişim arasındaki ilişki, panel veri yöntemleri ile irdelenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre hukukun üstünlüğü yolsuzluğun kontrolü ile birlikte ekonomik büyüme üzerinde en yüksek pozitif etkiye sahip değişkendir (Bayar, 2016).

Ülkelerin gelir seviyelerine göre 3 gruba(yüksek, orta ve düşük) ayrıldığı çalışmada, 2002-2015 yılları için, WGI hukukun üstünlüğü ve GSYH yıllık değişim oranları arasındaki ilişki panel veri yöntemiyle incelenmiştir. Analiz yöntemi olarak GMM kullanılan çalışma da yüksek gelir grubu ülkeleri için hukukun üstünlüğünün ekonomik büyüme ile istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif ilişkisi saptanmıştır. Diğer taraftan, orta ve düşük gelir grupları içinse istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar elde edilmemiştir (Ozpolat ve diğ.,2016).

Gelişmekte olan 45 ülkeyi coğrafi bölgelerine göre sınıflandırarak yönetim göstergeleri verileri ve ekonomik büyümeyi 1996-2011 yılları için panel veri metoduyla inceleyen çalışmada, ilgili değişkenler arasındaki ilişkiler ülke gruplarına göre değişkenlik göstermektedir. Latin Amerika ülke grubu ve petrol üretimi yapmayan MENA ülke grupları için hukukun üstünlüğü ile kişi başına gelir arasında anlamlı bir pozitif ilişki bulunurken, Asya ülkeleri ve petrol üretimi yapan MENA ülkeleri için ilgili değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmamıştır (Mira ve Hammadache, 2017).

Tayland başta olmak üzere seçili Asya ülkeleri için WGI verilerini ortalama olarak inceleyen çalışmada, panel veri metodu olarak rassal etkiler modeli kullanılmıştır. Ülkelerin yönetim verileri için sıralamaları ile kişi başı büyümenin doğal logaritmasının analiz edildiği modelde, hukukun üstünlüğünün de yer aldığı ağırlıklı kompozit yönetim endeksinin büyümeye pozitif yönde etki ettiği sonucuna ulaşılmıştır (Kraipornsak, 2018).

World Justice Project tarafından yayınlanan hukukun üstünlüğü endeks verileri ile hazırlanan çalışmada, 41 ülkenin 2013-2018 yılları arasındaki hukukun üstünlüğü ve ekonomik büyüme verilerini panel veri metoduyla incelenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre Asya ve Latin Amerika ülkeleri için ilgili değişkenler arasında herhangi bir ilişki bulunamamışken, Sovyetler Birliğinden ayrılmış olan geçiş ekonomisine sahip ülkelerde hukukun üstünlüğünün ekonomik büyüme için gerekli olduğunu sonucuna ulaşılmıştır (Shevchuk ve diğ.,2020a).

Şaşmaz ve Sağdıç (2020), Avrupa Birliği Geçiş Ekonomileri için hükümet etkinliği ve hukukun üstünlüğünün ekonomik büyümeye etkisini 2002-2018 dönemi için panel veri yöntemini kullanılarak irdelemişlerdir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, devlet etkinliğinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu, ancak hukukun üstünlüğünün ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca sonuçlar, hükümetin etkinliğinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu ve hukukun üstünlüğü ve ekonomik büyümeden çift yönlü nedenselliğin olduğunu göstermektedir.

Central Africa Economic and Monetary Community (CAEMC) ülkelerinde ekonomik büyüme ile yönetim göstergeleri arasındaki ilişkiyi panel veri metodu GMM ile inceledikleri çalışmalarında Mbingui ve diğ. (2021), 2002-2015 yılları arasındaki verileri temel almışlardır. Çalışmanın sonucuna göre hukukun üstünlüğü ilgili ülkelerde ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.

2.2. Hukukun Üstünlüğü ile Faiz Oranları Arasındaki İlişki

Bu bölümde öncelikle faize dair kısa bir tanım verilecek, sonrasında hukukun üstünlüğü ile faiz oranları arasındaki ilişkiye dair teorik analiz, dağılım grafiği ve ampirik literatür özeti yer alacaktır.

2.2.1. Faiz

Faiz, borç veren tarafından tasarruf edilen fonların kullanımı için borçlu tarafından ödenen fiyat ve borç verene harcamaları ertelemek için tazminat olarak tanımlanabilir. Bu tazminat, kredi süresi boyunca anaparanın satın alma gücü kaybına eşit bir ödeme ve borç verene tahakkuk eden reel faizi temsil eden bir bakiye olmak üzere iki unsurdan oluşur. Bununla birlikte bu tanım oran belirlemenin tamamını kapsamaz. Çünkü oranlar, yalnızca enflasyon nedeniyle değil, aynı zamanda işlemin miktarı, amacı ve süresi, borçlunun kredibilitesi, sunulan teminat ve/veya mevcut diğer garantiler/garantörler, işlem için rekabet, hükümet politikası dâhil olmak üzere bir dizi başka etki nedeniyle değişir. Faiz oranları kısa vadeli (genellikle 3 ay) ve uzun vadeli (genellikle 10 yıl) olarak gösterilir ve her ikisi için de tahmin verileri de mevcuttur. Kısa ve uzun vadeli faiz oranları için yıllık ve üç aylık veriler normalde aylık rakamların ortalamalarıdır.

Uzun vadeli faiz oranları, vadesi on yıl olan devlet tahvillerini ifade eder. Oranlar esas olarak borç veren tarafından uygulanan fiyat, borç alandan kaynaklanan risk ve sermaye değerindeki düşüş tarafından belirlenir. Uzun vadeli faiz oranları genellikle yüzde olarak ölçülen günlük oranların ortalamalarıdır. Bu faiz oranları, kredilerin verildiği faiz oranları değil, devlet tahvillerinin finansal piyasalarda işlem gördüğü fiyatlar tarafından imal edilmektedir. Her durumda, sermaye geri ödemesi hükümetler tarafından garanti edilen tahvillere atıfta bulunurlar. Uzun vadeli faiz oranları, ticari yatırımın belirleyicilerinden biridir. Düşük uzun vadeli faiz oranları, yeni yatırımı teşvik ederken yüksek faiz oranları ise caydırır.

Kısa vadeli faiz oranları, finansal kuruluşlar arasında kısa vadeli borçlanmanın gerçekleştirildiği veya kısa vadeli devlet tahvilinin ihraç edildiği veya piyasada işlem gördüğü oranlardır. Kısa vadeli faiz oranları genellikle yüzde olarak ölçülen günlük oranların ortalamalarıdır. Kısa vadeli faiz oranları, mümkün olduğunda üç aylık para piyasası oranlarına dayanmaktadır. Tipik standartlaştırılmış isimler para piyasası oranı ve hazine bonusu oranıdır (OECD,2022).

Ekonomist için faiz, her şeyden önce kredi veya para kullanımı için ödenen bir bedeldir. Bu nedenle faiz oranı belirleme teorisi, fiyat belirleme teorisinin bir alt kümesi olarak kabul edilebilir. Klasik iktisatçılar için faiz oranı, bu nedenle, yatırım sermayesi talebi ile tasarruf arzı arasındaki etkileşim tarafından belirlenmektedir. John M. Keynes de faiz oranlarının genellikle krediler için piyasada belirlendiğine savunmakla beraber tasarruf sahiplerinin likidite tercihinin kilit rol oynadığını da ifade etmektedir. Likidite tercihi teorisi, faiz oranlarının para talebini para arzı ile eşitlemek için değiştiğini belirtir. Para talebi artarsa, yani insanlar nakdi faiz getiren menkul kıymetlere tercih etmeye karar verirlerse, bunları satarlar ve tahvil fiyatları düşer, yani faiz oranları yükselir. Aynı şekilde, para arzı artarsa, insanlar fiyatı yükselecek olan tahvillere geçeceklerdir dolayısıyla da faiz oranları düşecektir.

Bununla birlikte, daha çağdaş ekonomik düşünce, tek bir uzun vadeli denge kavramını reddetme eğiliminde olmuştur. Bunun yerine, James Tobin'in Portföy Seçimi Teorisi gibi kavramlar, hem firmalar hem de haneler tarafından, her biri farklı getiriler üreten çok çeşitli fiziksel veya finansal varlıklar arasında yapılan seçimlere odaklanmaktadır. Bu

seçimler, sırayla, her türlü finansal veya diğer olaydan etkilenebilir (Öztürk ve Durgut,2011).

2.2.2. Hukukun Üstünlüğü ile Faiz Oranları Arasındaki Teorik İlişki

Hukukun üstünlüğünün ekonomik büyümeye olan etkisinin teorik arka planından bahsedilirken bireysel güvenlik, mülkiyet hakları ve sözleşmenin uygulanabilirliği, hükümet üzerinde denetim ve yolsuzluk olmak üzere 4 ana direktan bahsedilmişti. Hukukun üstünlüğünün faiz oranları üzerine olan etkisi tartışılırken bu 4 temel konu başlığını dikkate almakla birlikte farklı etki kanallarından bahsedilmelidir.

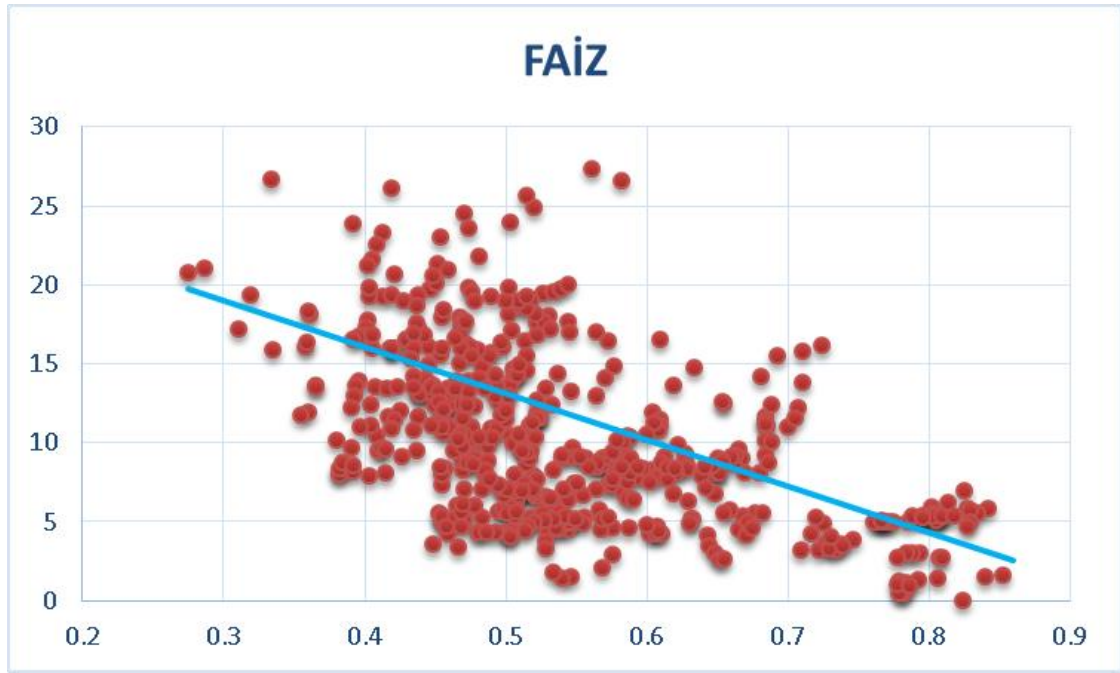
Faiz oranlarından bahsedilerekken özellikle bağımsız merkez bankacılığı önemli bir konumu işgal etmektedir. Yasal düzenlemeler merkez bankası bağımsızlığı için gerekli bir koşul olmakla birlikte, bu yasal düzenlemelerin gerçek uygulamaları çok daha önemlidir. Merkez bankalarının politika faiz oranlarını belirlemedeki yetkinliği merkez bankalarının bağımsızlığı ile yakın ilişkilidir. Merkez bankası bağımsızlığının etkinliğini ise yalnızca fiili uygulama belirler ve bu uygulamalar esas olarak bir ülkedeki hukukun üstünlüğüne bağlıdır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde hukukun üstünlüğünün olmaması, yüksek düzeyde yasal bağımsızlığa sahip olsalar bile merkez bankalarının faiz politikalarını belirlemesini engelleyebilmektedir. Düşük yasalara bağlılık altında, bir hükümet, yasada belirtilmesinin aksine merkez bankasının bağımsızlığını ihmal edebilir ve para otoritesinin politikalarına müdahale edebilir. Bu nedenle, yüksek yasal merkez bankası bağımsızlığı bile hukukun üstünlüğü yeterince sağlam olmadığı sürece faiz politikalarında tutarlılığı garanti etmez.

Hukukun üstünlüğünün güçlü olduğu ülkelerde kurumların iyi yönetim uygulamaları özel sektör davranışlarına yayılır ve daha sağlıklı bir kredi kültürüne yardımcı olur. Güçlü hukukun üstünlüğü uygulamaları böylece maliyetleri, riskleri ve belirsizliği azaltarak piyasa, kamu ve özel sektör başarısızlıklarını hafifletir. Hukukun üstünlüğü ile bilgi asimetrisini ve zayıf sözleşme yaptırımını fırsatçı bir şekilde kullanma ihtimali azaldığından hem borç verenlerin hem de borç alanların kişisel çıkar tarafından yönlendirilme olasılığı daha yüksektir (Jarmuzek ve Lybek, 2020).

Literatürde yönetişimin çeşitli yönleri ile banka aracılık maliyetleri arasındaki bağlantıyı inceleyen çalışmalarda bulunmaktadır. Örneğin, Jappelli ve diğ. (2005), sözleşme

uygulamalarındaki bir iyileşmenin, kredi piyasasını çok az teminatla borçlulara açarak toplam kredi vermeyi artıracakını öngören teorik bir model geliştirmiştir.

Hukukun üstünlüğü ile kurumsal kalitedeki iyileştirmeler, teminatın değerini artırmakta, dolayısıyla finansal aracılık maliyetini ve riskini azaltmaktadır. Bununla birlikte güçlü hukukun üstünlüğü uygulamaları ve daha düşük marjlarla daha az nitelikli borçlular da dâhil olmak üzere daha yüksek borç seviyelerine yol açabilecek kredi tayinini azaltabilir (Poghosyan,2013).

Şekil 2: Hukukun Üstünlüğü ile Faiz Oranları Dağılım Grafiği

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Şekil 2, 95 ülkeye ait 2012-2019 yılları arası WJP hukukun üstünlüğü endeksi ile Dünya Bankası veri setinden alınan ve çalışmanın ekonometrik analiz kısmında da kullanılan ülkelerde borç verme faiz oranlarının dağılım grafiğini göstermektedir. Yatay düzlemde gösterilen WJP hukukun üstünlüğü endeksi 0 ile 1 arasında değerler almakta, dikey ekseninde ise borç verme faiz oranları yer almaktadır. Dağılım grafiği, hukukun üstünlüğünün gerçekleşen artışla birlikte faiz oranlarında düşüşün izlenmesi bakımından önemlidir.

2.2.3. Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranları İlişkisi Literatür Özeti

Demirgüç ve Huizinga (1999),bankacılık sektöründe faiz oranları ve karlılığın belirleyicilerini 80 ülkenin 1988-1995 yılları arası verileri ve panel veri metoduyla irdelemişlerdir. Ülkelerin sermaye yapısı, bankacılık sektörünün rekabete açıklığı, ülkelerin gelişmişlik düzeyi gibi farklı değişkenlerin analize dâhil edildiği çalışmada, hukukun üstünlüğünün temel bileşenlerinden olan gelişmiş sözleşme yaptırımı, hukuk sisteminde verimlilik ve yolsuzluğun olmaması göstergelerinin daha düşük faiz oranları ile ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Laeven ve Majnoni (2005),106 ülke için ülke düzeyinde ve 32 ülke için bireysel bankalar düzeyinde banka faiz oranlarını ile yargı verimliliği ve enflasyon oranları arasındaki ilişkiyi irdelemişlerdir. Çalışma da yargı verimliliğinin açıklayıcı değişkenleri olarak hukukun üstünlüğü ve mülki hakların korunması endeksleri kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre borç sözleşmelerinin adli etkinliği ve yargı verimliliğindeki iyileştirmelerin hane halkları ve firmalar için finansal aracılık maliyetini düşürmede kritik öneme sahip olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, yargı verimliliği ve enflasyon oranlarının, ülkeler arasındaki faiz oranları farklarının itici güçleri olduğunu sonucuna ulaşılmıştır.

Poghosyan (2013) çalışmasında düşük gelirli ülkelerde yükselen piyasa ülkelerine kıyasla sürekli olarak daha yüksek finansal aracılık maliyetlerine sebep olan faktörleri analiz etmiştir. Çalışma da bankalarla ilgili, makroekonomik, denetleme ve düzenleme faktörleri ile birlikte kurumsallık başlığı altında hukukun üstünlüğü, yolsuzluğun kontrolü ve düzenleyici kalite analize dâhil edilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre kurumsal özellikler ile faiz oranları arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Ticari faaliyetlere daha elverişli kurumsal bir çevreye sahip ülkeler, daha düşük marjlara sahip olma eğilimindedir. Kurumsal kalite için gerekli olan hukukun üstünlüğü, yolsuzluğun kontrolü ve düzenleyici kalite hem düşük gelirli ülkeler hem de yükselen piyasa ekonomilerinde faiz oranları üzerinde negatif ve önemli bir etkiye sahiptir.

Achille (2016), çalışmasında Orta Afrika Ekonomik ve Parasal Topluluğu'na (CAEMC) üye ülkelerde 2000 ve 2010 yılları arası ülke düzeyindeki verileri kullanarak iki aşamalı regresyon metoduyla borç verme faizi ile mevduat faizi arasındaki farkı irdelemiştir. Çalışma sermaye girişleri ve doğal kaynaklara yönelik bağışları, ülkelerin yasal ve

kurumsal çerçevesini ve bankacılık sistemlerine hâkim olan aşırı likiditeyi dikkate almıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, hukukun üstünlüğü faiz oranları ile negatif bir korelasyona sahip olduğu için daha güvenli bir ortamla da ilişkilendirilmektedir. Çalışmaya göre hukukun üstünlüğü, güçlü olduğu durumda genel yasal riski azaltacak ve daha dar faiz marjlarına yol açacaktır.

Jarmuzek ve Lybek, (2020) çalışmalarında 1996-2015 yılları arası 100 ülke için yönetim göstergeleri ile finansal aracılık maliyetleri arasındaki ilişkiyi panel veri metoduyla incelemiştir. Çalışmada finansal aracılık maliyetlerini temsil etmesi amacıyla net faiz marjı, faiz getiren varlıkların yüzdesi olarak net faiz geliri, istihdam edilmiştir. Analiz sonuçları, hukukun üstünlüğünü de içeren iyi yönetim uygulamalarının daha düşük finansal aracılık maliyetleri ile ilişkili olduğuna dair kanıt sağlamaktadır. Yönetim uygulamalarının en üst yüzde 10 eşiğine kadar gelişmesi düşük gelirli ülkelerin net faiz marjını ortalama olarak yaklaşık yüzde 1 puan ve yüksek gelirli ülkeler için ise yaklaşık yüzde 0,3 puan düşürmektedir.

2.3. Hukukun Üstünlüğü ile Enflasyon Oranları Arasındaki İlişki

Bu bölümde öncelikle enflasyona dair kısa bir tanım verilecek, sonrasında hukukun üstünlüğü ile enflasyon oranları arasındaki ilişkiye dair teorik analiz, dağılım grafiği ve ampirik literatür özeti yer alacaktır.

2.3.1. Enflasyon

Ekonomide enflasyon veya daha az sıklıkla fiyat enflasyonu bir ekonominin fiyatlar genel seviyesinde belirli bir süre boyunca gözlenen genel artışı ifade etmektedir. Genel fiyatlar düzeyi yükseldiğinde, her bir para birimi daha az mal ve hizmet satın alır, dolayısıyla enflasyon para birimi başına satın alma gücündeki azalmayı da ifade etmektedir.

Fiyatlar genel seviyesinde sürekli artışın farklı sebepleri olabilmektedir. Monetaristler, enflasyonu etkileyen en önemli faktörün para arzının büyüme hızı olduğunu, maliye politikalarının enflasyonu kontrol etmede etkisiz olduğunu öne sürerler. Monetarist ekonomist Milton Friedman'ın "Enflasyon her zaman ve her yerde parasal bir olgudur" sözü bu görüşü özetler niteliktedir. Diğer taraftan Keynesyen iktisat, para arzındaki değişikliklerin kısa vadede fiyatları doğrudan etkilemediğini ve görünür enflasyonun, kendilerini fiyatlarda ifade eden ekonomideki talep baskılarının bir sonucu olduğunu öne

sürer. Ekonomideki toplam talepte meydana gelen artış sebebiyle oluşan enflasyon talep kaynaklı enflasyon olarak adlandırılmaktadır. Büyüyen bir ekonomiyle birlikte para arzındaki artış, ekonomik ajanların mal ve hizmetlere olan talebini arttırabilir. Talepte meydana gelecek sürekli artış ise enflasyona sebebiyet verecektir. Diğer taraftan enflasyon ekonominin arz tarafında yaşanan sorunlarla da ilgili olabilir. Çoğunlukla, üretim aşamasında ki girdilerde meydana gelecek olan fiyat yükselmesi fiyatlar genel seviyesinde de sürekli bir artışa sebebiyet verebilir. Yerleşik enflasyon ise uyarlanabilir beklentiler tarafından tetiklenir ve genellikle fiyat/ücret sarmalı ile bağlantılıdır. Ücretlerini enflasyon oranının üzerinde arttırmaya çalışan işçilerle ve bu yüksek işçilik maliyetlerini müşterilerine daha yüksek fiyatlar olarak aktaran ve bir geri bildirim döngüsüne yol açan firmalarla ifade edilir.

Fiyat seviyesinin birçok olası ölçüsü olduğundan enflasyonunun da birçok olası ölçüsü bulunmaktadır. Enflasyon terimi, ekonomideki mal ve hizmetlerin genel fiyat düzeyini temsil eden geniş bir fiyat endeksindeki artışı ifade eder. Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE), Kişisel tüketim harcamaları fiyat endeksi ve GSYİH deflatörü geniş fiyat endekslerinin bazı örnekleridir. Bununla birlikte, enflasyon emtialar, maddi varlıklar, finansal varlıklar, hizmetler veya işgücü gibi ekonomi içindeki daha dar bir varlık, mal veya hizmet kümesi içinde yükselen bir fiyat seviyesini tanımlamak için de kullanılabilir. Üretici Fiyat Endeksi ve İstihdam Maliyet Endeksi ekonominin belirli sektörlerinde fiyat enflasyonunu ölçmek için kullanılan dar fiyat endekslerine örnektir. Çekirdek enflasyon ise kısa vadede diğer fiyatlardan daha fazla yükselen ve düşen gıda ve enerji fiyatlarını hariç tutan tüketici fiyatlarının bir alt kümesi için bir enflasyon ölçüsüdür (OECD,2022).

2.3.2. Hukukun Üstünlüğü ile Enflasyon Oranları Arasındaki Teorik İlişki

Hukukun üstünlüğünü enflasyonla ilişkilendiren farklı işlevsel mekanizmalardan literatürde bahsedilmektedir. Ana akım ekonomide piyasa katılımcıları için, üretim faktörlerinden azalan bir getiri ile üretim fonksiyonlarını kullanarak, seçimin önemini vurgularken, Yeni Kurumsal İktisat kaynakların daha iyi tahsis edilmesi, yatırımların ve yeniliklerin teşvik edilmesi ve sonuç olarak gelir dengesinin artması için bir araç olarak işlem fonlarının ve güvenin özelliklerini incelemektedir. Güvenilir düzenleyici mekanizmalara sahip nitelikli yasal ortam, daha düşük toptan ve perakende fiyatlara yol açması gereken, işgücü verimliliğini artıran ve nihai tüketiciye ulaşım araçlarının

azalması faktörü olarak kabul edilir ve bu haliyle mal ve hizmet pazarındaki rekabete benzer bir etkiye sahiptir (Nurbayev,2018).

Enflasyonun hukukun üstünlüğüne bağımlılığı, demokratik olmayan siyasi sistem, hükümete yönelik ayrıcalıklar, mülkiyet haklarının korunmaması ve vatandaşların kanun önünde eşit olmaması gibi bir dizi kurumsal soruna sahip nispeten kapalı ekonomilerden daha verimli açık ekonomilere geçiş bağlamında da önemlidir (Hayo ve Voigt, 2008).

Enflasyonun belirleyici sebepleri arasında birçok faktör olmakla birlikte enflasyonla mücadelede temel görevi merkez bankaları icra etmektedir. Merkez bankalarının uygulayacakları politikaların inanılabilirliği ve işlevselliği ise merkez bankalarının kredibilitesi, geçmiş politikaları ve bağımsızlığı ile yakından ilgilidir. Kredibilite, para politikasının en uygun kurumsal tasarımı hakkında siyasi ve parasal otoriteler arasındaki fiili tartışmada kilit bir rol oynar. Finansal yenilikler ve liberalleştirilmiş finansal piyasalar çağında fiyat istikrarını sağlamada para politikası için kredibilite en etkili araçlardan biri olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda fiyat istikrarını sağlamak için açık bir yetkiye sahip bağımsız bir merkez bankasının para politikasında güvenilirliği garanti edip edemeyeceği bir soru olarak ortaya çıkmaktadır. Yasal düzenlemeler merkez bankası bağımsızlığı için gerekli bir koşul olmakla birlikte, bu yasal düzenlemelerin gerçek uygulamaları çok daha önemlidir. Fiyat istikrarını sağlamak için merkez bankası bağımsızlığının etkinliğini yalnızca fiili uygulama belirler ve bu uygulamalar esas olarak bir ülkedeki hukukun üstünlüğüne bağlıdır. (Blackburn ve Powell,2011).

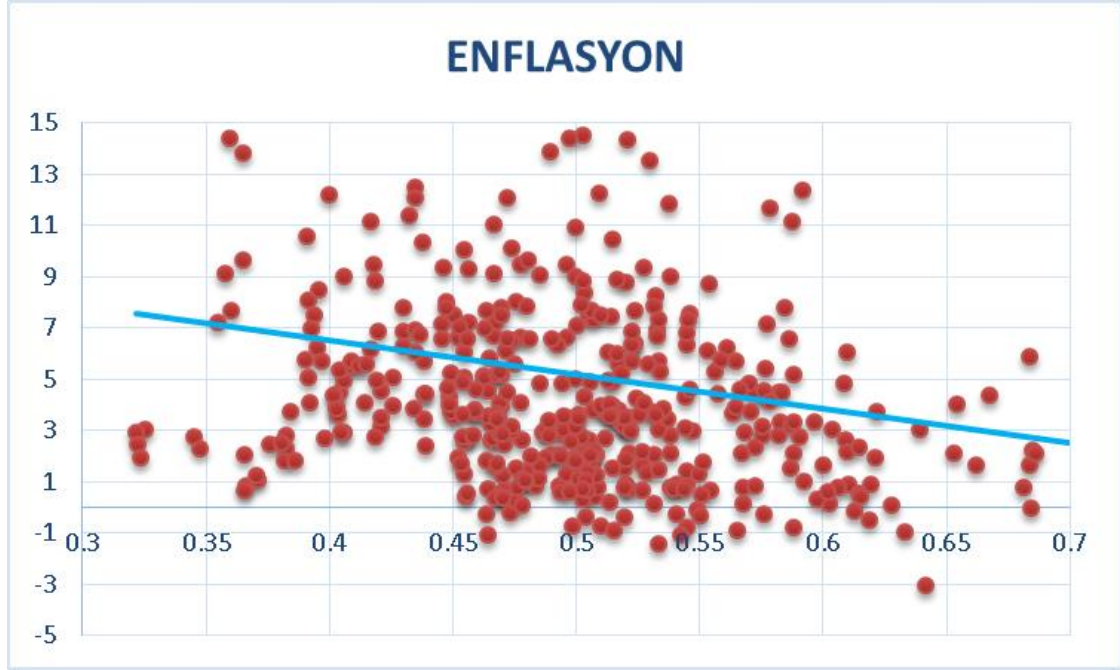
Bu bağlamda değerlendirildiğinde hukukun üstünlüğünün olmaması, yüksek düzeyde yasal bağımsızlığa sahip olsalar bile merkez bankalarının düşük enflasyonu sürdürmesini engelleyebilmektedir. Gerçekte, hukukun üstünlüğünün zayıf olduğu ülkelerde resmi olarak bağımsız bir merkez bankasının görevde olması enflasyon hedeflerine varılacağını ifade etmemektedir. Düşük yasalara bağlılık altında, bir hükümet, yasada belirtilmesinin aksine merkez bankasının bağımsızlığını ihmal edebilir ve para otoritesini, fiyat istikrarını koruma konusundaki önceki taahhüdü ile çelişebilecek kısa vadeli hedefleri takip etmeye zorlayabilir. Bu nedenle, yüksek yasal merkez bankası bağımsızlığı bile, hukukun üstünlüğü yeterince sağlam olmadığı sürece para politikasında tutarlılığı garanti etmez. Çünkü hukuki bağımsızlıktan fiili bağımsızlığa geçiş, öncelikle bir ülkedeki hukuka veya hukukun üstünlüğüne uygunluk tarafından belirlenir.

Neoklasik iktisat uzmanları, geliri artıran ve enflasyonu yavaşlatan (düşük işlem maliyetleri nedeniyle) bir faktör olarak hukukun üstünlüğünün önemini inkâr etmezler, ancak geleneksel olarak ekonomik büyümenin ana itici güçleri olarak kabul edilen işgücü ve sermaye ile birlikte fiyat dinamiklerinin güven ve beklenti faktörlerine daha fazla dikkat ederler. Yargı sisteminin fiilen bağımsızlığı ve ona duyulan güven, enflasyonu hem doğrudan uzun vadeli gelir artışı yoluyla (GSYH) hem de dolaylı olarak merkez bankası bağımsızlığının artan garantileri aracılığıyla düşürür(Hayo ve Voigt, 2008).

Kurumsal yapısı ve geleneği zayıf olan bir ekonomide, maliye politikası üzerindeki hukukun üstünlüğüne bağlı kısıtlamalar enflasyonun yavaşlaması için daha önemli olabilir. Kurumsal kalite ve hukukun üstünlüğüne bağlılık artıkça kamu maliyesinin enflasyon üzerindeki baskısının zayıflaması beklenir. Bu etkiyi ortaya çıkaracak mekanizmalardan biri, genellikle enflasyonist bir etkiye sahip olan yolsuzluğun azaltılması nedeniyle bütçe gelirlerinde bir artış olabilir(Blackburn ve Powell,2011).

Y. Listokin yasal düzenleyiciler ile doğrudan fiyat dinamikleri ile ilgili olan toplam talep arasındaki ilişkiyi açıklamak için emtia ve para piyasalarında IS-LM Keynesyen denge modelini kullanmıştır. Çalışmada, yasal faktörlerin fiyatlar üzerindeki etki mekanizmalarının ülkeden ülkeye farklılık göstermekle birlikte, yeni firmaların piyasaya girişini kolaylaştırmak ve rekabeti artırmak için, borç verme sürecindeki güven derecesini ve tekele karşı mücadeleyi arttırmak amacıyla iflas işlemlerinde hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır. Sonuç olarak, yatırım ve üretim hacimlerindeki artışın uygun anti-enflasyonist etkiyi oluşturacağı açıktır (Listokin,2009).

Düşük gelirli ülkeler için yapılan çalışmalarda siyasi etkiye karşı yasal korumanın, hem idari düzenleyicileri hem de yeni firmaların pazara girme koşullarını iyileştirmeye katkıda bulunduğunu göstermektedir. Devlet kurumlarının siyasi etki üzerindeki bağımsızlığının hukuki durumdan fiili duruma kademeli olarak dönüştürülmesi, hukukun üstünlüğünün başarı derecesine göre belirlenmektedir. Dolayısıyla hem hukukun üstünlüğünün hem de merkez bankasının bağımsız statüsünün enflasyon karşıtı etkisinin zayıf kurumları olan ülkelerde daha güçlü olduğu gözlemlenmektedir (Koyama ve Johnson,2015).

Şekil 3: Hukukun Üstünlüğü ile Enflasyon Oranları Dağılım Grafiği

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Şekil 3, 67 ülkeye ait 2012-2019 yılları arası WJP hukukun üstünlüğü endeksi ile IMF veri setinden alınan ve çalışmanın ekonometrik analiz kısmında da kullanılan ülkelerin tüketici fiyatları yıllık değişim oranlarının dağılım grafiğini göstermektedir. Yatay düzlemde gösterilen WJP hukukun üstünlüğü endeksi 0 ile 1 arasında değerler almakta, dikey eksen ise enflasyon oranları yer almaktadır. Dağılım grafiği, hukukun üstünlüğünde gerçekleşen artışla birlikte enflasyon oranlarında düşüşün izlenmesi bakımından önemlidir.

2.3.3. Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranları İlişkisi Literatür Özeti

Eijffinger ve Stadhouders (2003), çalışmalarında, hukukun üstünlüğünün para politikası üzerinde etkisini geliştirmiş ve geliştirmekte olan ülkelerin 1980 ile 1989 yılları arasındaki verileri ve panel veri metoduyla irdelemişlerdir. Çalışmada hukukun üstünlüğü ifade etmek amacıyla, hükümetlerin mülkiyet haklarını ve sözleşmelerin uygulanmasını koruma konusundaki güvenilirliğini ölçen Kurumsal Kalite Göstergeleri (hükümet tarafından sözleşmelerin reddi, hukukun üstünlüğü ve bürokratik kalite) kullanılmıştır. Çalışmanın temel amacı hukukun üstünlüğü faktörünün enflasyon ve merkez bankası bağımsızlığı üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır. Enflasyon oranı ile merkez bankası

bağımsızlığı arasındaki ampirik teste çeşitli Kurumsal Kalite Göstergeleri entegre edilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre hukukun üstünlüğünü ifade eden göstergeler enflasyon oranıyla önemli ölçüde ve olumsuz olarak ilişkilidir. Bu sonuç, iki veya üç kurumsal kalite göstergesi birleştirildiğinde daha da güçlenmektedir. Hukukun üstünlüğü düşük enflasyon oranlarını gerçekleştirmek için merkez bankası bağımsızlığının eksikliğini telafi edebilir. Diğer bir deyişle, bir ülke niteliksel bir kurumsal çevre ile karakterize edildiğinde ve dolayısıyla genel hukukun üstünlüğü nispeten geniş olduğunda, fiyat istikrarına yeterli derecede inandırıcı bir taahhütte bulunmak için daha düşük seviyelerde yasal merkez bankası bağımsızlığı dahi yeterli olabilir.

Gollwitzer ve Quintyn (2010), çalışmalarında bağımsız merkez bankalarının ve bütçe kurumlarının kurulmasını ve etkinliğini etkileyen kurumsal koşulları analiz etmektedir. Çalışma da hukukun üstünlüğü, sürekli örgütlenme biçimleri ve ordunun siyasi kontrolünü yansıtan bir endeks oluşturulmuş ve ampirik analize dahil edilmiştir. 77 ülkenin verilerinin kullanıldığı çalışma da hukukun üstünlüğünün daha düşük enflasyona sebep olduğu, aynı zamanda da bütçe denetleyici kurumların hukukun üstünlüğünün yüksek olduğu ülkelerde oluşturulduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Koyama ve Johnson (2015), çalışmalarında paranın işleyişi ile hukukun üstünlüğü arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Parasal istikrarın hukukun üstünlüğünün işleme için gerekli bir koşul olduğu ve parasal istikrarsızlıktan kaynaklanan hızlı enflasyon ve deflasyon dönemlerinin hukukun üstünlüğünü aşındırdığı ve baltaladığı iddiasını araştırdıkları çalışmalarında, panel veri kanıtları ve Roma İmparatorluğu, Weimar Cumhuriyeti, Büyük Buhran ve Büyük Durgunluk dönemlerinden dört ayrıntılı vaka çalışmasına yer vermişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre yüksek ve istikrarsız enflasyon veya deflasyonun maliyetleri belirsizdir ve ölçülmesi zordur, parasal istikrarsızlığın en tehlikeli sonuçlarından biri, liberal bir ekonominin işleyişi için hayati önem taşıyan hukukun üstünlüğünü ve diğer kurumları baltalamasıdır ve parasal istikrar ve hukukun üstünlüğü karşılıklı olarak birbirini destekler niteliktedir.

Nurbayev (2018) çalışmasında 1970 ile 2013 yılları arası verilerle 124 ülkeyi kapsayan bir panel veri seti kullanarak, hukukun üstünlüğü ile yasal merkez bankası bağımsızlığı arasındaki etkileşimin fiyat istikrarı (enflasyon ve enflasyon oynaklığı düzeyi) üzerindeki etkisini ampirik olarak araştırmaktadır. Çalışma için 182 ülkeyi kapsayan yeni, büyük

ölçüde eksiksiz bir yasal merkez bankası bağımsızlığı veri seti kullanılmıştır. Sonuçlar, merkez bankası bağımsızlığının fiyat istikrarı üzerindeki etkisinin hukukun üstünlüğünün gücüne bağlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca sonuçlar, hukukun üstünlüğünün zayıf olduğu durumlarda yasal merkez bankası bağımsızlığının fiyat istikrarı üzerinde önemli bir etkisinin olmadığını ortaya koymaktadır. Bulgular ayrıca, gelişmiş ülkelerin %67'sinin merkez bankası özerkliğini artırarak fiyat istikrarını sağlayacak kadar güçlü hukukun üstünlüğüne sahip olduğunu, gelişmekte olan ülkelerin ise sadece %4,5'inin buna sahip olduğunu göstermektedir.

Shevchuk ve diğ. tarafından yapılan bir başka çalışmada, WJP tarafından yayınlanan hukukun üstünlüğü verileri ile ülkelerin enflasyonları arasındaki ilişki sınanmıştır. 40 ülke için 2013-2019 yılları arası verilerin dahil edildiği analizde, hukukun üstünlüğünün, ayrı ayrı incelenen Eski Sovyetler Birliği geçiş ekonomileri ülkelerinde ve de Asya ve Latin Amerika ülkelerinde anti enflasyonist bir etkiye sebep olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Shevchuk ve diğ.,2020,b).

2.4. Hukukun Üstünlüğü ile Finansal Gelişmişlik Arasındaki İlişki

Bu bölümde öncelikle finansal gelişmişliğe dair kısa bir tanım verilecek, sonrasında hukukun üstünlüğü ile finansal gelişmişlik arasındaki ilişkiye dair teorik analiz, dağılım grafiği ve ampirik literatür özeti yer alacaktır.

2.4.1. Finansal Gelişmişlik

Finans sektörü, kredi vererek işlem yapılmasına izin veren yasal ve düzenleyici çerçevenin yanı sıra kurumlar, araçlar, piyasalar bütünüdür. Temel olarak, finansal sektör gelişimi, finansal sistemde ortaya çıkan maliyetlerin üstesinden gelmekle ilgilidir. Bilgi edinme, sözleşmeleri uygulama ve işlem yapma maliyetlerini düşürmeye yönelik bu süreç, finansal sözleşmelerin, piyasaların ve aracılardan ortaya çıkmasına neden olmuştur. Farklı yasal, düzenleyici ve vergi sistemleriyle bağlantılı olarak farklı bilgi, uygulama ve işlem maliyetleri türleri ve kombinasyonları, ülkeler ve tarih boyunca farklı finansal sözleşmeleri, piyasaları ve aracılardan motive etmiştir. Mali sektör gelişimi mali araçlar, piyasalar ve aracılardan bilgi, uygulama ve işlem maliyetlerini hafiflettiğinde ve dolayısıyla mali sektörün ekonomideki temel işlevlerini sağlamayı kolaylaştırdığında gerçekleşir.

Çok sayıda kanıt, finansal sektör gelişiminin ekonomik kalkınmada büyük bir rol oynadığını göstermektedir. Tasarruf oranını artırarak, tasarrufları harekete geçirerek ve bir araya toplayarak, yatırım hakkında bilgi üreterek, yabancı sermaye girişlerini kolaylaştırarak ve teşvik ederek ve aynı zamanda sermaye tahsisini optimize ederek sermaye birikimi ve teknolojik ilerleme yoluyla ekonomik büyümeyi teşvik eder.

Daha iyi gelişmiş finansal sistemlere sahip ülkeler, uzun zaman dilimlerinde daha hızlı büyüme eğilimindedir ve çok sayıda kanıt bu etkinin nedensel olduğunu göstermektedir. Finansal gelişme sadece ekonomik büyümenin bir sonucu değildir, bu büyümeye katkıda bulunur. Ek olarak, yoksul ve savunmasız grupların finansmana erişimini genişleterek, şoklara karşı kırılganlıkları azaltarak risk yönetimini kolaylaştırarak ve daha yüksek gelir elde edilmesini sağlayan yatırım ve üretkenliği artırarak yoksulluğu ve eşitsizliği azaltır.

Finans sektörünün gelişimi, küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ) finansmana erişimlerini sağlayarak büyümelerine yardımcı olabilir. KOBİ'ler tipik olarak emek yoğunudur ve büyük firmalardan daha fazla iş yaratır. Özellikle gelişmekte olan ekonomilerde ekonomik kalkınmada önemli bir rol oynarlar. Finansal sektör gelişimi, yalnızca finansal araçlara ve altyapıya sahip olmanın ötesine geçer. Tüm önemli varlıkların düzenlenmesi ve denetimi için sağlam politikalara sahip olmayı gerektirir. Küresel mali kriz, zayıf mali sektör politikalarının ve mali gelişme için zayıf mali sektör politikalarının potansiyel olarak feci sonuçlarını ve bunların ekonomik sonuçlar üzerindeki etkilerini göstermiştir. Finans, hem iyi çalıştığında hem de arıza yaptığında kalkınma için önemlidir (World Bank,2012).

2.4.2. Hukukun Üstünlüğü ile Finansal Gelişmişlik Arasındaki Teorik İlişki

Finansal piyasalar çok çeşitli sermaye piyasalarını, parayı vb. tanımlamak için kullanılan geniş bir terimdir. Finansal piyasaların temel görevi, hem gerçek hem de yasal mikro ve makro sermaye tedarikçisi ile şirketler gibi sermaye başvuru sahipleri arasında bir köprü oluşturmaktır. Ekonomi literatüründe finans piyasaları işletmelerin finansmanı, kaynakların en uygun dağılımı, varlıkların likiditesinin iyileştirilmesi, kurumsal yönetimin iyileştirilmesi ve şeffaflığın artırılması yoluyla ekonomik büyümede kilit rol oynadığı vurgulanmaktadır.

Sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için yerli tasarrufların ve yabancı sermayenin yüksek getirili üretken faaliyetlere yönlendirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle ekonomi teorisyenleri, bu kurumun rolünü en iyi şekilde oynayabilmesi için her zaman bu piyasanın önündeki temel sorunları ve engelleri tespit etmeye ve çözmeye çalışmışlardır. Bir ülkede gelişmiş finansal piyasaların olmaması durumunda, finansal kaynaklar kaçınılmaz olarak kayıt dışı piyasalar aracılığıyla aktarılmaktadır. Bu mekanizma, ekonomik faaliyetlerin yetersiz finanse edilmesine yol açmakta ve özellikle sanayi sektöründe ekonomik kalkınmanın önünde bir engel olarak değerlendirilmektedir. Genel olarak, verimli finansal piyasaların ekonomik durumun iyileştirilmesinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Araştırma literatüründe finans piyasalarının performansını etkileyen faktörleri belirlemeye yönelik birçok çalışma yapılmıştır. Hepsisi olmasa da çoğu araştırma, hukuk sisteminin yadsınamaz rolüne ve ülkeler arasında finans piyasalarında yönetişimin kalitesine odaklanmıştır. Buna göre, yasal sistemdeki hissedar haklarını koruyamayan yetersizlikler genellikle yönetsel kamulaştırmaya ve hissedar kârlarının kaybına yol açmaktadır. Ayrıca hukuk sistemlerindeki yatırımcı koruma mekanizmaları, riskten kaçınan yatırımcıların şirketlere yönlendirmek istedikleri fon miktarını artırabilir (Raifu ve Aminu,2019).

Hukukun üstünlüğü finansal piyasaların işleyişini birden fazla kanaldan etkileyebilir. İlk kanal, mülkiyet haklarının korunması ve sözleşmelerin uygun şekilde yürütülmesidir. Mülkiyet hakları ne kadar gelişmişse, insanlar yatırım yapmak için o kadar motive olacaktır. Çünkü yatırım sahipleri gelecekte yatırımlarından mutlaka kâr edeceklerdir. Ayrıca, insanlar varlıkları üzerinde kontrole sahip olduklarında bunlar üzerinde ticaret yapabilirler. Sözleşmelerin iyi yürütülmesi, ulusal ve uluslararası yatırımcılarda daha fazla güven yaratarak finansal piyasalardaki yatırım sürecinin hızlandırılmasına da yardımcı olur. Çünkü bu durumda bireylerin ve kurumların iş ortağının sözleşmelere uymama olasılığı azalacak ve yatırım riski miktarı azalacaktır. Ayrıca güçlü hukukun üstünlüğü ve kurumlar sermaye piyasası dâhil tüm piyasaları güçlendirir. Çünkü piyasadaki herhangi bir değişim, alıcı ve satıcıların mülkiyet haklarının tanınmasını garanti eden yasal bir yapı gerektirir. Ayrıca, açıkça öngörülebilir kurallar, yöntemlerde şeffaflık ve yasaların tarafsız bir şekilde uygulanması gibi sözleşme uygulama mekanizmalarının varlığı, piyasaların gelişimi için esastır (Savari ve diğ.,2022).

Hukukun üstünlüğü finans sektörünün işleyişini kolaylaştırabilecek ve güçlendirebilecek etkili politikaların oluşturulmasında ve uygulanmasında hayati bir rol oynamaktadır. Hukukun üstünlüğü bir ülkenin işlerini her düzeyde yönetmek için gereken ekonomik, politik ve idari otorite ile ilgilidir. İdarenin etkin politikalar oluşturma ve uygulama, bürokratik sistemi istikrarlı tutma, güçlü hukuk ve düzeni sağlama, yolsuzluğu en aza indirme ve sermaye piyasası ve yatırım ortamını iyileştirme yeteneğidir. Finansal gelişmişlik faiz oranı, finansal kurumların ve aracılarn işleyişi ve durdurulması ile finansal sistemin idari ve düzenleyici yapısı hakkındaki tercihleri dikte etmekten sorumlu olan politika yapıcılarn kararlarından doğrudan etkilenmektedir. Bu nedenle hukukun üstünlüğünün finansal sistemin kalitesinin önemli bir belirleyicisi konumundadır. Hukukun üstünlüğü ile ilgili problemler, piyasaya yanıltıcı sinyaller gönderen ve böylece finansal sektörün düzgün işleyişi gibi verimli ekonomik süreci etkileyen artan bir belirsizlik derecesine dönüşebilir (Law ve Saini, 2008).

Şekil 4: Hukukun Üstünlüğü ile Enflasyon Oranları Dağılım Grafiği

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Şekil 4, 123 ülkeye ait 2012-2019 yılları arası WJP hukukun üstünlüğü endeksi ile IMF veri setinden alınan ve çalışmanın ekonometrik analiz kısmında da kullanılan ülkelerin finansal gelişmişlik endeksi dağılım grafiğini göstermektedir. Yatay düzlemde gösterilen WJP hukukun üstünlüğü endeksi 0 ile 1 arasında değerler almakta, dikey eksen ise yine

0 ile 1 arasında değerler alan finansal gelişmişlik endeksi yer almaktadır. Dağılım grafiği, hukukun üstünlüğünün artışıyla birlikte finansal gelişmişlik düzeyinde de artışın izlenmesi bakımından önemlidir.

2.4.3. Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişmişlik İlişkisi Literatür Özeti

Karikari (2010) 37 Sahra Altı Afrika ülkesinin finansal gelişiminde yönetim ve finansal liberalizasyon etkilerini 1996'dan 2008'e kadar olan verileri kullanarak irdelemiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre hukukun üstünlüğünün finansal gelişme üzerinde 1996-2002 dönemindeki olumsuz etkisi, 2003'ten 2008'e kadar olan olumlu etkilerle dengelenmiştir ve genel etki zaman içerisinde olumluya dönmüştür.

Law ve Azman-Saini (2012),bankacılık sektörü ve borsa gelişme göstergelerini kullanarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kurumsal kalitenin finansal gelişme üzerindeki etkisini inceleyen bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çalışmanın dinamik sistem genelleştirilmiş moment tahmini sonuçları özellikle bankacılık sektörü için finansal gelişmeyi açıklamada yüksek kaliteli bir kurumsal ortamın ve hukukun üstünlüğünün önemli olduğunu göstermektedir.

Horvath ve diğ.(2017) çalışmalarında 80 ülke için çeşitli ekonomik, finansal, kurumsal, politik, düzenleyici, demografik, sosyal, kültürel veya coğrafi faktörleri yakalayan 7 finansal gelişme ölçüsü ve 36 açıklayıcı değişken kullanarak finansal gelişimin belirleyicilerini irdelemiştir. Bu birleştirici çerçeve içinde rakip teorileri test etmek için çalışmada Bayes modeli ortalamasını kullanılmıştır. Finansal gelişmenin 40'a yakın potansiyel belirleyicisini inceleyen çalışma hukukun üstünlüğü ve ekonomik gelişme düzeyinin bu belirleyiciler arasında en önemlileri olduğunu sonucuna ulaşmıştır.

Sayılr ve diğ.(2018) çalışmalarında Dünya Ekonomik Forumu'nun Finansal Gelişme Endeksi'nde listelenen ülkeler için finansal gelişmenin çeşitli yönleri ile yönetişimin boyutları arasındaki ilişkileri belirlemeyi amaçlamışlardır. Çalışma, finansal gelişme raporunda (2012) sunulan Dünya Ekonomik Forumu'ndan alınan verileri kullanmış ve finansal gelişmenin çeşitli yönleri ile yönetişimin boyutları arasındaki ilişkileri yapısal eşitlik modellemesi (SEM) metoduyla irdelemiştir. Çalışmada, yönetişim ölçüsü olarak Dünya Bankası'nın 2012 yılı için WGI verilerini kullanmıştır. Çalışmanın sonuçlarına

göre hukukun üstünlüğünün de dâhil olduğu yönetim göstergeleri ile finansal gelişme arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır.

Raifu ve Aminu (2019) yaptıkları çalışmalarında 1981'den 2016'ya kadar olan dönemi kapsayan yıllık verilerle Nijerya'da finansal gelişmenin tarımsal performans üzerindeki kısa ve uzun vadeli etkilerini incelemek için otoregresif dağıtılmış gecikme tahmin yöntemini kullanmışlardır. Çalışma da finansal gelişme finans sektörü tarafından sağlanan iç kredi (GSYH'nin yüzdesi olarak), bankalar tarafından özel sektöre verilen yurtiçi kredi (GSYH'nin yüzdesi olarak) ve özel sektöre verilen yurtiçi kredi (GSYH'nin yüzdesi olarak) göstergeleriyle ifade edilmiştir. Diğer taraftan yönetim göstergeleri olarak yolsuzluğun kontrolü, hükümetin etkinliği, siyasi istikrar ve şiddet/terör yokluğu, düzenleyici kalite ve hukukun üstünlüğü kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre etkin hukukun üstünlüğü, yüksek düzenleyici kalite, siyasi istikrar ve şiddetin olmaması Nijerya'da verimli/etkili bir finansal sisteme ve çok daha verimli bir tarım sektörüne sahip olmanın ön koşullarıdır.

Abubakara ve diğ. (2020) çalışmalarında Batı Afrika ülkelerinde yönetişimin finansal gelişme üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Çalışmada finansal gelişme göstergeleri olarak banka mevduatının GSYH'ye oranı ve özel sektöre verilen yurt içi kredi oranları 2006-2017 dönemini kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Diğer taraftan modele kontrol değişkenleri olarak faiz oranı, enflasyon, kişi başına düşen GSYH ve ticari açıklık eklenmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular, siyasi istikrarın ve şiddetin ve düzenleyici kalitenin yokluğunun, finansal gelişme üzerinde önemli etkileri olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, söz hakkı ve hesap verebilirlik, ticari açıklık ve faiz oranı, banka mevduatının GSYH'ye oranı üzerinde önem gösterirken, hükümetin etkinliği (negatif), hukukun üstünlüğü ve yolsuzluğun kontrolü, özel sektöre verilen yurtiçi kredi üzerinde önemli etkiler göstermektedir.

Khan ve diğ.(2020) çalışmalarında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kurumsal kalite ile finansal gelişme arasındaki ilişkiyi irdelemişlerdir. Çalışmada 189 ülkeden oluşan bir panel veri seti OLS, sabit etki, rastgele etki ve genelleştirilmiş momentler yöntemi (GMM) tahmin edicileri kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmanın ampirik bulguları, finansal gelişme için kurumların önemli olduğunu, özellikle siyasi istikrar, yolsuzluğun kontrolü ve düzenleyici kalitenin finansal gelişmeyi olumlu etkilediğini göstermektedir.

Diğer taraftan çalışmada hukukun üstünlüğünün finansal gelişmeyi olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Atanga ve Seabrook (2022), çalışmalarında 2002-2017 yılları arasında 32 yüksek gelirli ülke ve 88 düşük gelirli ülke olmak üzere 120 ülkeden oluşan bir panelde yönetim kalitesinin finansal gelişmeyi nasıl etkilediğini araştırmıştır. Yolsuzluğun kontrolü, hukukun üstünlüğü, hükümetin etkinliği, düzenleyici kalite, ses ve hesap verebilirlik ve siyasi istikrar ve şiddetin olmaması, yönetişimin kalitesini temsil ederken, finansal gelişme ise finansal derinlik ve özel sektöre verilen kredilerle gösterilmiştir. Çalışmada ekonometrik analiz metodu olarak dinamik ortak bağıntılı ortalama grup tahmincisi kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre düzenleyici kalite ve siyasi istikrar ve şiddetin olmaması finansal kalkınmayı pozitif etki ederken, hükümetin etkinliği ve ses ve hesap verebilirlik finansal kalkınmayı olumsuz etkilemektedir. Ancak, hukukun üstünlüğünün ve yolsuzluğun kontrolünün finansal kalkınma üzerindeki etkisi açık değildir.

2.5. Hukukun Üstünlüğü ile Yabancı Yatırımlar Arasındaki İlişki

Bu bölümde öncelikle yabancı yatırımlara dair kısa bir tanım verilecek, sonrasında hukukun üstünlüğü ile yabancı yatırımlar arasındaki ilişkiye dair teorik analiz, dağılım grafiği ve ampirik literatür özeti yer alacaktır.

2.5.1. Yabancı Yatırımlar

Yabancı yatırım, bir ülkeden diğerine sermaye akışını içerir ve yabancı yatırımcılara yerli şirketlerde ve menkul kıymetlerde kapsamlı mülkiyet hisseleri verir. Yabancı yatırımlar büyük ölçüde gelecekteki ekonomik büyüme için bir katalizör görevi görmektedir ve modern dünyada çok uluslu firmaların çeşitli ülkelerdeki yatırımları ile şekillenen bir küreselleşme eğilimi mevcuttur. Yabancı yatırımlar bireyler tarafından yapılabilir, ancak çoğu zaman erişimlerini genişletmek isteyen ve önemli varlıklara sahip şirketler tarafından yürütülen çabalardır. Küreselleşme arttıkça daha fazla şirket dünya çapındaki yatırımlarını genişletmektedir. Bazı çok uluslu şirketler için daha ucuz üretim ve düşük işçilik maliyet fırsatları nedeniyle farklı bir ülkede yeni üretim tesisleri açmak cazip bir konumdur. Bununla birlikte bu büyük şirketler sıklıkla en az vergi ödeyecekleri ülkelerle iş yapmaya çalışırlar.

Yabancı yatırımları en geniş kapsamlı olarak ölçen gösterge uluslararası yatırım pozisyonu(UYP), bir ekonomide yerleşik kişilerin yurt dışı yerleşiklerle olan finansal varlık ve yükümlülüklerinin ve belirli bir zamanda altın olarak tutulan finansal varlıkların stok değerini gösteren istatistiksel bir tablodur. UYP, varlıklar ve yükümlülükler olmak üzere iki ana başlıkta hesaplanır. Varlıklar doğrudan yabancı yatırım, portföy yatırımları, diğer yatırımlar ve rezerv varlıklardan, yükümlülükler ise doğrudan yabancı yatırım, portföy yatırımları ve diğer yatırımlardan oluşmaktadır. Varlıklarla yükümlülükler arasındaki fark uluslararası net yatırım pozisyonunu verir ve net yatırım eksi ise yatırım açığı, artı ise yatırım fazlası var demektir.

UYP içerisinde en önemli kalemlerden olan doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) OECD tanımına göre bir ekonomide yerleşik bir yatırımcının, başka bir ekonomide yerleşik bir girişim üzerinde kalıcı bir ilgi ve önemli derecede bir etki oluşturduğu bir sınır ötesi yatırım kategorisidir. Bir ekonomideki bir işletmedeki oy hakkının yüzde 10 veya daha fazlasına sahip olan bir yatırımcının başka bir ekonomideki yatırımcıya sahip olması böyle bir ilişkinin kanıtıdır. DYY, ekonomiler arasında istikrarlı ve uzun süreli bağlantılar yarattığı için uluslararası ekonomik entegrasyonda kilit bir unsurdur. DYY, ülkeler arasında teknoloji transferi için önemli bir kanaldır, dış pazarlara erişim yoluyla uluslararası ticareti teşvik eder ve ekonomik kalkınma için önemli bir araç olabilir. Bu grupta kapsanan göstergeler, hisse senetleri, nakit akışı ve gelirler için, ortak ülkeye ve endüstriye ve DYY kısıtlayıcılığına göre şekillenen, içe ve dışa dönük değerlerdir.

DYY akışları, genellikle çeyrek veya bir yıl gibi belirli bir süre boyunca doğrudan yatırımla ilgili sınır ötesi işlemlerin değerini kaydeder. Finansal akışlar, öz sermaye işlemleri, kazançların yeniden yatırımı ve şirketler arası borç işlemlerinden oluşur. Dışa akışlar, raporlayan ekonomideki yatırımcıların yabancı bir ekonomideki girişimlere yaptığı yatırımlardan (hisse senedi satın almaları veya kazançları yeniden yatırımı yoluyla artıran işlemler gibi), raporlama ekonomisindeki yatırımcıların yabancı bir ekonomideki işletmelerde sahip oldukları yatırımları azaltan işlemlerin (öz sermaye satışı veya yerleşik yatırımcının yabancı kuruluştan borçlanması gibi), çıkarılmasıyla hesaplanır. İç akışlar, yabancı yatırımcıların raporlama yapan ekonomide yerleşik işletmelerdeki yatırımlarını artıran işlemlerden yabancı yatırımcıların yerleşik işletmelerdeki yatırımlarını azaltan işlemlerin çıkarılmasıyla hesaplanır. DYY akışları

ABD Doları cinsinden ve GSYH'nin bir payı olarak ölçülür. DYY, ekonomiler arasında istikrarlı ve uzun süreli bağlantılar oluşturur (OECD,2022).

2.5.2. Hukukun Üstünlüğü ile Yabancı Yatırımlar Arasındaki Teorik İlişki

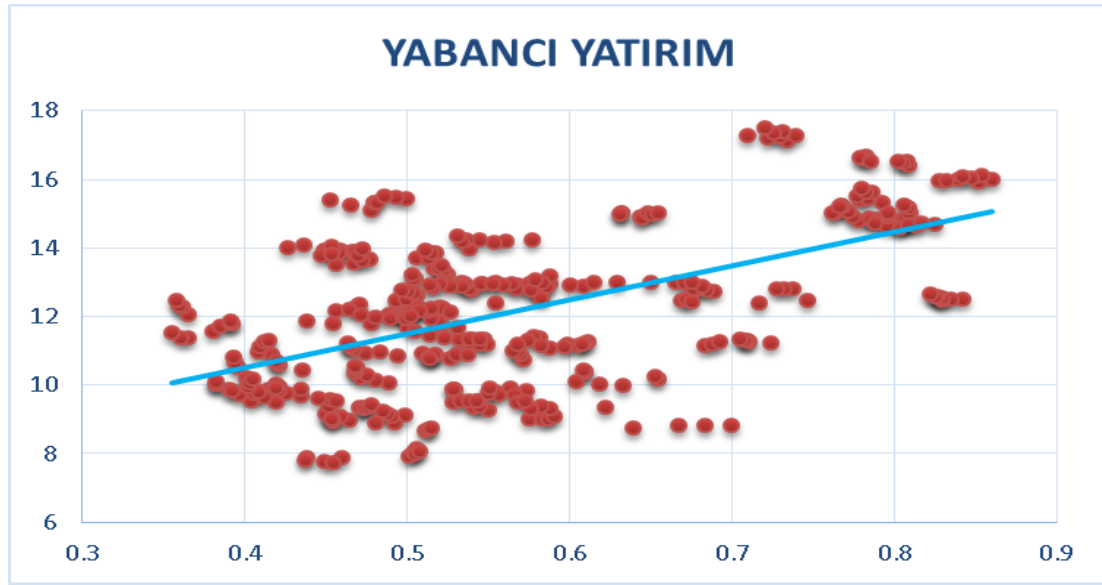
Teorik literatürde, yatırım davranışını ve dinamiklerini açıklamak için Keynesyen model, neoklasik yaklaşım ve nakit akışı modeli gibi çeşitli yaklaşımlar benimsenmiştir. Yatırım kararı firma düzeyinde bir karar (mikroekonomik) olduğu halde mikro düzeydeki faaliyetlerin toplamı olarak makro düzeyde bir gösterge oluşturmaktadır. Firmalar tarafından yatırım kararlarını açıklamak için en yaygın kullanılan yaklaşım, tam rekabet ortamında firmaların karlarını maksimize etmeye çalıştıklarına dair katı varsayım dayanan neoklasik modeldir (Ajide, 2013). Yatırım analizine yönelik genişletilmiş neoklasik yaklaşımı kullanarak, kurumsal faktörler de yabancı yatırımın belirleyicileri olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda, hukukun üstünlüğü firmaların yatırım kararlarının bir belirleyicisi olarak dikkate alınmaktadır. Bu yaklaşımı takiben, iyileştirilmiş kurumsal çerçeve ve iyi yönetim, sermaye birikimini artırma kapasitesine sahiptir (Dellepiane-Avellaneda,2010). Acemoğlu ve diğ. (2002), ülkeler/bölgeler arasında değişen yatırım düzeylerinden kurumsal kalite farklılıklarının sorumlu olduğunu varsaymaktadır. Bu nedenle, artan yabancı özel yatırım yaşayan ülkeler, doğrudan yabancı yatırımı ve özel girişimi, teknolojik bilgi birikimini ve yenilikçiliği ve uluslararası ekonomik entegrasyonu yeterince teşvik eden elverişli makroekonomik ortamın yanı sıra özellikle ayaklanma ve terör dâhil olmak üzere sosyo-politik gerilim ve şiddeti dizginleme yeteneği açısından sağlam düzenleyici çerçeveye, etkin hükümet kapasitesine, hukukun üstünlüğüne sahip ülkelerdir (Özekhome, 2017).

Hukukun üstünlüğünün birçok nedenden dolayı yabancı yatırımlardaki farklılıklarla bağlantılı olması beklenen bir durumdur. İlk olarak, mülkiyet haklarının korunmasının yabancı yatırımcıların yatırım stratejileri üzerinde büyük bir ağırlık oluşturduğunu öne süren toplu düzeyde çalışmalar vardır. Yatırımcılar ayrıca keyfi hükümet kararları ve özel mülkiyetin değerini azaltan politika değişiklikleri konusunda da hukukun üstünlüğünün güçlü ve yerleşik olduğu ülkelerde, hükümet ve politika yapıcılar tarafından alınabilecek bu tür kararların kısıtlı olması yönünde bekleyiş içerisindedirler.

Yatırımcılar yatırım yapacakları ülkelere mülkiyet haklarının korunması ve hükümetlerin tahribatından korunmaya paralel olarak özel ticari işlemlerde girilen

sözleşmelerinde sağlıklı uygulanmasını beklemektedirler. Etkili ve adil mahkemeler, bu güvenceyi sağlamak için uygun ve nispeten düşük maliyetli olanaklar sağlar (North 1990). Olson'a (1993) göre, devletin zorlayıcı gücüne başvurarak bireylerden yaptıkları sözleşmeleri yerine getirmelerini talep edebilecek tarafsız bir mahkeme sistemi olmadıkça, tipik olarak güvenilir bir sözleşme yaptırımı yoktur.

Yabancı yatırımcılar yatırımlarından kâr elde edebilmek amacıyla, ekonominin büyüme ve refah yolunda olup olmadığını da dikkate almaktadırlar. Bir ekonominin genişleme derecesi büyük ölçüde hükümetin hukukun üstünlüğünü koruyacağına ve mülkiyet haklarını koruyacağına dair güvenilir güvenceler verip vermemesine bağlıdır (North ve Weingast 1989). Yatırımcıların karşılaşılabileceği muhtemel sorun ise politikacıların kişisel veya politik kazançları için ekonomik büyümeye elverişli mevcut hükümet politikalarının değiştirmeye eğilimli olabilmeleridir. (Brunetti ve diğ., 1997). Doğrudan yolsuzluğun bir endişe kaynağı olmasıyla birlikte, hükümetlerin sosyal refah girişimlerini finanse etmek için yüksek işletme vergileri koymasına veya popülist talepleri karşılamak için ticari operasyonları sıkı bir şekilde düzenlemesi olasılıkları da yabancı yatırımlar için engel teşkil edebilmektedir.

Şekil 5: Hukukun Üstünlüğü ile Yabancı Yatırımlar Dağılım Grafiği

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Şekil 5, 59 ülkeye ait 2012-2019 yılları arası WJP hukukun üstünlüğü endeksi ile IMF veri setinden alınan ve çalışmanın ekonometrik analiz kısmında da kullanılan ülkelerin

uluslararası yatırım pozisyonu yükümlülükleri dağılım grafiğini göstermektedir. Yatay düzlemde gösterilen WJP hukukun üstünlüğü endeksi 0 ile 1 arasında değerler almakta, dikey ekseninde ise ülkelerin uluslararası yatırım pozisyonu yükümlülükleri yer almaktadır. Dağılım grafiği, hukukun üstünlüğünün artışıyla birlikte yabancı yatırımlar düzeyinde de artışın izlenmesi bakımından önemlidir.

2.5.3. Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar İlişkisi Literatür Özeti

Gani (2007) çalışmasında yönetim ve doğrudan yabancı yatırım göstergelerine ilişkin 1996, 1998, 2000 ve 2002 verilerini Çin, Hindistan, Endonezya, Malezya, Filipinler, Pakistan, Sri Lanka, Tayland, Arjantin, Brezilya, Şili, Kolombiya, Jamaika, Meksika, Panama ve Venezuela örnek ülkeleri için incelemiştir. Tahmin metodolojisi, en kesitler üzerinde değişen varyansa izin verdiği için havuzlama tekniğiyle gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın ampirik sonuçları hukukun üstünlüğü, yolsuzluğun kontrolü, düzenleyici kalite, hükümet etkinliği ve siyasi istikrarın doğrudan yabancı yatırım ile güçlü bir şekilde ilişkili olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır.

Mengistu ve Adhikary (2011), çalışmalarında iyi yönetişimin altı bileşeninin 1996-2007 dönemi için 15 Asya ekonomisinde doğrudan yabancı yatırım (DYY) girişleri üzerindeki etkilerini, değişen varyans düzeltmeli standart hatalara sahip panel veriler için bir sabit etki modeli kullanarak incelemektedir. Çalışma ayrıca, sonuçların sabit etkiler modeliyle tutarlılığını kontrol etmek için uygulanabilir genel en küçük kareler (FGLS) ve Prais-Winsten panel tahmin yöntemlerini de kullanmaktadır. Ampirik sonuçlar, iyi yönetişimin altı bileşeninden, hukukun üstünlüğü de dâhil olmak üzere, şiddetin olmaması, hükümetin etkinliği ve yolsuzluğun kontrolünün, farklı modeller altında tutarlı sonuçlar sergiledikleri için DYY girişlerinin temel belirleyicileri olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, çalışma, doğrudan yabancı yatırım girişlerinde söz hakkı ve hesap verebilirlik ve düzenleyici kalite ile ilgili önemli bir kanıt bulamamıştır. Çalışma, insan sermayesi, altyapı, borç verme oranı ve GSYİH büyüme oranının da DYY girişleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Gangi ve Abdulrazak (2012), çalışmalarında yönetim göstergelerinin (siyasi istikrar, yolsuzluğun kontrolü, hukukun üstünlüğü, düzenlilik kalitesi, ses ve hesap verebilirlik ve hükümet etkinliği) Afrika ülkelerine doğrudan yabancı yatırım (DYY) akışları üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmanın ampirik analiz kısmında, 1996-2010 dönemi için 50

Afrika ülkesinden alınan veriler sabit ve rastgele etkiler tahmincileri kullanarak irdelenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre hukukun üstünlüğü, söz hakkı ve hesap verebilirlik, hükümetin etkinliği olmak üzere altı Dünya Bankası yönetim göstergesinden üçünün doğrudan yabancı yatırımla pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye sahiptir.

Staats ve Biglaiser (2012), çalışmalarında Latin Amerika'da yargı sistemi performansının ve hukukun üstünlüğünün doğrudan yabancı yatırım üzerindeki etkisini iki şekilde tahmin etmişlerdir. Birincisi, 1996 ve 2007 yılları arasında 17 Latin Amerika ülkesinin³ zaman serisi ve kesit veri analizi, ikincisi ise önceki 5 yıl içinde aynı on yedi Latin Amerika ülkesinden en az birine yatırım yapmış olan ABD çokuluslu şirketlerinin yöneticileri ile gerçekleştirilen mülakatlardır. Panel veri analizinin ve ABD'li yöneticilerle yapılan anketinin sonuçları, yargı gücünün ve hukukun üstünlüğünün Latin Amerika'daki doğrudan yabancı yatırım girişleriyle bağlantılı olduğunu göstermektedir. Toplu analiz, bölgedeki daha yüksek yargı gücüne ve hukukun üstünlüğüne sahip ülkelerin daha yüksek düzeyde DYY alma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde, yönetici anketi sonuçları, bireysel firmaların yatırım kararları verirken yargı gücünü ve hukukun üstünlüğünü dikkate aldığına dair kanıtlar sunmaktadır.

Saidi ve diğ.(2013), çalışmalarında 1998–2011 dönemi boyunca 20 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede doğrudan yabancı yatırımın çekiciliği üzerindeki yönetim göstergelerinin ve makroekonomik değişkenlerin etkisini sabit etkiler panel regresyonları kullanarak incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçları genel olarak sadece iki yönetim göstergesinin, yani politik istikrar ve düzenleyici kalitenin doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerinde önemli bir etkiye, hukukun üstünlüğünün ise pozitif fakat istatistiksel olarak anlamsız bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Ozekhome (2022) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, Nijerya için, 1970'den 2020'ye kadar olan dönemi kapsayan yıllık zaman serisi verileri Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM) tahmin teknikleri ve sağlamlık kontrolü için Tamamen Değiştirilmiş OLS (FMOLS) ve Dinamik OLS (DOLS) metotlarıyla analiz edilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre düzenleyici kalite, hükümetin etkinliği ve hukukun üstünlüğü doğrudan yabancı yatırım girişleri için önemlidir. Diğer taraftan, politik istikrar ve döviz kuru, doğrudan yabancı yatırımlar ile pozitif ilişkilidir fakat etkileri düşüktür. Enflasyon oranı

(makroekonomik politika ortamının bir temsilcisi) ve yolsuzluğun kontrolü doğrudan yabancı yatırım girişleri ile negatif ilişkiliyken, altyapı gelişimi doğrudan yabancı yatırım üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

3. BÖLÜM: HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ İLE SEÇİLİ MAKROEKONOMİK GÖSTERGELER İLİŞKİSİ PANEL VERİ ANALİZİ

Çalışmanın bu bölümünde hukukun üstünlüğü ile seçili makroekonomik göstergeler olan ekonomik büyüme, faiz oranları, enflasyon oranları, finansal gelişmişlik ve yabancı yatırımlar arasındaki ilişki, farklı başlıklar altında, panel veri metoduyla irdelenecektir.

3.1. Panel Veri

İktisadi çalışmaların analizlerinde zaman serisi, yatay (kesit) veri ve panel veri olmak üzere üç farklı veri tipi kullanılmaktadır. Yatay(kesit) verileri tek bir zaman diliminde farklı birimler için bir ya da daha fazla değişkene ait gözlemlerden oluşurken, zaman serileri farklı zaman aralıklarına ait olan farklı değişkenlerin bir araya getirilmesi ile oluşmaktadır. Panel veri ise zaman serileri ve yatay-kesit veri özelliklerinin bir araya gelmesi ile oluştuğundan, hem zaman hem de birime göre kıyası aynı anda mümkün kılmakta ve veri setine daha geniş bakışa imkân tanımaktadır (Güriş, 2018).

Panel veri bireyler, ülkeler, firmalar vb. gibi birimlere ait yatay kesit gözlemlerinin periyodik zaman dilimlerine göre bir araya getirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Panel veri setinde bulunan N adet birim ve bu birimlere karşılık gelen T adet gözlem bulunmaktadır. (Tatoğlu,2013).

3.1.1. Panel Verilere Ait Temel Kavramlar

Panel veri kendine has özellikleri olan birden fazla birimden meydana gelmektedir. Birimlerin kendilerine has olan bu özelliklerine birim etki denmekte olup, bu etki birimlere göre değişken olmasına rağmen zamana göre sabit kalmaktadır. Diğer taraftan, panel veride birimlere has özelliklerle birlikte zaman boyutunun da kendine has özellikleri bulunabilmektedir. Panel veri içerisinde zamansal özellikleri yansıtan ve zaman etkisi olarak adlandırılan bu değişken, birimlere göre sabit iken zamana göre değişmektedir (Güriş, 2018).

Panel veri analizinde bağımsız değişkenler ile hata teriminin arasındaki korelasyonun mevcudiyetine göre belirlenen dışsalılık varsayımı önemli kavramlardan bir tanesidir.

Bağımsız değişkenler ile hata teriminin arasında korelasyon olması durumu içsellik, olmaması durumu ise dışsallık olarak tanımlanmaktadır (Güriş,2021).

Panel veri analizinde kullanılan birimler aynı özellikleri barındırma bakımından homojen olmayabilirler. Analizde kullanılan firma, ülke ya da insanlar çoğunlukla özellikleri bakımından heterojendirler. Bu bağlamda, analizde kullanılan parametrelerin tutarsız tahminlere sebep olmaması için bu heterojenliğin hesaba katılması gerekmektedir.

Panel verilerde hata terimleri arasında korelasyon olduğunu gösteren durum ise yatay kesit bağımlılığı ya da birimler arası korelasyon olarak isimlendirilmektedir. Özellikle coğrafi bölgeler diğer bir ifadeyle ülkeler, şehirler vb. ile çalışıldığında birimler arası korelasyon ile karşılaşılması ihtimali de artmaktadır(Güriş, 2018).

3.1.2. Panel Verinin Avantajları ve Kısıtları

Ekonometrik tahminlerde panel veri setleriyle tahmin yapılmasının avantajları ve kısıtları bulunmaktadır. Panel veri tahminlerinin avantajları kısaca aşağıda sıralanmıştır(Güriş, 2018).

- Panel veri setleri ile yapılacak tahminlerde zaman serisi ve yatay kesit serilerinin eşanlı olarak kullanılması sebebiyle daha fazla gözlem sayısı ile çalışılmaktadır. Daha fazla gözlem sayısı dolayısıyla serbestlik derecesi artmaktadır. Verilerden daha fazla bilgi edinilebilmekte, açıklayıcı değişkenler arasında çoklu bağlantı derecesi azalmakta, modeller daha az kısıtlayıcı varsayım ile tahmin edilebilmekte ve tahminlerin güvenilirlik ve etkinliği artmaktadır.
- Panel veri ile yapılan analizler daha etkin ve asimptotik olarak daha tutarlı sonuçlar üretmektedir.
- Ekonometrik analizlerde zaman serileri ve yatay kesit serileri kullanılan birimlerin heterojenliğini tek başına dikkate alamamasına rağmen panel veri analizinde birimlerin heterojenliği kontrol edilebilir.
- Zaman serisi ve yatay kesit verileri ile yapılan çalışmalarda ihmal edilen değişkenler sonuçların sapmalı olmasına sebebiyet verirken, panel veri kullanılarak dışlanan bu değişkenlerin etkileri kontrol altında tutulabilmektedir. Dolayısıyla tahmin sonuçlarında muhtemel olan sapmalar azalmakta ya da tamamen yok olmaktadır.

- Analizlerde ortaya çıkan çoklu doğrusal bağlantı problemi, serbestlik derecesinin az olması sebebiyle, daha çok zaman serilerinde gözlemlenmektedir. Bu problem, örneklemeden sağlanan bilginin modeli açıklamaya yeterli olmaması sebebiyle, tahminleri etkisizleştirmektedir. Panel veri setlerinde ise iki boyut söz konusu olduğundan bağımsız değişkenler arasında kuvvetli ilişki olma olasılığı ve bununla birlikte çoklu doğrusal bağlantı olma olasılığı azalmaktadır.
- Zaman serileri ve yatay kesti verileri ile ayrı ayrı yapılan analizlerde, sırasıyla birim etki ve zaman etki belirlenemeyebilir. Panel verilerde ise zamana ve birime göre etki aynı anda tahmin edilmektedir.
- Panel veri ile yapılan analizler, zaman serileri ve yatay kesit veri analizlerine göre, hem zaman hem de birim etkiyi içermesi dolayısıyla daha kapsamlı ve karmaşık modelleri daha açıklayıcı sonuçlarla tahmin etmeye olanak sağlamaktadır.

Panel veri kullanımı sağladığı avantajların yanı sıra bazı kısıt ve zorlukları da barındırmaktadır. Bu kısıtlardan aşağıda kısaca bahsedilmiştir (Güriş, 2018).

- Panel veri setlerinin en önemli avantajlarından olan fazla gözlem ile çalışmak, verilere ulaşmak ve düzenlemenin zorluğu dolayısıyla bir kısıt teşkil edebilmektedir.
- Panel veri setleriyle yapılan tahminler, zaman serisine, yatay kesit serisine ve panel veri modeline özgü sapmaları aynı anda taşıdığından dolayı, panel veri modellerine ait hata terimleri çoğu zaman sapmalı olabilmektedir.
- Panel verilerde zaman boyutu birim boyutuna göre genellikle kısa olmakta, bu durumda, asimptotik özelliklerin fazla olan birim boyutuna bağlı olmasına sebep olmaktadır. Bu kısıt ise, özellikle doğrusal olmayan panel veri modellerinde tahminleri zorlaştırmaktadır.

3.1.3. Tek Yönlü Birim Etkiler Panel Veri Modelleri ve Tahmin Yöntemleri

Panel veriler ile yapılan analizlerde birimler için gözlenemeyen birim etkiler ortaya çıkabilmektedir. Ortaya çıkan bu birim etkiler hata terimi gibi tesadüfi bir değişken olarak değerlendiriliyorsa tesadüfi etkiler, yatay kesit gözlem için tahmin edilen bir parametre olarak değerlendiriliyorsa sabit etkiler söz konusu olmaktadır. Spesifik bir veri seti söz konusu ise sabit etkileri, yatay kesit büyük bir örneklemeden elde edilmişse tesadüfi etkileri göz önünde bulundurmamak gerekmektedir (Tatoğlu,2013).

3.1.4. Sabit Etkiler Modeli

Sabit etkiler modelinde katsayılar birimlere, zamana ya da her ikisine göre değişim göstermektedirler. Sabit etkiler tahmin yönteminde, eğim parametreleri tüm yatay kesitler için aynı iken, sabit parametre birim etki içermesi sebebiyle birimden birime farklılık göstermektedir. Bu durumda, birimler arası değişiklikler sabit terimdeki farklılıklarla gösterilmektedir. Bu modellerde bağımsız değişkenler ve birim etkinin korelasyonlu olmasına izin verilirken, bağımsız değişkenlerin hata terimi ile korelasyonsuz olduğu varsayılmaktadır. Sabit etkiler modellerinin tahminleri farklı metotlarla yapılabilmektedir. Çalışmamızda bu tahmin yöntemlerinden en sık kullanılanı ve sabit etkiler modeli dendiğinde akla gelen tahmin metodu olan grup içi tahmin metodu kullanılmıştır.

3.1.5. Grup İçi Tahmin Metodu

Grup içi tahmin yönteminde, her birim için zaman serisi gözlemlerinden birim ortalamaları çıkarılarak değişkenler dönüştürülmektedir. Daha sonra bu dönüştürülmüş değişkenlerle oluşturulan regresyona havuzlanmış en küçük kareler yöntemi uygulanmaktadır. Bu yolla, kalıntıların grup ortalamaları kullanılarak birim gölge değişken katsayıları tahmin edilebilmektedir. Bu yöntem ile çoklu doğrusal bağlantı sorunundan ve gölge değişken probleminden kaçınılmaktadır. Panel veri modeli;

$$Y_{it} = \beta_0 + X_{it}\beta + \mu_i + u_{it} \quad i = 1 \dots N \quad t = 1 \dots T \quad (3.1)$$

iken, zaman boyutuna göre ortalamalar alınmaktadır.

$$\bar{Y}_i = \beta_0 + \bar{X}_i\beta + \mu_i + \bar{u}_i \quad (3.2)$$

μ_i ve β_0 , zamana göre ortalamaya eşittir. Bu eşitliğin (3.2)'den farkı alınır.

$$(Y_{it} - \bar{Y}_i) = (X_{it} - \bar{X}_i)\beta + (u_{it} - \bar{u}_i) \quad (3.3)$$

μ_i ve β_0 , zamana göre ortalamasına eşit olduğundan modelden düşülmektedir ve aşağıda yer alan eşitlik elde edilmektedir.

$$(\dot{Y}_{it} = \dot{x}_{it} + \dot{u}_{it}), \quad i = 1 \dots N \quad t = 1 \dots T \quad (3.4)$$

Bu modelde aşağıda yer alan

$$(\dot{Y}_{it} \equiv Y_{it} - \bar{Y}_i), \quad (\dot{x}_{it} \equiv X_{it} - \bar{X}_i), \quad (\dot{u}_{it} \equiv u_{it} - \bar{u}_i) \quad (3.5)$$

eşitlikler vardır. Bu grup içi dönüşüme, zaman kısaltılmış modeli denmektedir. (3.4) no.lu modele en küçük kareler yöntemi uygulandığında β 'nın sabit etkiler tahmincisi elde edilmektedir.

$$\hat{\beta}_{SE} = \hat{\beta}_{GIT} = \left(\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \dot{x}_{it} \dot{y}_{it} \right)^{-1} \left(\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \dot{x}_{it} \dot{y}_{it} \right) \quad (3.6)$$

3.1.6. Grup İçi Modelinin Varsayımları

3.1.6.1. Katı Dışsallık

Grup içi modelinin ilk varsayımı katı dışsallık diğer bir ifadeyle birim etki ve bağımsız değişkenler ile hata terimi arasında korelasyon olmamasıdır. İlgili varsayımın matematiksel ifadesi aşağıda yer almaktadır.

$$E\{\dot{u}_{it} | (\dot{x}_i, \mu_i)\} = 0 \quad (3.7)$$

3.1.6.2. Çoklu Doğrusal Bağlantı Olmaması

Grup içi tahminci analizinde çoklu doğrusal bağlantı olmaması için zamana göre değerlendirilen bağımsız değişkenler arasında tam çoklu doğrusal bağlantılar da olmamalıdır. X_{it} zamana göre değişmeyen bir katsayı içeriyorsa $\dot{x}_{it}$ 'de buna karşılık gelen değer sıfır olacaktır. Böylece, $\dot{x}_{it}$ sıfır olan bir kolondan oluşacak, rank değeri düşecek ve çoklu doğrusal bağlantı problemi oluşacaktır. Dolayısıyla grup içi tahminci analizinde zaman sabiti olan değişkenlere izin verilmemelidir. Çoklu doğrusal bağlantı olmamasını ifade eden varsayımın matematiksel ifadesi aşağıda yer almaktadır.

$$\text{rank}\left[\sum_{t=1}^T E(\dot{x}'_{it} \dot{x}_{it})\right] = K \quad (3.8)$$

3.1.6.3. Homoskedastisite ve Otokorelasyonsuzluk

Homoskedastisite ve otokorelasyonsuzluk varsayımları altında koşullu varyanslar sabit ve koşullu kovaryanslar sıfırdır.

$$E(\dot{u}'_i \dot{u}_i | \dot{x}_i, \mu_i) = \sigma_u^2 I_t \quad (3.9)$$

Bu varsayımla birlikte grup içi tahmincisi etkindir.

3.1.6.4. Grup İçi Tahminci Metodunun Özellikleri

Sabit etkiler grup içi tahminci yönteminin özellikleri aşağıda açıklanmıştır.

- Eğim parametrelerinin kovaryans tahmincisi sapmasızdır ve birim ya da zaman ya da her ikisinin de sonsuza gittiği durumda bile tutarlıdır.
- $Var(\hat{\beta}_{KV}) = \sigma_u^2 [\sum_{i=1}^N X_i' Q X_i]^{-1}$ β 'nin varyans kovaryans matrisini ifade etmektedir.
- μ_i 'nin tahmincisi sapmasızdır ve fakat sadece T sonsuza giderken tutarlıdır.
- Zamana göre değişmeyen değişkenler dönüşüm sonucu birim etki ile birlikte modelden düşülmektedir.

3.1.7. Tesadüfi Etkiler Modeli

Birimler arası farklılıkların sabit olduğu ve birim etkilerin sabit terimdeki farklılıklarla ifade edildiği durumlarda sabit etkiler modeli kullanılmaktadır. Fakat bazı durumlarda birimler örneklem içerisinde tesadüfi olarak seçilmekte ve dolayısıyla birimler arası farklılıklar da tesadüfi olmaktadır. Örnekleme sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıkan tesadüfi etkiler modelinde, birim farklılıklarına tesadüfi farklılıklar denilmektedir.

Sabit etkiler modeli, birim etkiler ile açıklayıcı değişkenler arasında korelasyon yoksa model kurulumunda gerçekleştirdiği dönüşümlerle yatay kesit boyuttaki bilgileri yok ederek birim etkiyi modelden dışladığından dolayı etkin değildir.

Tesadüfi etkiler modeli sabit etkiler modeline kıyasla zaman değişmezi değişkenlerini modele ilave etmesi sebebiyle avantajlıdır. Bu avantaj tüm açıklayıcı değişkenlerin birim etki ile korelasyonsuz olması varsayımı altında geçerlidir.

Panel veri modeli aşağıda ki şekliyle kurulduğunda;

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 \beta_{1it} + \beta_2 \beta_{2it} + \dots \beta_k \beta_{kit} + v_{it} \quad (3.10)$$

Tesadüfi etkiler modelinde birim etki tesadüfi olduğundan hata payı içerisinde yer almakta ve aşağıda yer aldığı şekilde ifade edilmektedir.

$$v_{it} = u_{it} + \mu_i \quad (3.11)$$

Bu haliyle μ_i , i. yatay kesit biriminin sabitini temsil etmektedir. Dolayısıyla sabit etkiler modeli aşağıda yer aldığı şekliyle de ifade edilebilir.

$$Y_{it} = \beta_{0i} + \sum_{k=1}^K \beta_k X_{kit} + (\mu_i + u_{it}) \quad (3.12)$$

Y_{it} 'nin X_{it} 'ye koşullu varyansı ise

$$\sigma_v^2 = \sigma_u^2 + \sigma_\mu^2 \quad (3.13)$$

şeklinde ifade edilmektedir.

3.1.8. Tesadüfi Etkiler Modelinin Genel Varsayımları

Tesadüfi etkiler modelin varsayımları genel ve tesadüfi etkiler modeline özel varsayımlar şeklinde incelenebilmektedir. Modelin genel varsayımları aşağıda sıralanmıştır.

- Tesadüfi değişkenler her i ve her t için birbiriyle korelasyonsuzdur.
- Tesadüfi değişkenlerin ortalamaları sıfırdır.
- u_{it} normal dağılmaktadır.
- μ_i normal dağılmaktadır.
- X matrisi deterministiktir.

$$\bullet \quad u_{it} \text{ 'nin varyansı : } E(u_{it}u_{i't'}) = \begin{cases} \sigma_u^2 & i = i', t = t' \\ 0 & \text{diğer durumlar} \end{cases} \quad (3.14)$$

$$\bullet \quad \mu_i \text{ 'nin varyansı : } E(\mu_i\mu_{i'}) = \begin{cases} \sigma_\mu^2 & i = i', t = t' \\ 0 & \text{diğer durumlar} \end{cases} \quad (3.15)$$

3.1.8.1. Katı Dışsallık ve Korelasyon Olmaması

Tesadüfi etkiler modelinde, μ_i 'nin stokastik bir değişken olmasının koşulları olan katı dışsallık ve açıklayıcı değişkenler ile birim etkiler arasında korelasyon olmadığını ifade eden matematiksel denklemler sırasıyla aşağıda gösterilmiştir.

$$E(v_{it}|X_i, \mu_i) = 0 \quad t = 1, 2, \dots, T \quad (3.16)$$

$$E(\mu_i|X_i) = E(\mu_i) = 0 \quad (3.17)$$

3.1.8.2. Çoklu Doğrusal Bağlantı Olmaması

Bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı olmamasını ifade eden aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir.

$$\text{rank } E(X_i' \omega^{-1} X_i) = K \quad (3.18)$$

Hata ögesi u_{it} için yapılan varsayımlar aşağıda yer alan matematiksel ifadelerle özetlenebilir.

$$\bullet \quad E(u_{it}^2) = \sigma_u^2 \quad \text{koşulsuz varyans sabittir.} \quad (3.19)$$

$$\bullet \quad E(u_{it}u_{is}) = 0 \quad \text{otokorelasyonsuzdur.} \quad (3.20)$$

$$\bullet \quad E(u_i u_i' | X_i) = E(u_i u_i') \quad u_i \text{ 'nin } X_i \text{ 'ye koşullu varyansı sabittir.} \quad (3.21)$$

Yukarı da verilen denklemler özet olarak tesadüfi etkiler modelinde homoskedastisite koşulsuz varyansın otokoreleasyonsuz ve zamana göre sabit olduğu varsayımlarını işaret etmektedir (Tatoğlu,2013).

3.1.8.3. Etkinlik Varsayımı

Tesadüfi etkiler modelinde yukarıda sayılan varsayımlarla birlikte modelin etkinliği için gerekli olan varsayımlar da aşağıda matematiksel olarak gösterilmiştir. (3.22) numaralı denklem koşullu varyansların sabit ve koşullu kovaryansların sıfır olduğunu ifade eder.

$$E(u_i u_i' | X_i, \mu_i) = \sigma_u^2 I_T \quad (3.22)$$

$$E(\mu_i^2 | X_i) = \sigma_\mu^2 \quad (3.23)$$

(3.23) numaralı denklem ise μ_i 'nin homoskedastik olduğunu göstermektedir.

Tesadüfi etkiler modeli tahmini için farklı metotlar kullanılmaktadır. Çalışmamızda literatürde en sık kullanılan metot olan genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemi kullanıldığından dolayı sadece ilgili metot hakkında geniş bilgiye yer verilecektir.

3.1.9. Genelleştirilmiş En Küçük Kareler Yöntemi

Genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemi μ_i ve β 'nin etkin tahmincilerini saptamak için kullanılmaktadır. İlgili tahmincileri elde etmek için aşağıdaki matematikse ifade kullanılmaktadır:

$$\hat{\beta}_{\text{GEKK}} = [\sum_{i=1}^N \bar{X}_i' \omega^{-1} \bar{X}_i]^{-1} [\sum_{i=1}^N \bar{X}_i' \omega^{-1} Y_i] \quad (3.24)$$

Yukarıda ki denklemde yer alan ω , v_{it} 'nin varyans kovaryans matrisidir ve aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir.

$$\omega \equiv E(v_i v_i') = \sigma_u^2 I_t + \sigma_\mu^2 e e' \quad (3.25)$$

(3.25) numaralı denklemde gösterilen matrisin tersi ise

$$\omega^{-1} = \frac{1}{\sigma_v^2} \left[\left(I_T - \frac{1}{T} e e' \right) + \varphi \frac{1}{T} e e' \right] = \frac{1}{\sigma_v^2} \left[Q + \varphi \frac{1}{T} e e' \right] \quad (3.26)$$

şeklindedir. Denklemde ifade edilen φ 'nin eşitliği ise şu şekildedir:

$$\varphi = \frac{\sigma_u^2}{\sigma_u^2 + T \sigma_\mu^2} \quad (3.27)$$

Yukarıdaki eşitlikle yerine konulduğunda (3.26) numaralı denklem aşağıdaki gibi gösterilmektedir:

$$[W_{\bar{x}\bar{x}} + \varphi B_{\bar{x}\bar{x}}] \begin{bmatrix} \hat{\beta}_{0it} \\ \hat{\beta} \end{bmatrix}_{GEKK} = [W_{\bar{x}y} + \varphi B_{\bar{x}y}] \quad (3.28)$$

Yukarıda yer alan (3.28) numaralı eşitlik çözüldüğünde ise

$$\begin{bmatrix} \hat{\beta}_{0it} \\ \hat{\beta} \end{bmatrix}_{GEKK} = \begin{bmatrix} \varphi NT & \varphi T \sum_{i=1}^N \bar{X}'_i \\ \varphi T \sum_{i=1}^N \bar{X}_i & \sum_{i=1}^N \bar{X}'_i Q X_i + \varphi T \sum_{i=1}^N \bar{X}_i \bar{X}'_i \end{bmatrix}^{-1} \begin{bmatrix} \varphi NT \bar{Y}_i \\ \sum_{i=1}^N X' Q Y_i + \varphi T \sum_{i=1}^N \bar{X}_i \bar{Y}_i \end{bmatrix} \quad (3.29)$$

şeklinde gösterilmektedir. β vektörü ve β_{0i} 'nin genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemi ise kısmı ters formülü kullanarak aşağıdaki şekliyle ifade edilmektedir.

$$\begin{aligned} \hat{\beta}_{GEKK} &= \left[\frac{1}{T} \sum_{i=1}^N X'_i Q X_i + \varphi \sum_{i=1}^N (\bar{X}_i - \bar{X})(\bar{X}_i - \bar{X})' \right]^{-1} \left[\frac{1}{T} \sum_{i=1}^N X'_i Q Y_i + \varphi \sum_{i=1}^N (\bar{X}_i - \bar{X})(\bar{Y}_i - \bar{Y})' \right] \\ &= \Delta \hat{\beta}_{GAT} + (I_K - \Delta) \hat{\beta}_{GiT} \\ &= \hat{\beta}_{0i,GEKK} = \bar{Y} - \hat{\beta}'_{GEKK} \bar{X} \end{aligned} \quad (3.30)$$

ise;

$$\Delta = \varphi T \left[\sum_{i=1}^N X'_i Q X_i + \varphi T \sum_{i=1}^N (\bar{X}_i - \bar{X})(\bar{X}_i - \bar{X})' \right]^{-1} \left[\sum_{i=1}^N (\bar{X}_i - \bar{X})(\bar{X}_i - \bar{X})' \right] \quad (3.31)$$

$[W_{\bar{x}\bar{x}} + \varphi B_{\bar{x}\bar{x}}]$ sabit değilse, δ 'nın genelleştirilmiş en küçük kareler tahmincisinin kovaryans matrisi aşağıdaki gibi olacaktır:

$$\begin{aligned} Var \begin{bmatrix} \hat{\beta}_{0i} \\ \hat{\beta} \end{bmatrix}_{GEKK} &= \sigma_u^2 [W_{\bar{x}\bar{x}} + \varphi B_{\bar{x}\bar{x}}]^{-1} \\ &= \sigma_v^2 \left[\begin{pmatrix} 0 & 0 \\ 0 & \sum_{i=1}^N X'_i Q X_i \end{pmatrix} + T \varphi \begin{pmatrix} N & \sum_{i=1}^N \bar{X}'_i \\ \sum_{i=1}^N \bar{X}_i & \sum_{i=1}^N \bar{X}_i \bar{X}'_i \end{pmatrix} \right] \end{aligned} \quad (3.32)$$

Yukarıdaki eşitliğe kısmı ters formülü yerleştirerek aşağıdaki eşitlik elde edilir.

$$\text{Var}(\hat{\beta}_{GEKK}) = \sigma_v^2 \left[\sum_{i=1}^N X_i' Q X_i + \varphi T \sum_{i=1}^N (\bar{X}_i - \bar{X})(\bar{X}_i - \bar{X})' \right]^{-1} \quad (3.33)$$

$\varphi > 0$ olduğundan, $\hat{\beta}_{KV}$ ve $\hat{\beta}_{GEKK}$ 'nin kovaryans matrisleri arasındaki fark pozitif tanımlı bir matris olmaktadır. N 'nin sonlu ve T 'nin sonsuza yakınsaması nedeniyle, φ 'de sıfıra yaklaşmaktadır.

Genelleştirilmiş en küçük kareler tahmincisini hesabı, ω^{-1} 'in (3.26) numaralı denklemde gösterilen formu kullanılarak aşağıdaki şekliyle basitleştirilebilmektedir.

$$\begin{aligned} P &= \left[I_T - \left(1 - \varphi^{1/2} \right) \left(1/T \right) e e' \right] \\ &= \omega^{-1} = P' P \end{aligned} \quad (3.34)$$

3.1.10. Sabit Etkiler Modeli ve Tesadüfi Etkiler Modeli Arasında Tercih

panel veri modellerinde tahmin yolu olarak sabit etkiler tahmincisi ya da tesadüfi etkiler tahmincisi arasında karar verilmesi gerekmektedir. Çalışmamızda kullandığımız tek yönlü modellerde tahmin yöntemini belirlemede kullanılan Hausman Testi aşağıda açıklanmıştır.

3.1.10.1. Hausman Testi

Tesadüfi etkiler modeli ve sabit etkiler modeli arasındaki en temel fark birim etkiler ile bağımsız değişkenler arasında korelasyonun varlığıdır. Eğer ilgili değişkenler arasında korelasyon varsa sabit etkiler modeli geçerlidir. Hausman (1978) testi ile bu bilginin varlığı sınanarak grup içi tahminci ve esnek genelleştirilmiş en küçük kareler tahmincisi arasında seçim yapılabilir.

Birim etki ve açıklayıcı değişkenler arasında korelasyon yok ise, her iki tahminci de tutarlı, aynı zamanda sabit etkiler modeli ile tesadüfi etkiler modelleri arasında çok küçük fark olacaktır. Bununla birlikte tesadüfi etkiler tahmincisi daha etkin olduğundan ilgili tahminciyi tercih etmek daha etkin olmaktadır. Diğer taraftan, birim etki ve açıklayıcı değişkenler arasında korelasyon var ise, tesadüfi etkiler tahmincisi sapmalı olacaktır. Bu durumda ise sabit etkiler modelini tercih etmek uygun olacaktır (Tatoğlu,2013).

Hausman testiyle, k serbestlik dereceli χ^2 dağılımına uyan istatistik yardımıyla tesadüfi etkiler tahmincisinin geçerli olduğu yönündeki temel hipotez sınanmaktadır. Hausman testinde, H_0 istatistiği tesadüfi etkiler genelleştirilmiş en küçük kareler tahmincisi ve sabit

etkiler grup içi tahmincisi varyans kovaryans matrisleri arasındaki farktan yararlanılarak hesaplanmaktadır. Hausman testi ile ilgili matrislerin arasındaki farkın sıfıra eşit olup olmadığını sınanmaktadır. Eğer grup içi tahminci ve genelleştirilmiş en küçük kareler tahmincisinin varyans kovaryans matrisleri arasındaki fark 0'dan büyükse sabit etkiler modelini tercih etmek etkin olacaktır. Diğer bir ifadeyle parametreler arasındaki fark sistematikse sabit etkiler modeli, sistematik değilse tesadüfi etkiler modeli tercih edilmelidir. Test istatistiğinin hesaplanması ifade eden eşitlik aşağı gösterilmiştir:

$$H = (\hat{\beta}_{SE} - \hat{\beta}_{TE})' [Avar(\hat{\beta}_{SE}) - Avar(\hat{\beta}_{TE})]^{-1} (\hat{\beta}_{SE} - \hat{\beta}_{TE}) \quad (3.35)$$

Yukarıdaki eşitlik *SE* alt indisi sabit etkiler, *TE* ise tesadüfi etkiler modelinin tahmincilerini ifade etmektedir. Bununla birlikte $Avar(\hat{\beta}_{SE})$ ve $Avar(\hat{\beta}_{TE})$ ise sabit ve tesadüfi etkiler modellerinden elde edilen asimptotik varyans kovaryans matrislerini göstermektedir. İlgili matrisler ve aralarındaki farkın matematiksel ifadesi aşağıda yer almaktadır.

$$Avar(\hat{\beta}_{FE}) = \sigma_u^2 [E(\ddot{x}'_i \ddot{x}'_i)]^{-1} / N$$

$$Avar(\hat{\beta}_{TE}) = \sigma_u^2 [E(\check{x}'_i \check{x}'_i)]^{-1} / N$$

$$\ddot{x} = X_{it} - \bar{X}_i$$

$$\check{x} = X_{it} - \theta \bar{X}_i$$

$$E(\check{x}'_i \check{x}'_i) - E(\ddot{x}'_i \ddot{x}'_i) = E[X'_i (I_T - \theta P_T) X_i] - E[X'_i (I_T - P_T) X_i]$$

$$= (1 - \theta) E[X'_i P_T X_i]$$

$$= (1 - \theta) E[\bar{X}'_i \bar{X}_i] \quad (3.36)$$

3.1.11. Panel Veri Modellerinde Temel Varsayımların Sınanması

Panel veri yaklaşımı ile tahminlerde bulunmak amacıyla kurulan ekonometrik modellerde bazı temel varsayımlar kabul edilmektedir. Bunlar aşağıda kısaca tanımlanarak sıralanmıştır.

- **Homoskedastisite:** Hata terimin birimlere göre ve birim içerisinde eşit varyanslı olduğunu ifade etmektedir.
- **Otokorelasyonsuzluk:** Hata terimini dönemsel olarak korelasyonsuz olduğunu ifade etmektedir.

- **Birimler Arası Korelasyonsuzluk:** Hata teriminin uzamsal olarak korelasyonsuz olduğunu ifade etmektedir.

Yukarıda sayılan varsayımların geçerliliği sınanmadan tahminler yapmak, standart hataların sapmalı olmasına sebep olarak modelin etkinliğini engellemektedir. Bu durum güven aralıklarına ve t istatistiklerine de etkisizlik olarak yansımaktadır. Bu tip etkisizliklerin önüne geçmek amacıyla ilk olarak kurulan modelde ilgili varsayımlar sınanmalıdır. Modelde sayılan varsayımların aksi hali tespit edildiğinde ise, daha sonra bahsedilecek olan ve varsayımların geçersizliğine dirençli olan yöntemlerle tahmin yapılmalıdır (Tatoğlu,2013).

3.1.12. Sabit Etkiler Modelinde Temel Varsayımların Sınanması

Sabit etkiler modellerinde koşullu ve koşulsuz varyans matrislerinin birbirine eşit olmaması ya da eşit olsalar dahi koşulsuz varyans matrisinin sabit olmaması dolayısıyla heteroskedastisite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon ile karşılaşılabilir. Çalışmanın bu kısmında ilgili varsayımları sınanan testler açıklanacaktır.

3.1.12.1. Sabit Etkiler Modelinde Birimlere Göre Heteroskedastisite Varlığının Sınanması

Ekonometrik modellerde heteroskedastisite problemi zaman serileri analizlerinden ziyade yatay kesit verileri ile yapılan analizlerde ortaya çıkan bir problemdir. Yapılan uygulamalarda varyansın birimlere göre değiştiği durumu ifaden birimlere göre heteroskedastisiteyi sınanan Değiştirilmiş Wald Testi(Greene,2000) aşağıda özetlenmiştir.

- **Değiştirilmiş Wald Testi**

Hata teriminin normal dağıldığı varsayımı altında kullanılabilen LM, LR ve Wald testlerinin aksine değiştirilmiş Wald Testi normal dağılımın olmadığı durumlarda da kullanılmaktadır. İlgili testin istatistiği;

$$W = \sum_{i=1}^N \frac{(\hat{\sigma}_i^2 - \sigma^2)^2}{v_i} \quad (3.37)$$

şeklinde ifade edilmektedir. Yukarıda i. yatay kesit birimin kalıntı varyansının tahmincisi olan $\hat{\sigma}_i^2$ aşağıda şekilde elde edilmektedir.

$$\hat{\sigma}_i^2 = \frac{1}{T_i} \sum_{t=1}^{T_i} v_{it}^2$$

$$V_i = \frac{(T_i-1)}{T_i} \sum_{t=1}^{T_i} (v_{it}^2 - \hat{\sigma}_i^2)^2 \quad (3.38)$$

3.1.12.2. Sabit Etkiler Modelinde Otokorelasyon Varlığının Sınanması

Sabit etkiler modeli ile gerçekleştiren analizlerde sıklıkla kullanılan ve çalışmamızda da tercih edilen grup içi tahmin yöntemi için otokorelasyon varlığının sınanması için kullanılan testlerin açıklamaları aşağıda başlıklar halinde özetlenmiştir.

- **Baltagi-Wu Yerel En İyi Değişmez (LBI) Testi**

Baltagi-Wu(1999) tarafından geliştirilen Yerel En İyi Değişmez Testi (LBI) temel hipotezi aşağıda yer almaktadır.

$$H_0: \rho = 0$$

Yukarıda verilen hipotez aşağıda yer alan alternatif hipotezlere karşı test edilmektedir.

$$H_{a1}: \rho > 0 \text{ ya da } H_{a2}: \rho < 0$$

Panel veri modeli $Y_{it} = X_{it}\beta + v_{it}$ ve $v_{it} = u_{it} + \mu_{it}$ şeklinde iken, ilgili değişkenler matris şeklinde aşağıdaki eşitlikle ifade edilmektedir.

$$Y = X\beta + \text{diag}(\iota_{N_i})\mu + u \quad (3.39)$$

Yukarıdaki eşitlikte ι_{N_i} N boyutunun her bir birim için birim vektörünü ifade etmektedir.

$$u_{it} = \rho u_{it-1} + \varepsilon_{it} \text{ iken;}$$

$$\Sigma_u(\rho) = E(uu') = \sigma_\varepsilon^2 \text{diag}(U_i) = \sigma_\varepsilon^2 \omega_u(\rho)$$

eşitliği ifade edilebilmektedir. Bu eşitlikte boyut N'ye ait ortogonal matrisi O_{N_i} olduğunda

$$O_{N_i} = \left(\iota_{N_i} / \sqrt{N_i}, B_i \right) \quad (3.40)$$

eşitliği elde edilir. Eşitlikte ifade edilen B_i ;

$$B_i' \iota_{N_i} = 0, \quad B_i' B_i = I_{N_i-1} \text{ ve } B_i B_i' = I_{N_i} - \bar{J}_{N_i}$$

özelliklerini içeren $N_i(N_i - 1)$ boyutlu bir matristir. J_{N_i} her bir birim için birim matris olarak değerlendirildiğinde;

$$\bar{J}_{N_i} = J_{N_i} / N_i \quad (3.41)$$

eşitliği elde edilmektedir. Diğer yandan, (3.39) numaralı denklem $\text{diag}(B'_i)$ ile çarpıldığında;

$$\text{diag}(B'_i)Y = \text{diag}(B'_i)X\beta + \text{diag}(B'_i)u$$

eşitliği elde edilmektedir. Denklem içerisinde birim etki $B'_i \iota_{N_i} = 0$ olduğundan modelden düşülerek aşağıdaki şekliyle sadeleştirilebilir:

$$\tilde{Y} = \tilde{X}\beta + u \quad (3.42)$$

Yukarıda yer alan denklemde ise;

$$\hat{Y} = \text{diag}(B'_i)Y, \quad \hat{X} = \text{diag}(B'_i)X \quad \text{ve} \quad u = \text{diag}(B'_i)u$$

eşitlikleri yer almaktadır. Bu eşitlikler grup içi dönüşümü, (3.42) numaralı denklem ise grup içi tahminciyi göstermektedir.

Yerel En İyi Değişmez testi için d istatistiği;

$$d = \frac{z' A_0 z}{z' z}$$

şeklinde ifade edilmekte olup, bu eşitlikte de

$$A_0 = \left\{ \frac{\partial \omega_{\tilde{u}}^{-1}(\rho)}{\partial \rho} \right\} \Big|_{\rho=0} = - \left(\frac{\partial \omega_{\tilde{u}}(\rho)}{\partial \rho} \right) \Big|_{\rho=0}$$

$$\text{ve de } z = P_{\tilde{X}} \tilde{Y} \text{ dir.} \quad (3.43)$$

- **Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson Testi**

Bhargava, Franzini ve Narendranathan (1982) AR(1) modeli vasıtasıyla Durbin-Watson test istatistiği geliştirmişlerdir. İlgili testin d istatistiği aşağıda ifade edilmiştir.

$$d = \frac{\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^{n_i} [\tilde{z}_{i,t_{i,j}} - \tilde{z}_{i,t_{i,j-1}} I(t_{i,j} - t_{i,j-1} = 1)]^2}{\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^{n_i} \tilde{z}_{i,t_{i,j}}^2} \quad (3.44)$$

Yukarıda gösterilen istatistikte;

$$\tilde{z} = \text{diag}(B_i B'_i)(Y - X\tilde{\beta})$$

eşitliği vardır.

3.1.12.3. Sabit Etkiler Modelinde Birimler Arası Korelasyon Varlığının Sınanması

Panel veri modellerinde, yatay kesit birimleri boyunca hataların eşzamanlı korelasyona sahip olması sıklıkla rastlanan bir durumdur. Birimler arası korelasyonun varlığı otokorelasyon ve heteroskedastisitede olduğu gibi modelin etkinliği ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla kurulan panel veri modelinde birimler arası korelasyonun varlığı sınanmalıdır. Aşağıda bu amaçla kullanılan testler özetlenmiştir.

• Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı Testi

Bu testte birimler arası Korelasyonsuzluk, diğer bir ifadeyle tüm yatay kesit birimlerin kalıntılarına ait korelasyon matrisinin birim matris olduğu hipotezi irdelenmektedir. Lagrange Çarpanı (LM) test istatistiği aşağıda gösterilmiştir.

$$\lambda_{LM} = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (3.45)$$

Bu eşitlikte $\hat{\rho}_{ij}^2$, i, j . kalıntılarının korelasyon katsayısıdır ve aşağıdaki şekliyle hesaplanmaktadır.

$$\hat{\rho}_{ij} = \hat{\rho}_{ji} = \frac{\sum_{t=1}^T \hat{v}_{it} \hat{v}_{jt}}{(\sum_{t=1}^T \hat{v}_{it}^2)^{1/2} (\sum_{t=1}^T \hat{v}_{jt}^2)^{1/2}}$$

LM test istatistiği $d(d = N(N - 1)/2)$ serbestlik derecesinde χ^2 dağılmaktadır.

• Pesaran Testi

Breusch-Pagan Lagrange (1980) çarpanı testine alternatif olarak, T'nin küçük ve N'nin büyük olduğu durumlarda birimler arası korelasyonunun varlığını sınamak amacıyla Pesaran(2004) tarafından önerilen test istatistiği aşağıda gösterilmiştir.

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (3.46)$$

Yukarıda verilen eşitlikte $\hat{\rho}_{ij}^2$ i, j . kalıntı korelasyon katsayısı olmakla birlikte Breusch-Pagan Lagrange çarpanı ile aynı metotla hesaplanmaktadır ve $d(d = N(N - 1)/2)$ serbestlik derecesinde χ^2 dağılmaktadır.

Diğer taraftan, dengesiz paneller için ise Pesaran aşağıda gösterilen test istatistiğini önermektedir.

$$CD = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \sqrt{T_{ij}} \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (3.47)$$

- **Friedman Testi**

Friedman (1937) tarafından Spearman rank korelasyon katsayısı kullanılarak hesaplanan ve birimler arası korelasyonu sınamak amacıyla geliştirilen test istatistiği aşağıda gösterilmiştir.

$$FR = [(T - 1)((N - 1)R_{AVE} + 1)] \quad (3.48)$$

Yukarıda gösterilen FR istatistiği $T - 1$ serbestlik derecesinde asimptotik χ^2 dağılmaktadır. Ortalama Spearman korelasyon katsayısını ifade eden R_{AVE} ;

$$R_{AVE} = \frac{2}{N(N-1)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{r}_{ij} \quad (3.49)$$

şeklinde hesaplanmaktadır. Diğer taraftan eşitlik içerisinde yer alan $\hat{r}_{ij}$ Spearman rank korelasyon katsayısını ifade eder ve aşağıda ki şekliyle hesaplanmaktadır.

$$r_{ij} = r_{ji} = \frac{\sum_{t=1}^T (\rho_{i,t-(T+\frac{1}{2})} (\rho_{j,t-(T+\frac{1}{2})})}{\sum_{t=1}^T (\rho_{i,t-(T+\frac{1}{2})})^2}$$

- **Frees Testi**

Rank korelasyon katsayılarının karelerinin toplamına dayanan test istatistiği Frees (2004) tarafından önerilmiştir. İlgili testin istatistiği aşağıda gösterilmektedir.

$$FRE = N(R_{AVE}^2 - (T - 1)^{-1}) \quad (3.51)$$

Yukarıdaki eşitlikte yer alan R_{AVE}^2 ise aşağıdaki şekliyle elde edilmektedir.

$$R_{AVE}^2 = \left[\frac{2}{N(N-1)} \right]^2 \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{r}_{ij}^2 \cong \frac{2}{N(N-1)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{r}_{ij}^2 \quad (3.52)$$

$\frac{2}{N(N-1)}$ ile $\left[\frac{2}{N(N-1)} \right]^2$ arasındaki çok küçük bir fark olduğundan $\frac{2}{N(N-1)}$ kullanılmaktadır.

Frees'in test istatistiği Q dağılımına uymaktadır ki Q dağılımı için kritik değerler aşağıdaki şekliyle hesaplanmaktadır.

$$Q = a(T) \left(\chi_{1,T-1}^2 - (T - 1) \right) + b(T) \left(\chi_{2,T(T-3)/2}^2 - \frac{T(T-3)}{2} \right) \quad (3.53)$$

Bu eşitlikte $\chi_{1,T-1}^2$ ve $\chi_{2,T(T-3)/2}^2$ sırasıyla (T-1) ve [(T(T-3)/2)] serbestlik dereceleri ile χ^2 dağılan bağımsız tesadüfi değişkenlerdir. Diğer taraftan;

$$a(T) = 4(T + 2)/(5(T - 1)^2(T + 1)) \quad (3.54)$$

ile;

$$b(T) = 2(5T + 6)/(5T(T - 1)(T + 1)) \quad (3.55)$$

eşitlikleri bulunmaktadır. $R_{AVE}^2 > (T - 1)^{-1} + \frac{Q_q}{N}$ olması temel hipotezin reddedildiği anlamına gelmektedir. Burada, Q_q , Q dağılımının q kartilini ifade etmektedir. Q dağılımı iki χ^2 dağılan tesadüfi değişkenin toplamıdır ve değeri T 'nin büyüklüğüne bağlıdır (Tatoğlu,2013).

3.1.13. Tesadüfi Etkiler Modelinde Temel Varsayımların Sınanması

Tesadüfi etkiler modelinde, geliştirilmiş en küçük kareler analizinde karşılaşılan bir durum olarak $E(v_i v_i' | X_i)$ sabit olmayabilmektedir. Diğer taraftan, artık hata ögesi (u_{it}) otokorelasyonlu ya da zamana göre değişen varyansa sahip olabilmektedir. Bu durumların varlığında heteroskedastisite ve otokorelasyon problemleri ile karşılaşmaktadır. Tesadüfi etkiler panel veri modellerinde birimler tesadüfi çekimler ile elde edildiğinden birimler arası korelasyon problemi ile karşılaşmamaktadır (Tatoğlu,2013). Tesadüfi etkiler modeli otokorelasyon ve heteroskedastisite sınanmaları ile ilgili testler ve açıklamalar aşağıda verilmiştir.

3.1.13.1. Tesadüfi Etkiler Modelinde Heteroskedastisite Varlığının Sınanması

Tesadüfi etkiler geliştirilmiş en küçük kareler panel veri metodunda heteroskedastisite varlığı Levene, Brown ve Forsythe'nin ve Breusch-Pagan Lagrange çarpanı testleri ile sınanmaktadır.

- **Levene, Brown ve Forsythe Testi**

Levene (1960), varyansların eşitliğini sınamak için kullanılan ve Gauss dağılımının esas alan geleneksel F testlerini geliştirerek, normal dağılım varsayımının geçerli olmadığı durumlara da dirençli bir test ileri sürmüştür. Brown ve Forsythe (1974) ise, Levene test istatistiğine kırılmış ortalamaya dayalı alternatif yerel tahminciler önererek ortalama yerine aykırı gözlemlere karşı daha dirençli hale getirmişlerdir.

$$W_0 = \frac{\sum_i n_i (\bar{Z}_i - \bar{Z})^2 / (g-1)}{\sum_i \sum_j (Z_{ij} - \bar{Z})^2 / \sum_i (n_i - 1)} \quad (3.56)$$

Yukarıda gösterilen eşitlikte X_{ij} i. gruptaki X'in j. gözlemi olmak üzere $Z_{ij} = (X_{ij} - \bar{X}_i) / \sigma_i$ şeklinde ifade edilir. Burada ise, n_i gözlem sayısını g_i ise birim sayısını işaret eder. Brown ve Forsythe (1974) önerdiklerin farklı iki test istatistiğinin ilkinde (W_{50}) $\bar{X}_i$ yerine X_{ij} 'nin i. birim medyanı, diğerinde ise (W_{10}) $\bar{X}_i$ yerine X_{ij} 'nin i. birim %10 kırılmış ortalaması yer almaktadır. (W_0) 'a kritik değerler $g-1$ ve $\sum_i(n_i - 1)$ serbestlik derecesi ile Snedecor F tablosundan elde edilmektedir (Tatoğlu,2013).

- **Breusch-Pagan Lagrange Çarpımı Testi**

Panel veri modellerinde heteroskedastisite varlığının sınanması amacıyla Breusch-Pagan bir Lagrange çarpımı (LM) testi geliştirmişlerdir. Bu testte ilk olarak zamana göre ortalamalar alınmakta daha sonra ise birim ortalamalar regresyonu standart hataya bölmektedir.

$$\frac{1}{\sigma_i} \bar{Y}_i = \frac{1}{\sigma_i} \bar{X}_i' \beta + \omega_i \quad (3.57)$$

Bu denklemde ise;

$$\omega_i = \frac{1}{\sigma_i} \bar{X}_i' \mu_i + \frac{1}{\sigma_i} u_i$$

eşitliği vardır. (3.57) numaralı model heteroskedastik varyanslı bir modeldir ve aşağıda ki şekliyle ifade edilebilir.

$$Var(\omega_i) = \frac{1}{T} + \frac{1}{\sigma_i^2} \bar{X}_i' \Delta \bar{X}_i \quad i = 1, \dots, N$$

Bu matematiksel ifadenin temel hipotezi modelin homoskedastik varyansa sahip olduğudur ve $H_0: \Delta = 0$ şeklinde kurulur. Homoskedastik varyans durumunda ise;

$$Var(\omega_i) = \frac{1}{T} \quad i = 1, \dots, N$$

şeklinde ifade edilir. Bu test istatistiği $[K(K+1)/2]$ serbestlik derecesi ile χ^2 dağılmaktadır. Kurulan temel hipotezin reddiyle modelde heteroskedastisite varlığına karar verilir(Tatoğlu,2013).

3.1.13.2. Tesadüfi Etkiler Modelinde Otokorelasyon Varlığının Sınanması

Tesadüfi etkiler modelinde hata ögesinde zamana göre korelasyona sıklıkla rastlanıyor olması, ekonomi yazınında kısıtlayıcı bir durum teşkil etmektedir. Hata terimlerindeki otokorelasyon katsayısı aşağıdaki şekliyle ifade edilmektedir.

$$\text{corr}(v_{it}, v_{is}) = \frac{\sigma_{\mu}^2}{(\sigma_{\mu}^2 + \sigma_u^2)} \quad (3.58)$$

Modelde otokorelasyon varlığı ihmal edilerek yapılacak tahminler standart hataların sapmalı olması sebebiyle etkin olmayacaktır. Tesadüfi etkiler genelleştirilmiş en küçük kareler yönteminde otokorelasyonun varlığını sınanan testler Baltagi-Wu Yerel En İyi Değişmez (LBI) testi, Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson testi, Lagrange Çarpanı ve Genişletilmiş Lagrange Çarpanı testleridir (Tatoğlu,2013). İlgili testlerin teorileri sabit etkiler modelinde otokorelasyon varlığının sınanması kısmında anlatıldığı için burada tekrar edilmeyecektir.

3.1.14. Panel Veri Modellerinde Temel Varsayımların Geçersiz Olduğu Durumlarda Dirençli Tahminciler

Panel veri modellerinde birimler arası korelasyon, heteroskedastisite ve otokorelasyon varlığında hata teriminin varyans kovaryans matrisi birim matrise eşit olmamaktadır. Bu durum büyük örneklerle çalışıldığı durumlarda tutarsızlığa neden olmaktadır. Dolayısıyla kurulan modelde otokorelasyon, heteroskedastisite ve birimler arası korelasyondan en az biri dahi varsa, model sayılan durumlara dirençli tahminciler ile tahmin edilmelidir. Çalışmanın bu kısmında, panel veri modellerinde otokorelasyon, heteroskedastisite ve birimler arası korelasyonun herhangi biri, ikisi ya da tamamının varlığı durumunda etkin sonuçlar üreten dirençli tahmincilere ait teorilerden bahsedilecektir.

3.1.14.1. Heteroskedastisite Varlığında Dirençli Tahminci

Panel veri modellerinde temel varsayımların sağlanamaması durumuna yönelik dirençli standart hatalar için ilk çalışmalar Huber(1967) , Eicker (1967) ve White (1980) tarafından gerçekleştirilmiştir. Ω matrisinin bilindiği ve diagonal olduğu, diğer taraftan diagonal elemanların birbirine eşit olmadığı ve kalıntıların bağımsız dağılımlı olması

durumunda, diğ er bir ifadeyle modelde yalnızca heteroskedastisite varlığı durumunda varyansların tahmini için aşağıda yer alan denklemi önermişlerdir.

$$Var(\hat{\beta}) = (X'X)^{-1}X'VX(X'X)^{-1}$$

$$Var(\hat{\beta}) = (X'X)^{-1}X'diag(\hat{u}_i^2)X(X'X)^{-1} \quad (3.59)$$

Yukarı eşitliklerde gösterildiği üzere $V = \hat{\sigma}_u^2 = diag(\hat{u}_i^2)$ eşitliği elde edilir. Bu eşitlik ‘‘Heteroskedastik Dirençli Varyans Tahmincisi’’ ya da Huber, White, Eicker tahmincisi olarak literatürde isimlendirilmektedir. Bu tahminciye serbestlik derecesi düzeltilmesi eklenerek küçük örneklerde de kullanımı Hinkley(1977), Mackinnon ve White(1980) tarafından mümkün kılınmıştır.

$$\begin{aligned} Var(\hat{\beta}) &= \frac{N}{N-k} r(X'X)^{-1} (\sum_{i=1}^N \hat{u}_i^2 x_i' x_i) (X'X)^{-1} \\ &= \frac{N}{N-k} (X'X)^{-1} X' diag(u_i^2) X (X'X)^{-1} \end{aligned} \quad (3.60)$$

Küçük örnek iyileştirerek sapan gözlemlere daha az ağırlık vermek amacıyla Long ve Ergin(2000) tarafından $(N/N-k)$ yerine $(1/(1-h_i)^2)$ düzeltilmesi, Cribari-Neto (2004) ise sapan değerlerin varlığında küçük örnek özelliklerini iyileştirmek için $(1/(1-h_i)^{\delta_i})$ düzeltilmesini önermişlerdir(Tatoğlu,2013).

3.1.14.2. Heteroskedastisite ve Otokorelasyon Varlığında Dirençli Tahminci

Huber(1967) , Eicker (1967) ve White (1980) tahmincilerinden sonra Arellano(1987), Froot(1989) ve Rogers (1993) tarafından, kalıntıların bağımsız dağılımlı olması varsayımının esnekleştiği durumlarda dirençli tahminciler geliştirilmiştir. Panel veri modellerinin birim içerisinde korelasyonlu ve fakat birimler arası korelasyonsuz olduğu durumlar için standart hatalar üretilmiştir. Parametrelerin varyans tahmincisi;

$$Var(\hat{\beta}) = \frac{N-1}{N-k} \frac{M}{M-1} (X'X)^{-1} (\sum_{i=1}^N X_i' \hat{u}_i \hat{u}_i' X_i) (X'X)^{-1} \quad (3.61)$$

eşitliğiyle ifade edilmektedir. Bu denklemde, M küme sayısını N_j kümelerdeki birim sayısını, $\hat{u}_i$ ise j . kümedeki i . kalıntıyı ifade etmektedir.

- **Newey-West Tahmincisi**

Heteroskedastisite ve otokorelasyon varlığında kullanılan bir diğ er dirençli tahminci Newey-West (1987,1994) tarafından geliştirilmiştir. Newey-West’in genelleştirilmiş

momentler temelli kovaryans matrisine dayanan tahmincinin matematiksel ifadesi aşağıda gösterilmiştir.

$$Var(\hat{\beta}) = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T \hat{u}_t^2 X_t X_t' + \frac{1}{T} \sum_{\tau=1}^{T-1} w_{m(T)(\tau)} \sum_{t=\tau+1}^T (X_{t-\tau} \hat{u}_{t-\tau} \hat{u}_t X_t' + X_t \hat{u}_t \hat{u}_{t-\tau} X_{t-\tau}')$$

$$\text{Yukarıdaki ifadede, } w_{m(T)(\tau)} = \begin{cases} 1 - \frac{\tau}{m(T)}, & 0 \leq \frac{\tau}{m(T)} \leq 1 \text{ ise} \\ 0, & \text{diğer hallerde} \end{cases}$$

şeklinde ifade edilmektedir.

3.1.14.3. Heteroskedastisite ve Birimler Arası Korelasyon Varlığında Dirençli Tahminci

Panel veri modelleri tahmininde, heteroskedastisite ile birlikte dönemsel ve uzamsal korelasyonu da hesaba katan çalışmayı gerçekleştiren Parks(1967), daha sonra Kmenta(1971) tarafından geliştirilen esnek genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemini esas alan bir tahminci geliştirmiştir. Literatürde Parks-Kmenta tahmincisi olarak adlandırılan bu tahminciyle ilk olarak model en küçük kareler yaklaşımı ile tahmin edilmekte, elde edilen kalıntılarla otokorelasyon ve heteroskedastisite sınanmakta ve son olarak genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemi ile tahmin yapılmaktadır. β 'lar sabit bir sayıya yakınsayınca kadar süreç tekrarlanmaktadır (Tatoğlu,2013).

- **Beck-Katz Tahmincisi**

Beck-Katz (1995) tarafından geliştirilen ve birimler arası korelasyonu düzeltmek amacıyla kullanılan bu tahminci Panel Düzeltilmiş Standart Hatalar olarak da adlandırılmaktadır. Bu tahminci ile ilk olarak model en küçük kareler yöntemiyle, β 'ların standart hataları Panel Düzeltilmiş Standart Hatalar(PCSE) tahmincisi ile tahmin edilir. Kalıntıların AR yapısına sahip olduğu düşünüyorsa temel AR(1) düzeltme yöntemleri kullanılarak düzeltilmiş standart hatalar elde edilir.

Panel düzeltilmiş standart hataları elde etmek için birimlere göre kalıntılar aşağıdaki şekliyle düzenlenmelidir.

$$U = [\hat{u}_1 \quad \hat{u}_2 \quad \hat{u}_{N-1} \quad \hat{u}_N]$$

Yukarıda ifade edilen birimlerin her biri T elemanlı vektörler olup U , $T \times N$ boyutlu bir matristir. $\hat{\beta}$ 'ya ait panel düzeltilmiş varyans kovaryans matrisi ise aşağıdaki gibidir:

$$Var(\hat{\beta})^{PCSE} = (X'X)^{-1}X'\hat{V}X(X'X)^{-1}$$

Bu tahminci de kullanılan Ω matrisi ise şu şekildedir:

$$\hat{\Omega} = \frac{(E'E)}{T} \otimes I$$

Birinci kümeye ait kalıntı varyansı tahmincisi işe aşağıda ifade edildiği şekliyledir.

$$\hat{\sigma}_1^2 = \frac{1}{T} \{ \hat{e}_{11}^2 + \hat{e}_{12}^2 + \dots \dots \dots \hat{e}_{1T}^2 \}$$

Bu eşitlik birinci birim için ortalama hata karesini vermekte olup her bir birim kalıntısının varyansı kalıntısının ortalama hata karesidir. Bu bağlamda birim içi varyansın her bir küme için sabitken kümeler arası değiştiği varsayımıyla tahmin yapılmaktadır. Küme 1 için PCSE tahmini aşağıda ifade edildiği şekliyledir:

$$\hat{V}_1^{PCSE} = \begin{bmatrix} \hat{\sigma}_1^2 & 0 & 0 \\ 0 & \hat{\sigma}_2^2 & 0 \\ 0 & 0 & \hat{\sigma}_3^2 \end{bmatrix}$$

İki birimin kalıntıları kullanılarak ise birimlere göre kovaryans hesaplanmaktadır. x . ve y . birim arasındaki korelasyon aşağıdaki denklem yardımıyla elde edilmektedir.

$$\hat{\sigma}_{x,y}^2 = \frac{1}{T} \{ \hat{e}_{x1}^2 \hat{e}_{y1}^2 + \hat{e}_{x2}^2 \hat{e}_{y2}^2 + \dots \dots \dots \hat{e}_{xT}^2 \hat{e}_{yT}^2 \} \quad (3.62)$$

3.1.14.4. Heteroskedastisite, Birimler Arası Korelasyon ve Otokorelasyon Varlığında Dirençli Tahminci

Driscoll ve Kraay(1998) tarafından zaman boyutu T'nin büyük olduğu durumda, standart parametrik olmayan zaman serisi kovaryans matris tahmincilerinin dönemsel ve uzamsal korelasyonunun tüm formları için dirençli bir tahminci geliştirilmiştir. Bu tahminci, uzamsal ve dönemsel korelasyonun genel formlarında büyük T ve N durumunda ve heteroskedastisite varlığında dirençli standart hatalar üretebilmektedir(Tatoğlu,2013).

$Y_{it} = \beta X_{it} + u_{it}$ şeklinde ifade edilen bir panel veri modelinde heteroskedastisite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon varlığı durumunda değişkenler havuzlanmış en küçük kareler yöntemi ile tutarlı tahmin edilebilmektedir.

$$\hat{\beta} = (X'X)^{-1}X'Y$$

Driscoll ve Kraay tahmincisi ile parametrelerin standart hataları kovaryans matrisinin diagonal elemanlarının karekökleri yardımıyla elde edilir.

$$V(\hat{\beta}) = (X'X)^{-1}\hat{S}_T(X'X)^{-1}$$

Yukarıdaki denklemde yer alan $\hat{S}_T$ ise aşağıdaki gibi ifade edilir.

$$\hat{S}_T = \hat{\Omega}_0 + \sum_{j=1}^{m(T)} w(j, m) [\hat{\Omega}_j + \hat{\Omega}_j']$$

Burada $m(T)$, otokorelasyon için gecikme uzunluğunu ifade etmektedir.

$w(j, m(T)) = 1 - j/(m(T) + 1)$ şeklinde ifade edilen Bartlett ağırlıkları, $\hat{S}_T$ 'nin pozitif olmasını sağlayarak örnek otokovaryans fonksiyonunda yüksek mertebeden gecikmelerin düşük ağırlıklar almasına imkan sağlamaktadır. $(K + 1) \times (K + 1)$ boyutlu $\hat{\Omega}_j$ matrisi ise aşağıdaki şekilde gösterilmektedir.

$$\hat{\Omega}_j = \sum_{t=j+1}^T h_t(\hat{\beta}) h_{t-j}(\hat{\beta})'$$

Bu ifadede;

$h_t(\hat{\beta}) = \sum_{i=1}^{N(t)} h_{it}(\hat{\beta})$ eşitliği bulunmaktadır. Burada her bir birim için t moment koşullarının karesi $h_{it}(\hat{\beta})$, farklı T 'lere sahip farklı N 'ler için hesaplanmaktadır. Bu düzeltme ile Driscoll ve Kraay tahmincisi, dengesiz panel veri için de kullanılabilir hale gelmektedir. Havuzlanmış en küçük kareler modeli tahmininde birimler için ortogonalite koşulları olan $h_{it}(\hat{\beta})$ ve $(K + 1) \times 1$ boyutlu moment aşağıdaki şekliyle gösterilebilir.

$$h_{it}(\hat{\beta}) = X_{it}\hat{u}_{it} = X_{it}(Y_{it} - X'_{it}\hat{\beta}) \quad (3.62)$$

Driscoll ve Kraay tahmincisiyle elde edilen kovaryans matrisinin sağlanan standart hatalar, dönemsel ve uzamsal korelasyonun çok genel formları için de dirençlidir (Tatoğlu,2013).

3.2. Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme İlişkisi Panel Veri Analizi

Hukukun üstünlüğünün ekonomik büyümeye olan etkisini panel veri metoduyla sınamak amacıyla aşağıda yer alan ekonometrik model oluşturulmuştur.

$$BUY = a_{it} + \beta_1 HC + \beta_2 LRNNA + \beta_3 EST + u_{it}$$

Yukarıda ifade edilen modelde yer alan serilerin tanım ve kaynakları aşağıda yer alan tabloda özetlenmiştir. Model tahmini, ilk olarak toplam 144 ülke için 1996-2019 yılları arası verilerle yapılacaktır. Diğer taraftan, aynı model 144 ülkenin, Dünya Bankası ölçütlerine göre, düşük, orta ve yüksek gelir gruplarına göre ayrılmasıyla, her bir gelir grubu için yinelenecektir.

Tablo 2: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme Analizi Seri Tanım ve Kaynakları

VERİ	TANIM	KAYNAK
BUY	Reel GSYH Doğal Logaritması	Penn World Table
HC	Beşeri Sermaye Endeksi	Penn World Table
LRNNA	Sermaye Stoku Doğal Logaritması	Penn World Table
EST	Hukukun Üstünlüğü(Estimate) Değeri	World Bank- The Worldwide Governance Indicators

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıdaki tabloda özetlenen serilerden ekonomik büyümeyi simgeleyen ve bağımlı değişken olan BUY serisi 2017 fiyatlarıyla reel GSYH'nin doğal logaritmasını ifade etmektedir. LRNNA serisi ülkelerin 2017 ulusal fiyatlarıyla toplam sermaye stokunun USD cinsinden değerinin doğal logaritmasını, HC serisi eğitim süresine ve eğitime dönüşe dayalı beşeri sermaye endeksini simgelemektedir. EST serisi ise Dünya Bankası Worldwide Governance Indicators veri setinden alınan hukukun üstünlüğü endeksini ifade etmektedir. Bu endeks -2,5 ile +2,5 arasında değerler almakta ve sayı büyüdükçe hukukun üstünlüğüne bağlılığın arttığı anlaşılmaktadır.

Model tahmini yapılırken en etkin sonuçlara ulaşabilmek amacıyla aşağıda yer alan sıralama takip edilecektir.

- Hausman testiyle Sabit Etkiler ve Rassal Etkiler tahmin yöntemlerinden model için etkin olanı tercih edilecektir. Bu tercihi yapabilmek amacıyla modeller STATA 13 programı vasıtasıyla öncelikli olarak sabit ve rassal etkiler metotlarıyla tahmin edilecek ve sonrasında Hausman Testiyle sınanacaktır. Modellere ait sabit etkiler ve rassal etkiler tahmin sonuçları nihai sonuçlar olmadığından burada paylaşılmayacaktır.
- Hausman testi neticesinde karar verilen sabit etkiler ya da rassal etkiler metotlarının temel varsayımları olan homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon olmaması varsayımları ilgili testler vasıtasıyla irdelenecektir.

- Seçilen metoda dair yapılan varsayım sınamaları neticesinde sağlanamayan varsayımlara dirençli tahminciler ile modelin nihai tahmini yapılacaktır.

3.2.1. Etkin Model Seçimi

Aşağıdaki tabloda tüm panel için ve yüksek gelir, orta gelir ve düşük gelir grupları için yapılmış olan Hausman test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 3: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme Analizi Hausman Test Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR		DÜŞÜK GELİR	
chi2(3)	748,760	chi2(3)	190,970	chi2(3)	154,260	chi2(3)	27,700
Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Tablo 3’de Hausman test istatistiği ve olasılık değerleri tüm panel ve farklı gelir grupları için ayrı ayrı gösterilmiştir. Test sonuçlarına göre, teste ait boş hipotez olan rassal etkiler modelinin etkin olduğu hipotezi tüm gruplar için reddedilmiştir. Dolayısıyla tüm gruplar için sabit etkiler modeliyle tahmin yapılacaktır. Analizin bir sonraki aşaması olarak tüm gruplar sabit etkiler modelinin varsayım testleri ile sınanacaktır.

3.2.2. Sabit Etkiler Modeli Varsayımların Sınanması

3.2.3. Homoskedastisite

Aşağıda yer alan tabloda tüm gruplara ait sabit etkiler modeli homoskedastisite varsayımının Değiştirilmiş Wald Testi ile sınanma analiz sonuçları yer almaktadır.

Tablo 4: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme Analizi Değiştirilmiş Wald Testi Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR		DÜŞÜK GELİR	
chi2 (144)	4,20E+05	chi2 (144)	94947,260	chi2 (75)	170000,000	chi2 (75)	34335,990
Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Değiştirilmiş Wald Testi boş hipotezi ilgili modelde homoskedastisite olduğunu ifade etmektedir. Yukarıda verilen test sonuçlarına göre her bir grup için boş hipotez reddedilmektedir. Dolayısıyla her bir model için yapılacak tahminde heteroskedastisiteye dirençli tahminciler kullanılmalıdır.

3.2.3.1. Otokorelasyon

Tablo 5: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme Analizi Otokorelasyon Sınama Test Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR		DÜŞÜK GELİR	
F(143,3165)	2,460	F(48,1075)	2,350	F(74,1647)	2,720	F(17,393)	5,960
Prob > F	0,000	Prob > F	0,000	Prob > F	0,000	Prob > F	0,000
Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0,126	Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0,198	Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0,099	Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0,180
Baltagi-Wu LBI	0,311	Baltagi-Wu LBI	0,344	Baltagi-Wu LBI	0,253	Baltagi-Wu LBI	0,395

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıda verilen tabloda Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson testi ve Baltagi-Wu'nun yerel en iyi değişmez testleri test istatistikleri her bir grup için 2'den küçük oldukları için tüm gruplara ait modellerde otokorelasyonun varlığı saptanmıştır. Dolayısıyla model tahmini otokorelasyon varlığını dikkate alan dirençli tahminci ile yapılmalıdır. Bir sonraki aşama olarak modelde birimler arası korelasyon varlığı sınanacaktır.

3.2.3.2. Birimler Arası Korelasyon

Tablo 6: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme Analizi Pesaran Testi Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR		DÜŞÜK GELİR	
Test. Stat.	52,784	Test. Stat.	16,161	Test. Stat.	38,028	Test. Stat.	4,263
Prob.	0,000	Prob.	0,000	Prob.	0,000	Prob.	0,000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıdaki tabloda her bir ülke grubu için Pesaran Yatay Kesit Bağımlılığı testine ait istatistik ve olasılık değerleri verilmiştir. İlgili testin boş hipotezi modelde birimler arası korelasyon olmadığı şeklindedir. Her bir grup ülke için kurulan modellere ait sonuçlar kontrol edildiğinde, tüm gruplar için boş hipotezin reddedildiği görülmektedir. Dolayısıyla tüm gruplar için kurulan modellerde birimler arası korelasyon vardır ve modeller birimler arası korelasyona dirençli tahminci ile tahmin edilmelidir.

3.2.4. Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme İlişkisi Analizi Dirençli Tahminciyle Tahminler

Tüm panel ve yüksek gelir, orta gelir ve düşük gelir grupları için kurulan modellerin tamamının aynı özellikleri göstererek sabit etkiler modeliyle etkin tahmin sonuçları üreteceği anlaşılmıştır. Dolayısıyla sabit etkiler modeline ait temel varsayımlar olan homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon olmaması varsayımları tüm gruplar için test edilmiş ve tüm gruplar aynı özellikleri göstererek varsayımları sağlayamamıştır. Çalışmanın bu kısmında her bir grup heteroskedastisite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon varlığına dirençli Driscoll-Kraay tahminci ile tahmin edilecektir.

3.2.4.1. Tüm Panel Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 7: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme İlişkisi Analizi Tüm Ülkeler İçin Driscoll Kraay Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

R-kare			Gözlem say.	3456
within	0,687		Grup say.	144
			F(3.143)	3370,910
			Prob > F	0,000
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t
HC	0,662	0,141	4,710	0,000
LRNNA	0,791	0,019	42,640	0,000
EST	0,230	0,043	5,310	0,000
Sabit	-0,367	0,390	-0,940	0,348

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisini sınamak amacıyla beşeri sermaye ve sermaye stoku kontrol değişkenleri ile kurulan ve 144 ülkeye ait 1996-2019 yılları arası verileri kullanan model, sabit etkiler modeli Driscoll-Kraay dirençli tahminci ile analiz edilmiştir. Modelde yer alan değişkenlerin modeli açıklayıcılığını ölçen R^2 değeri yaklaşık %70 ile yeterli seviyenin üstündedir. Modelin bir bütün olarak anlamlılığını ölçen F testi de %1 anlamlılık düzeyindedir. Modelde yer alan kontrol değişkenleri, sermaye stoku ve beşeri sermayenin ekonomik büyümeye etkisi beklendiği yönde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Aynı zamanda, hukukun üstünlüğünün ekonomik büyümeye etkisi pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

3.2.4.2. Yüksek Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 8: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme İlişkisi Yüksek Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

R-kare			Gözlem say.	1176
within	0,831		Grup say.	49
			F(3,48)	283,530
			Prob > F	0,000
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t
HC	0,210	0,049	4,290	0,000
LRNNA	1.118	0,109	10,240	0,000
EST	0,194	0,032	5,980	0,000
Sabit	-4.165	1.398	-2,980	0,005

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün yüksek gelir grubu ülkelerde ekonomik büyümeye etkisini sınamak için kurulan ve 49 ülkeye ait 1996-2019 yılları arası verileri kullanan modele ait sabit etkiler dirençli Driscoll-Kray tahmincisine ait analiz sonuçları yukarıdaki tabloda verilmiştir. Model F testi olasılık değerine göre bir bütün olarak anlamlıdır. Modele ait değişkenlerin açıklayıcılığını ölçen R² değeri %80'den daha yüksek seviyededir. Modelde yer alan kontrol değişkenleri olan beşeri sermaye ve sermaye stokunun ekonomik büyümeye etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bununla birlikte yüksek gelir grubu ülkeler için hukukun üstünlüğünün ekonomik büyüme etkisi de pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

3.2.4.3. Orta Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 9: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme İlişkisi Analizi Orta Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

R-kare			Gözlem say.	1800
within	0,710		Grup say.	75
			F(3,74)	1139,440
			Prob > F	0,000
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t
HC	0,977	0,134	7,310	0,000
LRNNA	0,667	0,026	25,440	0,000
EST	0,192	0,028	6,900	0,000
Sabit	0,674	0,287	2,350	0,022

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün orta gelir grubu ülkelerde ekonomik büyümeye etkisini sınamak için kurulan ve 75 ülkeye ait 1996-2019 yılları arası verileri kullanan modele ait sabit etkiler dirençli Driscoll-Kray tahmincisine ait analiz sonuçları yukarıdaki tabloda

verilmiştir. Model F testi olasılık değerine göre bir bütün olarak anlamlıdır. Modelde yer alan kontrol değişkenleri olan beşeri sermaye ve sermaye stokunun ekonomik büyümeye etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bununla birlikte yüksek gelir grubu ülkeler için hukukun üstünlüğünün ekonomik büyüme etkisi de pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

3.2.4.4. Düşük Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 10: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme İlişkisi Analizi Düşük Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

R-kare				
within	0,755			
		Gözlem say.	432	
		Grup say.	18	
		F(3,17)	1635,820	
		Prob > F	0,000	
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t
HC	0,664	0,420	1,580	0,132
LRNNA	0,778	0,063	12,310	0,000
EST	0,159	0,059	2,680	0,016
Sabit	0,555	0,154	3,600	0,002

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün düşük gelir grubu ülkelerde ekonomik büyümeye etkisini sınamak için kurulan ve 75 ülkeye ait 1996-2019 yılları arası verileri kullanan modele ait sabit etkiler dirençli Driscoll-Kray tahmincisine ait analiz sonuçları yukarıdaki tabloda verilmiştir. Model F testi olasılık değerine göre bir bütün olarak anlamlıdır. Modele ait değişkenlerin açıklayıcılığını ölçen R^2 değeri %75'den daha yüksek seviyededir. Modelde yer alan kontrol değişkenleri olan beşeri sermaye ve sermaye stokunun ekonomik büyümeye etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bununla birlikte düşük gelir grubu ülkeler için hukukun üstünlüğünün ekonomik büyüme etkisi de pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

3.2.4.5. Bütüncül Değerlendirme

Tablo 11: Hukukun Üstünlüğü Ekonomik Büyüme İlişkisi Gruplara Göre Analiz Sonuçları

Model	Tahminci	Sonuç
Tüm Panel Grubu	Sabit Etkiler Driscoll Kray	Hukukun üstünlüğünün ekonomik büyümeye etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlüdür.
Yüksek Gelir Grubu	Sabit Etkiler Driscoll Kray	Hukukun üstünlüğünün ekonomik büyümeye etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlüdür.
Orta Gelir Grubu	Sabit Etkiler Driscoll Kray	Hukukun üstünlüğünün ekonomik büyümeye etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlüdür.
Düşük Gelir Grubu	Sabit Etkiler Driscoll Kray	Hukukun üstünlüğünün ekonomik büyümeye etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlüdür.

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıda verilen tabloda özetlendiği üzere hukukun üstünlüğü ile ekonomik büyüme arasında tüm panel ve yüksek, orta, düşük gelir gruplarının her biri için istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü ilişki bulunmaktadır.

3.3. Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı İlişkisi Panel Veri Analizi

Hukukun üstünlüğünün faiz oranları üzerindeki etkisini tahmin etmek amacıyla aşağıda yer alan ekonometrik model kurulmuştur.

$$FAİZ = a_{it} + \beta_1 ENF + \beta_2 XRY + \beta_3 EST + u_{it}$$

Modelde 118 ülke için aşağıda Tablo12’de tanımları verilen serilere ait 1997-2019 yılları arası veriler kullanılmıştır.

Tablo 12: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Seri Tanım Ve Kaynakları

VERİ	TANIM	KAYNAK
FAİZ	Borç verme yıllık faiz oranı	World Bank
ENF	Enflasyon, tüketici fiyatları yıllık değişim oranı	IMF
XRY	Döviz kurunda(ulusal para birimi/USD (piyasa+tahmini)) meydana gelen yıllık değişim oranı	Penn World Table
EST	Hukukun Üstünlüğü(Estimate) Değeri	World Bank- The Worldwide Governance Indicators

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Modelde yer alan FAİZ serisi borç verme faiz oranını temsil etmektedir. Borç verme oranı, genellikle özel sektörün kısa ve orta vadeli finansman ihtiyacını karşılayan banka faiz oranıdır. ENF serisi tüketici fiyat endeksiyle hesaplanan yıllık fiyat enflasyonunu ifade etmekte olup, XRY serisi ulusal paraların Amerikan Doları karşısındaki yıllık

ortalama değer değişimini temsil etmektedir. EST serisi ise Dünya Bankası Worldwide Governance Indicators veri setinden alınan hukukun üstünlüğü endeksini ifade etmektedir. Bu endeks -2,5 ile +2,5 arasında değerler almakta ve sayı büyüdükçe hukukun üstünlüğüne bağlılığın arttığı anlaşılmaktadır.

Kurulan model 118 ülkeyi kapsayan tüm panelle tahmin edilmekle beraber, Dünya Bankası kriterlerine göre düşük gelir, orta gelir ve yüksek gelir olmak üzere gruplanarak ayrı ayrı tahmin edilecektir.

Model tahmini yapılırken en etkin sonuçlara ulaşabilmek amacıyla aşağıda yer alan sıralama takip edilecektir.

- Hausman testiyle Sabit Etkiler ve Rassal Etkiler tahmin yöntemlerinden model için etkin olanı tercih edilecektir. Bu tercihi yapabilmek amacıyla modeller STATA 13 programı vasıtasıyla öncelikli olarak sabit ve rassal etkiler metotlarıyla tahmin edilecek ve sonrasında Hausman Testiyle sınanacaktır. Modellere ait sabit etkiler ve rassal etkiler tahmin sonuçları nihai sonuçlar olmadığından burada paylaşılmayacaktır.
- Hausman testi neticesinde karar verilen Sabit Etkiler ya da Rassal Etkiler metotlarının temel varsayımları olan homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon olmaması varsayımları ilgili testler vasıtasıyla irdelenecektir.
- Seçilen metoda dair yapılan varsayım sınamaları neticesinde sağlanamayan varsayımlara dirençli tahminciler ile modelin nihai tahmini yapılacaktır.

3.3.1. Etkin Model Seçimi

Aşağıdaki tabloda tüm panel için ve yüksek gelir, orta gelir ve düşük gelir grupları için yapılmış olan Hausman test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 13: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Hausman Test Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR		DÜŞÜK GELİR	
chi2(3)	20.04	chi2(3)	1750.79	chi2(3)	2,10	chi2(3)	36,38
Prob>chi2	0.000	Prob>chi2	0.000	Prob>chi2	0,552	Prob>chi2	0,000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıda yer alan tabloda, Hausman test istatistiği ve olasılık değerleri tüm panel ve farklı gelir grupları için ayrı ayrı gösterilmiştir. Test sonuçlarına göre, teste ait boş hipotez olan rassal etkiler modelinin etkin olduğu hipotezi tüm panel grubu, yüksek gelir ve düşük

gelir grubu için reddedilmiştir. Diğer taraftan boş hipotez orta gelir grubu modeli için reddedilmemiştir. Dolayısıyla orta gelir grubu hariç tüm gruplar için sabit etkiler modeliyle, orta gelir grubu içinse rassal etkiler modeliyle tahmin yapılacaktır. Analizin bir sonraki aşaması olarak gruplara göre sabit etkiler ve rassal etkiler modeli varsayım testleri sınanacaktır.

3.3.2. Sabit Etkiler Modeli Varsayımlarının Sınanması

3.3.2.1. Homoskedastisite

Tablo 14’te tüm gruplara ait sabit etkiler modeli homoskedastisite varsayımının Değiştirilmiş Wald Testi ile analiz sonuçları yer almaktadır.

Tablo 14: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Sabit Etkiler Değiştirilmiş Wald Testi Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		DÜŞÜK GELİR	
chi2 (144)	3,30E+06	chi2 (144)	1.7e+05	chi2 (75)	10549,190
Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Değiştirilmiş Wald Testi boş hipotezi ilgili modelde homoskedastisite olduğunu ifade etmektedir. Yukarıda verilen test sonuçlarına göre her bir grup için boş hipotez reddedilmektedir. Dolayısıyla her bir model için yapılacak tahminde heteroskedastisiteye dirençli tahminciler kullanılmalıdır.

3.3.2.2. Otokorelasyon

Tablo 15: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Sabit Etkiler Otokorelasyon Sınama Test Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		DÜŞÜK GELİR	
F(117,2192)	2,950	F(31,602)	1.17	F(13,218)	6,57
Prob > F	0.000	Prob > F	0.000	Prob > F	0,000
Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0,449	Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0,594	Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0,304
Baltagi-Wu LBI	0,612	Baltagi-Wu LBI	0.716	Baltagi-Wu LBI	0,381

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıda verilen tabloda Bhargava, Franzini ve Narendranathan’ın Durbin-Watson testi ve Baltagi-Wu’nun yerel en iyi değişmez testleri test istatistikleri her bir grup için 2’den küçük oldukları için tüm gruplara ait modellerde otokorelasyonun varlığı saptanmıştır.

Dolayısıyla model tahmini otokorelasyon varlığını dikkate alan dirençli tahminci ile yapılmalıdır. Bir sonraki aşama olarak modelde birimler arası korelasyon varlığı sınanacaktır.

3.3.2.3. Birimler Arası Korelasyon

Tablo 16: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Sabit Etkiler Pesaran Testi Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		DÜŞÜK GELİR	
Test. Stat.	105.298	Test. Stat.	32.328,	Test. Stat.	1,879
Prob.	0,000	Prob.	0,000	Prob.	0,0602

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Tablo 16’da her bir ülke grubu için Pesaran Yatay Kesit Bağımlılığı testine ait istatistik ve olasılık değerleri verilmiştir. İlgili testin boş hipotezi modelde birimler arası korelasyon olmadığı şeklindedir. Her bir grup ülke için kurulan modellere ait sonuçlar kontrol edildiğinde, tüm panel grubu ve yüksek gelir grubu için boş hipotezin reddedildiği görülmektedir. Düşük gelir grubunda ise birimler arası korelasyonsuzluk %5 anlamlılık düzeyinde reddedilememiştir. Dolayısıyla tüm panel ülkeleri ve yüksek gelir grupları için kurulan modellerde birimler arası korelasyon vardır ve modeller birimler arası korelasyona dirençli tahminci ile tahmin edilmelidir.

3.3.3. Rassal Etkiler Modeli Varsayımlarının Sınanması

Orta gelir grubu ülkeler için kurulan modele ait Hausman testi sonuçlarına göre model için Rassal Etkiler modelinin etkin olduğu sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla ilgili model rassal etkilere ait varsayımlar noktasında irdelenecektir.

3.3.3.1. Homoskedastisite

Tablo 17: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Rassal Etkiler Levene, Brown ve Forstyhe Testi Sonuçları

W0 = 6.2965647	df(71, 1552)	Pr > F = 0.00000000
W50 = 2.2491863	df(71, 1552)	Pr > F = 0.00000003
W10 = 2.8083603	df(71, 1552)	Pr > F = 0.00000000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıda verilen tabloda, rassal etkiler modeli için homoskedastisite varsayımının test eden Levene, Brown ve Forstyhe test sonuçları gösterilmektedir. Test sonuçlarına göre boş

hipotez olan homoskedastisite varlığı her anlamlılık seviyesinde reddedilmiştir. Dolayısıyla model heteroskedastisiteye dirençli tahminci ile analiz edilmelidir.

3.3.3.2. Otokorelasyon

Tablo 18: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Rassal Etkiler Otokorelasyon Testi Sonuçları

Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0,432
Baltagi-Wu LBI	0,620

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Tablo 18’de Bhargava, Franzini ve Narendranathan’ın Durbin-Watson testi ve Baltagi-Wu’nun yerel en iyi değişmez testleri test istatistikleri 2’den küçük oldukları için modelde otokorelasyonun varlığı saptanmıştır. Dolayısıyla model tahmini otokorelasyon varlığını dikkate alan dirençli tahminci ile yapılmalıdır.

3.3.4. Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranları İlişkisi Analizi Dirençli Tahminciyle Tahminler

Hukukun üstünlüğünün faiz oranları üzerindeki etkisini sınamak amacıyla kurulan modellerden tüm panel ülkeler grubu, yüksek gelir ve düşük gelir ülkeler grubu için etkin olan analiz yönteminin sabit etkiler, orta gelir grubu ülkeler içinse rassal etkiler olduğu anlaşılmıştır. Modellerin varsayım sınamaları neticesinde tüm panel ve yüksek gelir grubu ülkeler aynı özellikleri göstererek homoskedastisite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon olmaması varsayımlarını sağlayamamış, düşük gelir grubu ise homoskedastisite, otokorelasyon olmaması varsayımlarını sağlayamamıştır. Dolayısıyla tüm panel ülkeler grubu ve yüksek gelir grubu modelleri tüm varsayımların sağlanamaması durumuna dirençli sabit etkiler Driscoll-Kraay tahmincisi, düşük gelir grubu ise homoskedastisite, otokorelasyon olmaması varsayımlarının sağlanmamasına dirençli sabit etkiler Arellano, Froot ve Rogers Tahmincisi ile tahmin edilecektir. Diğer taraftan orta gelir grubu ise homoskedastisite ve otokorelasyon olmaması varsayımlarını sağlayamamıştır. Dolayısıyla orta gelir grubu ülkeler kurulan model rassal etkiler Arellano, Froot ve Rogers Tahmincisi ile tahmin edilecektir.

3.3.4.1. Tüm Panel Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 19: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Tüm Ülkeler İçin Driscoll-Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

R-kare				Gözlem say.	2431
within	0,430			Grup say.	118
				F(3,117)	328,930
				Prob > F	0,000
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t	
ENF	0,163	0,022	7,250	0,000	
XR	0,049	0,020	2,410	0,017	
EST	-1.864	1.086	-1,720	0,089	
Sabit	12.609	0,864	14,600	0,000	

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün faiz oranları üzerindeki etkisini sınamak amacıyla 118 ülkenin 1997-2019 yılları arası verileri ile oluşturulan ve sabit etkiler Driscoll-Kray tahmincisi ile tahmin edilen modele ait analiz sonuçları yukarıdaki tabloda verilmiştir. Modelin bir bütün olarak anlamlılığını sınavan F testi %1 anlamlılık düzeyinde, değişkenlerin modeli açıklayıcılığı ise %43 seviyesindedir. Modele kontrol değişkeni olarak dâhil edilen enflasyon ve döviz kurunun faiz oranları üzerindeki etkisi beklendiği üzere pozitif yönlüdür. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün faiz oranları üzerindeki etkisi de beklendiği üzere negatif yönlü ve istatistiksel olarak %10 düzeyinde anlamlıdır.

3.3.4.2. Yüksek Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 20: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Yüksek Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll-Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

R-kare				Gözlem say.	669
within	0.1455			Grup say.	32
				F(3,31)	2,790
				Prob > F	0,056
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t	
ENF	0,262	0,182	1,44	0,161	
XR	0,223	0,102	2,18	0,037	
EST	1,248	0,512	2,44	0,021	
Sabit	5,670	0,875	6,48	0,000	

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün faiz oranlarına etkisini 32 yüksek gelir grubu ülke için irdeleyen modelin sabit etkiler Driscoll Kray tahmincisi ile analiz sonuçları yukarıdaki tabloda verilmiştir. Model F testi %5 anlamlılık düzeyinde iken, modelin açıklayıcılığı %15 ile

yeterli seviyenin altındadır. Diğer taraftan, kontrol değişkenlerinden enflasyonun faiz üzerine etkisi de istatistiksel olarak anlamsız çıkmış, kur ve hukukun üstünlüğünün faiz oranına etkisi ise pozitif yönlü ve %5 anlamlılık düzeyindedir. Yüksek gelir grubu ülkeler modeli bir bütün olarak açıklayıcı sonuçlar üretmemektedir.

3.3.4.3. Orta Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 21: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Orta Gelir Grubu Ülkeler İçin Rassal Etkiler Model Arellano, Froot ve Rogers Testi Tahmin Sonuçları

Arellano, Froot ve Rogers Tahmincisi				
R-kare			Gözlem say.	1513
within	0,511		Grup say.	72
between	0,252		Wald chi2(3)	406,620
overall	0,391		Prob > F	0,000
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t
ENF	0,172	0,0212	8,11	0.000
XR	0,038	0,018	2,11	0.035
EST	-2,222	2,159	-1,03	0.303
Sabit	13,02	1,185	10,99	0.000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün faiz oranlarına etkisini 72 orta gelir grubu ülke için rassal etkiler Arellano, Froot ve Rogers Tahmincisi ile irdeleyen modelin analiz sonuçları yukarıdaki tabloda verilmiştir. Model bir bütün olarak anlamlı ve yeterli seviyede açıklayıcı iken kontrol değişkenleri olan enflasyon ve kurun faiz oranları üzerindeki etkisi pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Fakat hukukun üstünlüğünün etkisi beklendiği üzere negatif yönlü olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamsızdır.

3.3.4.4. Düşük Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 22: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Düşük Gelir Grubu Ülkeler İçin Sabit Etkiler Modeli Arellano, Froot ve Rogers Testi Tahmin Sonuçları

R-kare			Gözlem say.	249
within	0,155		Grup say.	14
between	0,002		F(3,13)	1,330
overall	0,000		Prob > F	0,307
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t
ENF	0,245	0,16	1,46	0,169
XR	0,005	0,04	0,11	0,916
EST	-7,79	6,47	-1,2	0,25
Sabit	12,031	4,65	2,58	0,023

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün faiz oranlarına etkisini 14 düşük gelir grubu ülke için sabit etkiler Arellano, Froot ve Rogers Tahmincisi ile irdeleyen modelin analiz sonuçları Tablo 22’de verilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre model bir bütün olarak anlamsızdır. Diğer taraftan kontrol değişkenleri ve hukukun üstünlüğünün de faiz oranlarına etkileri istatistiksel olarak anlamsızdır.

3.3.4.5. Bütüncül Değerlendirme

Tablo 23: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranları İlişkisi Gruplara Göre Analiz Sonuçları

Model	Metot	Sonuç
Tüm Panel Grubu	Sabit Etkiler Driscoll Kray	Hukukun üstünlüğünün faiz oranlarına etkisi negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.
Yüksek Gelir Grubu	Sabit Etkiler Driscoll Kray	Hukukun üstünlüğünün faiz oranlarına etkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir.
Orta Gelir Grubu	Rassal Etkiler Arellano, Froot ve Rogers	Hukukun üstünlüğünün faiz oranlarına etkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir.
Düşük Gelir Grubu	Sabit Etkiler Arellano, Froot ve Rogers	Hukukun üstünlüğünün faiz oranlarına etkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Tablo 23’de özetlendiği üzere hukukun üstünlüğü ile faiz oranları arasında tüm panel ülkeler grubu için istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönlü ilişki bulunmaktadır. Diğer taraftan, yüksek, orta, düşük gelir gruplarının her biri için hukukun üstünlüğü ile faiz oranları arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunamamıştır.

3.4. Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı İlişkisi Panel Veri Analizi

Hukukun üstünlüğü ile enflasyon arasındaki ilişkiyi panel veri modeliyle incelemek amacıyla aşağıda gösterilen model kurulmuştur.

$$ENF = a_{it} + \beta_1 XRY + \beta_2 CDAY + \beta_3 EST + u_{it}$$

Modelde 160 ülkenin 1997 ile 2019 yılları arası verileri kullanılmıştır. Modelde yer alan serilerin tanımları ve kaynakları aşağıda yer alan tabloda özetlenmektedir. Modelle tahmin yapılırken 160 ülkenin tamamının yer aldığı grupla birlikte, Dünya Bankası ölçütlerine göre düşük, orta ve yüksek gelir grupları oluşturulacak ve analiz her bir gelir grubu için yineleneyecektir.

Tablo 24: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı Analizi Seri Tanım Ve Kaynakları

VERİ	TANIM	KAYNAK
ENF	Enflasyon, tüketici fiyatları yıllık değişim oranı	IMF
XRY	Döviz kurunda(ulusal para birimi/USD (piyasa + tahmini)) meydana gelen yıllık değişim oranı	Penn World Table
CDAY	Tüketim ve yatırım harcamaları toplamında meydana gelen yıllık değişim oranı	Penn World Table
EST	Hukukun Üstünlüğü(Estimate) Değeri	World Bank- The Worldwide Governance Indicators

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Modelde yer alan ENF tüketici fiyatları endeksiyle hesaplanan yıllık enflasyon oranlarını, XRY ülkelerin ulusal paralarının dolar karşısındaki değerini ifade döviz kurunda meydana gelen yıllık değişim oranlarını, CDAY cari fiyatlarla tüketim ve yatırım harcamaları toplamının yıllık değişim oranını, EST serisi ise Dünya Bankası Worldwide Governance Indicators veri setinden alınan hukukun üstünlüğü endeksini ifade etmektedir. Bu endeks -2,5 ile +2,5 arasında değerler almakta ve sayı büyüdükçe hukukun üstünlüğüne bağlılığın arttığı anlaşılmaktadır.

Model tahmini yapılırken en etkin sonuçlara ulaşabilmek amacıyla aşağıda yer alan sıralama takip edilecektir.

- Hausman testiyle Sabit Etkiler ve Rassal Etkiler tahmin yöntemlerinden model için etkin olanı tercih edilecektir. Bu tercihi yapabilmek amacıyla modeller STATA 13 programı vasıtasıyla öncelikli olarak sabit ve rassal etkiler metotlarıyla tahmin edilecek ve sonrasında Hausman Testiyle sınanacaktır. Modellere ait sabit etkiler ve rassal etkiler tahmin sonuçları nihai sonuçlar olmadığından burada paylaşılmayacaktır.
- Hausman testi neticesinde karar verilen Sabit Etkiler ya da Rassal Etkiler metotlarının temel varsayımları olan homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon olmaması varsayımları ilgili testler vasıtasıyla irdelenecektir.
- Seçilen metoda dair yapılan varsayım sınamaları neticesinde sağlanamayan varsayımlara dirençli tahminciler ile modelin nihai tahmini yapılacaktır.

3.4.1. Etkin Model Seçimi

Aşağıdaki tabloda tüm panel ülkeleri için ve yüksek gelir, orta gelir ve düşük gelir grupları için yapılmış olan Hausman test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 25: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı Analizi Hausman Test Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR		DÜŞÜK GELİR	
chi2(3)	50,460	chi2(3)	10,37	chi2(3)	21,24	chi2(3)	293,08
Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,015	Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıda yer alan tabloda, Hausman test istatistiği ve olasılık değerleri tüm panel ve farklı gelir grupları için ayrı ayrı gösterilmiştir. Test sonuçlarına göre, teste ait boş hipotez olan rassal etkiler modelinin etkin olduğu hipotezi tüm gruplar için reddedilmiştir. Dolayısıyla tüm gruplar için sabit etkiler modeliyle tahmin yapılacaktır. Analizin bir sonraki aşaması olarak tüm gruplar sabit etkiler modelinin varsayım testleri ile sınanacaktır.

3.4.2. Sabit Etkiler Modeli Varsayımların Sınanması

3.4.2.1. Homoskedastisite

Tablo 26'da tüm gruplara ait sabit etkiler modeli homoskedastisite varsayımının Değiştirilmiş Wald Testi ile sınanma analiz sonuçları yer almaktadır.

Tablo 26: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı Analizi Sabit Etkiler Değiştirilmiş Wald Testi Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR		DÜŞÜK GELİR	
chi2 (144)	3,90E+05	chi2 (54)	6401,120	chi2 (75)	1.9e+05	chi2 (20)	205,290
Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Değiştirilmiş Wald Testi boş hipotezi ilgili modelde homoskedastisite olduğunu ifade etmektedir. Yukarıda verilen test sonuçlarına göre her bir grup için boş hipotez reddedilmektedir. Dolayısıyla her bir model için yapılacak tahminde heteroskedastisiteye dirençli tahminciler kullanılmalıdır.

3.4.2.2. Otokorelasyon

Tablo 27: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı Analizi Sabit Etkiler Otokorelasyon Sınama Test Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR		DÜŞÜK GELİR	
F(159,3272)	2,250	F(53,118)	1,63	F(85,1765)	2,320	F(19,383)	5,24
Prob > F	0,000	Prob > F	0,0035	Prob > F	0,000	Prob > F	0,000
Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	1,479	Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0,975	Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	1,569	Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	1,391
Baltagi-Wu LBI	1,898	Baltagi-Wu LBI	1,086	Baltagi-Wu LBI	1,979	Baltagi-Wu LBI	1,622

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıda verilen tabloda Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson testi ve Baltagi-Wu'nun yerel en iyi değişmez testleri test istatistikleri her bir grup için 2'den küçük oldukları için tüm gruplara ait modellerde otokorelasyonun varlığı saptanmıştır. Dolayısıyla model tahmini otokorelasyon varlığını dikkate alan dirençli tahminci ile yapılmalıdır. Bir sonraki aşama olarak modelde birimler arası korelasyon varlığı sınanacaktır.

3.4.2.3. Birimler Arası Korelasyon

Tablo 28: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı Analizi Sabit Etkiler Pesaran Testi Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR		DÜŞÜK GELİR	
Test. Stat.	176,389	Test. Stat.	65,320	Test. Stat.	73,596	Test. Stat.	16,872
Prob.	0,000	Prob.	0,000	Prob.	0,000	Prob.	0,000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıdaki tabloda her bir ülke grubu için Pesaran Yatay Kesit Bağımlılığı testine ait istatistik ve olasılık değerleri verilmiştir. İlgili testin boş hipotezi modelde birimler arası korelasyon olmadığı şeklindedir. Her bir grup ülke için kurulan modellere ait sonuçlar kontrol edildiğinde, tüm gruplar için boş hipotezin reddedildiği görülmektedir. Dolayısıyla tüm gruplar için kurulan modellerde birimler arası korelasyon vardır ve modeller birimler arası korelasyona dirençli tahminci ile tahmin edilmelidir.

3.4.3. Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranları İlişkisi Analizi Dirençli Tahminciyle Tahminler

Tüm panel ve yüksek gelir, orta gelir ve düşük gelir grupları için kurulan modellerin tamamının aynı özellikleri göstererek sabit etkiler modeliyle etkin tahmin sonuçları üreteceği anlaşılmıştır. Dolayısıyla sabit etkiler modeline ait temel varsayımlar olan homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon olmaması varsayımları tüm gruplar için test edilmiş ve tüm gruplar aynı özellikleri göstererek varsayımları sağlayamamıştır. Çalışmanın bu kısmında her bir grup heteroskedastisite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon varlığına dirençli Driscoll-Kraay tahminciyle tahmin edilecektir.

3.4.3.1. Tüm Panel Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 29: Hukukun Üstünlüğü Faiz Oranı Analizi Tüm Ülkeler İçin Driscoll-Kraay Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

R-kare			Gözlem say.	3595
within	0,673		Grup say.	160
			F(3,159)	7,72
			Prob > F	0,000
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t
XRY	0,746	0,166	4,490	0,000
CDAY	0,128	0,069	1,850	0,067
EST	-3.926	1.417	-2,770	0,006
Sabit	2.475	1.387	1,780	0,076

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün enflasyon üzerindeki etkisini sınamak için 160 ülkenin 1997-2019 yılları arası verileri ile oluşturulan ve sabit etkiler Driscoll Kraay tahminciyle tahmin edilen modele ait analiz sonuçları yukarıdaki tabloda verilmiştir. F testi %1 anlamlılık düzeyinde ve R^2 değeri ise yaklaşık %65 düzeyindedir. Modelde kontrol değişkenleri olarak yer alan kur ve toplam harcamaların enflasyon üzerindeki etkisi beklendiği gibi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün enflasyon üzerindeki etkisi de beklendiği şekilde negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

3.4.3.2. Yüksek Gelirli Ülkeler Grubu için Tahmin

Tablo 30: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı Analizi Yüksek Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll-Kraay Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

R-kare			Gözlem say.	229
within	0,038		Grup say.	54
			F(3,53)	1,68
			Prob > F	0,038
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t
XRY	0,061	0,033	1,820	0,074
CDAY	0,029	0,019	1,500	0,140
EST	0,381	0,506	0,760	0,452
Sabit	1,919	0,689	2,780	0,007

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün enflasyon üzerindeki etkisini sınamak için 54 yüksek gelir grubu ülkenin 1997-2019 yılları arası verileri ile oluşturulan ve sabit etkiler Driscoll Kraay tahmincisi ile tahmin edilen modele ait analiz sonuçları yukarıdaki tabloda verilmiştir. Modelde R² değeri açıklayıcılıktan çok uzak olmakla birlikte, modelde yer alan kontrol değişkenlerinden kur pozitif ve anlamlıyken, harcamaların etkisi istatistiksel olarak anlamsızdır. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün enflasyon oranlarına etkisi de istatistiksel olarak anlamsızdır.

3.4.3.3. Orta Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 31: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı Analizi Orta Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll-Kraay Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

R-kare			Gözlem say.	1940
within	0,719		Grup say.	86
			F(3,85)	10,23
			Prob > F	0,000
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t
XRY	0,796	0,17	4,67	0.000
CDAY	0,226	0,111	2,03	0.045
EST	-6,503	2,282	-2.85	0.005
Sabit	-0,894	2,065	-0.43	0.666

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün enflasyon üzerindeki etkisini sınamak için 86 orta gelir grubu ülkenin 1997-2019 yılları arası verileri ile oluşturulan ve sabit etkiler Driscoll Kraay tahmincisi ile tahmin edilen modele ait analiz sonuçları yukarıdaki tabloda verilmiştir. Kurulan modelde F testi ve R² değeri modelin geçerli olduğunu ifade etmektedir. Modelde

yer alan kontrol değişkenleri olan kur ve harcamaların enflasyona etkisi pozitif yönlü ve anlamlı, hukukun üstünlüğünün etkisi ise negatif yönlü ve anlamlıdır.

3.4.3.4. Düşük Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 32: Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranı Analizi Düşük Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll-Kraay Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

R-kare				
within	0,248	Gözlem say.		426
		Grup say.		20
		F(3,19)		12,25
		Prob > F		0,000
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t
XRY	0,293	0,049	5,89	0.000
CDAY	-0,036	0,021	-1.73	0.099
EST	-0,918	2,015	-0.46	0.654
Sabit	5,343	1,826	2,93	0.009

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün enflasyon üzerindeki etkisini sınamak için 20 düşük gelir grubu ülkenin 1997-2019 yılları arası verileri ile oluşturulan ve sabit etkiler Driscoll Kraay tahmincisi ile tahmin edilen modele ait analiz sonuçları yukarıdaki Tablo 32’de verilmiştir. Modelin anlamlılığını sınanan F testi %1 anlamlılık düzeyindeyken, değişkenlerin açıklayıcılığını ölçen R² değeri kabul edilebilir düzeyin altındadır. Modelde kur değişkeninin enflasyona etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Diğer taraftan harcamalar ve hukukun üstünlüğünün enflasyona etkisi negatif yönlü olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamsızdır.

3.4.3.5. Bütüncül Değerlendirme

Tablo 33 : Hukukun Üstünlüğü Enflasyon Oranları İlişkisi Gruplara Göre Analiz Sonuçları

Model	Metot	Sonuç
Tüm Panel Grubu	Sabit Etkiler Driscoll Kraay	Hukukun üstünlüğünün enflasyon oranlarına etkisi negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.
Yüksek Gelir Grubu	Sabit Etkiler Driscoll Kraay	Hukukun üstünlüğünün enflasyon oranlarına etkisi istatistiksel olarak anlamsızdır.
Orta Gelir Grubu	Sabit Etkiler Driscoll Kraay	Hukukun üstünlüğünün enflasyon oranlarına etkisi negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.
Düşük Gelir Grubu	Sabit Etkiler Driscoll Kraay	Hukukun üstünlüğünün enflasyon oranlarına etkisi istatistiksel olarak anlamsızdır.

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıda verilen tabloda özetlendiği üzere hukukun üstünlüğü ile enflasyon oranları arasında tüm panel ülkeler ve orta gelir ülkeler grubu için istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönlü ilişki bulunmaktadır. Diğer taraftan, yüksek ve düşük gelir gruplarının her biri için hukukun üstünlüğü ile enflasyon oranları arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunamamıştır.

3.5. Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme İlişkisi Panel Veri Analizi

Hukukun üstünlüğünün finansal gelişme üzerindeki etkisini incelemek amacıyla aşağıda yer alan model kurulmuştur.

$$FGE = a_{it} + \beta_1 LRNNA + \beta_2 LRGDPE + \beta_3 EST + u_{it}$$

Modelde 166 ülkenin 1996-2019 yılları arası verileri kullanılmıştır. Modelde yer alan serilerin açıklama ve kaynakları aşağıda yer alan tabloda özetlenmiştir.

Tablo 34: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme Analizi Seri Tanım ve Kaynakları

VERİ	TANIM	KAYNAK
FGE	Finansal Gelişmişlik Endeksi	IMF
LRNNA	Sermaye Stoku Doğal Logaritması	Penn World Table
LRGDPE	Reel GSYH Doğal Logaritması	Penn World Table
EST	Hukukun Üstünlüğü(Estimate) Değeri	World Bank- The Worldwide Governance Indicators

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Modelin bağımlı değişkeni olarak kullanılan FGE serisi IMF tarafından yayınlanan, finansal kurumların ve finansal piyasaların derinlik, erişim ve verimlilik açısından ne kadar gelişmiş olduğunu özetleyen dokuz ayrı endeksin genel bir finansal gelişme endeksinde toplanmasıyla oluşturulmaktadır. Endeks 0 ile 1 arasında değerler almaktadır ve sayı büyüdükçe finansal gelişmenin de arttığı anlaşılmaktadır. LRNNA serisi ülkelerin 2017 ulusal fiyatlarıyla toplam sermaye stokunun USD cinsinden değerinin doğal logaritmasını, LRGDPE ise 2017 fiyatlarıyla reel GSYH'nin doğal logaritmasını simgelemektedir. EST serisi ise Dünya Bankası Worldwide Governance Indicators veri setinden alınan hukukun üstünlüğü endeksinin ifade etmektedir. Bu endeks -2,5 ile +2,5 arasında değerler almakta ve sayı büyüdükçe hukukun üstünlüğüne bağlılığın arttığı anlaşılmaktadır.

Model tahmini yapılırken en etkin sonuçlara ulaşabilmek amacıyla aşağıda yer alan sıralama takip edilecektir.

- Hausman testiyle Sabit Etkiler ve Rassal Etkiler tahmin yöntemlerinden model için etkin olanı tercih edilecektir. Bu tercihi yapabilmek amacıyla modeller STATA 13 programı vasıtasıyla öncelikli olarak sabit ve rassal etkiler metotlarıyla tahmin edilecek ve sonrasında Hausman Testiyle sınanacaktır. Modellere ait sabit etkiler ve rassal etkiler tahmin sonuçları nihai sonuçlar olmadığından burada paylaşılmayacaktır.
- Hausman testi neticesinde karar verilen Sabit Etkiler ya da Rassal Etkiler metotlarının temel varsayımları olan homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon olmaması varsayımları ilgili testler vasıtasıyla irdelenecektir.
- Seçilen metoda dair yapılan varsayım sınamaları neticesinde sağlanamayan varsayımlara dirençli tahminciler ile modelin nihai tahmini yapılacaktır.

3.5.1. Etkin Model Seçimi

Tablo 35’de tüm panel için ve yüksek gelir, orta gelir ve düşük gelir grupları için yapılmış olan Hausman test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 35: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme Analizi Hausman Test Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR		DÜŞÜK GELİR	
chi2(3)	791,510	chi2(3)	72,37	chi2(3)	182,74	chi2(3)	17,51
Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıda yer alan tabloda, Hausman test istatistiği ve olasılık değerleri tüm panel ve farklı gelir grupları için ayrı ayrı gösterilmiştir. Test sonuçlarına göre, teste ait boş hipotez olan rassal etkiler modelinin etkin olduğu hipotezi tüm gruplar için reddedilmiştir. Dolayısıyla tüm gruplar için sabit etkiler modeliyle tahmin yapılacaktır. Analizin bir sonraki aşaması olarak tüm gruplar sabit etkiler modelinin varsayım testleri ile sınanacaktır.

3.5.2. Sabit Etkiler Modeli Varsayımlarının Sınanması

3.5.2.1. Homoskedastisite

Aşağıda yer alan tabloda tüm gruplara ait sabit etkiler modeli homoskedastisite varsayımının Değiştirilmiş Wald Testi ile sınanma analiz sonuçları yer almaktadır.

Tablo 36: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme Analizi Değiştirilmiş Wald Testi Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR		DÜŞÜK GELİR	
chi2 (144)	2.10E	chi2 (54)	13116.8	chi2 (90)	1.1e+0	chi2 (21)	988.42
Prob>chi2	0.000	Prob>chi2	0.000	Prob>chi2	0.000	Prob>chi2	0.000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Değiştirilmiş Wald Testi boş hipotezi ilgili modelde homoskedastisite olduğunu ifade etmektedir. Yukarıda verilen test sonuçlarına göre her bir grup için boş hipotez reddedilmektedir. Dolayısıyla her bir model için yapılacak tahminde heteroskedastisiteye dirençli tahminciler kullanılmalıdır.

3.5.2.2. Otokorelasyon

Tablo 37: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme Analizi Otokorelasyon Sınama Test Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR		DÜŞÜK GELİR	
F(165,3641)	16.510	F(53,1177)	12,97	F(89,1977)	12.390	F(20,459)	7,42
Prob > F	0.000	Prob > F	0,000	Prob > F	0.000	Prob > F	0,000
Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0.312	Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0.357	Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0.275	Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0,595
Baltagi-Wu LBI	0.517	Baltagi-Wu LBI	0.583	Baltagi-Wu LBI	0.449	Baltagi-Wu LBI	0.751

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıda verilen tabloda Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson testi ve Baltagi-Wu'nun yerel en iyi değişmez testleri test istatistikleri her bir grup için 2'den küçük oldukları için tüm gruplara ait modellerde otokorelasyonun varlığı saptanmıştır. Dolayısıyla model tahmini otokorelasyon varlığını dikkate alan dirençli tahminci ile yapılmalıdır. Bir sonraki aşama olarak modelde birimler arası korelasyon varlığı sınanacaktır.

3.5.2.3. Birimler Arası Korelasyon

Tablo 38: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme Analizi Pesaran Testi Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR		DÜŞÜK GELİR	
Test. Stat.	12,878	Test. Stat.	28,902	Test. Stat.	3,447	Test. Stat.	1,008
Prob.	0.000	Prob.	0.000	Prob.	0,000	Prob.	0,313

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıdaki tabloda her bir ülke grubu için Pesaran Yatay Kesit Bağımlılığı testine ait istatistik ve olasılık değerleri verilmiştir. İlgili testin boş hipotezi modelde birimler arası korelasyon olmadığı şeklindedir. Her bir grup ülke için kurulan modellere ait sonuçlar kontrol edildiğinde tüm panel, yüksek gelir ve orta gelir grubu ülkeler için boş hipotezin reddedildiği, düşük gelir grubu ülkeler içinse reddedilmediği görülmektedir. Dolayısıyla tüm panel, yüksek gelir ve orta gelir grubu ülkeler için kurulan modellerde birimler arası korelasyon vardır ve modeller birimler arası korelasyona dirençli tahminci ile tahmin edilmelidir.

3.5.3. Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme İlişkisi Analizi Dirençli Tahminciyle Tahminler

Tüm panel ve yüksek gelir, orta gelir ve düşük gelir grupları için kurulan modellerin tamamının aynı özellikleri göstererek sabit etkiler modeliyle etkin tahmin sonuçları üreteceği anlaşılmıştır. Dolayısıyla sabit etkiler modeline ait temel varsayımlar olan homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon olmaması varsayımları tüm gruplar için test edilmiş ve tüm panel, yüksek gelir ve orta gelir grubu ülkeler aynı özellikleri göstererek varsayımları sağlayamamıştır. Düşük gelir grubu ülkeler ise homoskedastisite ve otokorelasyon olmaması varsayımlarını sağlayamamıştır. Çalışmanın bu kısmında tüm panel, yüksek gelir ve orta gelir grubu ülkeler heteroskedastisite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon varlığına dirençli Driscoll-Kraay tahmincisi ile, düşük gelir grubu ülkeler ise heteroskedastisite, otokorelasyon varlığına dirençli Arellano, Froot ve Rogers tahmincisi ile tahmin edilecektir.

3.5.3.1. Tüm Panel Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 39: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme İlişkisi Analizi Tüm Ülkeler İçin Driscoll Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

R-kare			Gözlem say.	3976
within	0.197		Grup say.	166
			F(3,165)	260.820
			Prob > F	0.000
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t
LRNNA	0.012	0.006	2.180	0.031
LRGDPE	0.041	0.007	6.140	0.000
EST	0.002	0.003	0.750	0.455
Sabit	-0.296	0.022	-13.270	0.000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün finansal gelişme üzerindeki etkisini sınamak amacıyla reel GSYH ve sermaye stoku kontrol değişkenleri ile kurulan ve 166 ülkeye ait 1996-2019 yılları arası verileri kullanan model, sabit etkiler modeli Driscoll-Kraay dirençli tahmincisi ile analiz edilmiştir. Modelde yer alan değişkenlerin modeli açıklayıcılığını ölçen R^2 değeri yaklaşık %20 ile yeterli açıklayıcılıkta değildir. Modelin bir bütün olarak anlamlılığını ölçen F testi %1 anlamlılık düzeyindedir. Modelde yer alan kontrol değişkenleri, sermaye stoku ve reel GSYH finansal gelişmeye etkisi beklendiği yönde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün finansal gelişmeye etkisi pozitif yönlü fakat istatistiksel olarak anlamlı değildir.

3.5.3.2. Yüksek Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 40: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme İlişkisi Yüksek Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll Kraay Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

R-kare			Gözlem say.	1288
within	0.158		Grup say.	54
			F(3,53)	41.790
			Prob > F	0.000
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t
LRNNA	0.025	0.017	1.41	0.163
LRGDPE	0.046	0.016	2.85	0.006
EST	0.008	0.005	1.54	0.130
Sabit	-0.37	0.175	-2.11	0.039

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün finansal gelişme üzerindeki etkisini sınamak amacıyla reel GSYH ve sermaye stoku kontrol değişkenleri ile kurulan ve 54 yüksek gelir grubu ülkeye ait 1996-2019 yılları arası verileri kullanan model, sabit etkiler modeli Driscoll-Kraay dirençli tahmincisi ile analiz edilmiştir. Modelin bir bütün olarak anlamlılığını ölçen F testi %1 anlamlılık düzeyindedir. Modelde yer alan kontrol değişkeni reel GSYH finansal gelişmeye etkisi beklendiği yönde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün finansal gelişmeye etkisi pozitif yönlü fakat istatistiksel olarak anlamlı değildir.

3.5.3.3. Orta Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 41: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme İlişkisi Orta Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

Tüm Ülkeler İçin Driscoll Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları					
R-kare					
within	0.294			Gözlem say.	2460
				Grup say.	90
				F(3,89)	267.130
				Prob > F	0.000
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t	
LRNNA	0.001	0.004	0.200	0.844	
LRGDPE	0.053	0.002	18.220	0.000	
EST	0.008	0.004	1.860	0.066	
Sabit	-0.372	0.035	-10.530	0.000	

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün finansal gelişme üzerindeki etkisini sınamak amacıyla reel GSYH ve sermaye stoku kontrol değişkenleri ile kurulan ve 90 orta gelir grubu ülkeye ait 1996-2019 yılları arası verileri kullanan model, sabit etkiler modeli Driscoll-Kray dirençli tahmincisi ile analiz edilmiştir. Modelde yer alan kontrol değişkenlerinin finansal gelişmeye etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün finansal gelişmeye etkisi pozitif yönlü ve %10 anlamlılık düzeyindedir.

3.5.3.4. Düşük Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 42: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme İlişkisi Düşük Gelir Grubu Ülkeler İçin Arellano, Froot ve Rogers Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

R-kare					
within	0.193			Gözlem say.	504
between	0.031			Grup say.	21
overall	0.051			F(3,20)	7.870
				Prob > F	0.001
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t	
LRNNA	0.008	0.004	1.68	0.108	
LRGDPE	0.01	0.005	1.71	0.103	
EST	0.003	0.004	0.71	0.484	
sabit	-0.09	0.045	-2.01	0.059	

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün finansal gelişme üzerindeki etkisini sınamak amacıyla reel GSYH ve sermaye stoku kontrol değişkenleri ile kurulan ve 21 düşük gelir grubu ülkeye ait 1996-2019 yılları arası verileri kullanan model, sabit etkiler modeli Arellano, Froot ve Rogers dirençli tahmincisi ile analiz edilmiştir. Modelde yer alan değişkenlerin modeli

açıklayıcılığını ölçen R^2 değeri açıklayıcılıktan uzaktır. Modelin bir bütün olarak anlamlılığını ölçen F testi %1 anlamlılık düzeyindedir. Modelde yer alan kontrol değişkeni ve hukukun üstünlüğü değeri istatistiksel olarak anlamlı değildir.

3.5.3.5. Bütüncül Değerlendirme

Tablo 43: Hukukun Üstünlüğü Finansal Gelişme İlişkisi Gruplara Göre Analiz Sonuçları

Model	Metot	Sonuç
Tüm Panel Grubu	Sabit Etkiler Driscoll Kray	Hukukun üstünlüğünün finansal gelişmeye etkisi pozitif fakat istatistiksel olarak anlamsızdır.
Yüksek Gelir Grubu	Sabit Etkiler Driscoll Kray	Hukukun üstünlüğünün finansal gelişmeye etkisi pozitif fakat istatistiksel olarak anlamsızdır.
Orta Gelir Grubu	Sabit Etkiler Driscoll Kray	Hukukun üstünlüğünün finansal gelişmeye etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.
Düşük Gelir Grubu	Sabit Etkiler Arellano, Froot ve Rogers	Hukukun üstünlüğünün finansal gelişmeye etkisi pozitif fakat istatistiksel olarak anlamsızdır.

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Tablo 43'te özetlendiği üzere hukukun üstünlüğü ile finansal gelişmişlik arasında tüm panel ülkeler, yüksek gelir ve düşük gelir ülkeler grupları için istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunamamıştır. Diğer taraftan orta gelir grubu ülkeler için hukukun üstünlüğü ile finansal gelişmişlik arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü ilişki bulunmuştur.

3.6. Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar İlişkisi Panel Veri Analizi

Hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlara olan etkisini panel veri metoduyla sınamak amacıyla aşağıda yer alan ekonometrik model oluşturulmuştur.

$$LYY = a_{it} + \beta_1 FGE + \beta_2 FAİZ + \beta_3 EST + u_{it}$$

Yukarıda ifade edilen modelde yer alan serilerin tanım ve kaynakları aşağıda yer alan tabloda özetlenmiştir. Model tahmini, ilk olarak toplam 73 ülke için 1996-2019 yılları arası verilerle yapılacaktır. Diğer taraftan, aynı model 73 ülkenin, Dünya Bankası ölçütlerine göre, düşük, orta ve yüksek gelir gruplarına göre ayrılmasıyla, her bir gelir grubu için yinlenecektir.

Tablo 44: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Seri Tanım Ve Kaynakları

VERİ	TANIM	KAYNAK
LYY	UYP Yükümlülükleri Doğal Logaritması	IMF
FGE	Finansal Gelişmişlik Endeksi	IMF
FAİZ	Borç verme yıllık faiz oranı	World Bank
EST	Hukukun Üstünlüğü(Estimate) Değeri	World Bank- The Worldwide Governance Indicators

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıdaki tabloda özetlenen serilerden Uluslararası Yatırım Pozisyonu yükümlülüklerini simgeleyen ve bağımlı değişken olan LYY serisi, ülkelerin yıllık uluslararası yükümlülüklerinin stok değerinin doğal logaritmasını ifade etmektedir. FAİZ serisi borç verme faiz oranını temsil etmektedir. Borç verme oranı, genellikle özel sektörün kısa ve orta vadeli finansman ihtiyacını karşılayan banka faiz oranıdır. FGE serisi IMF tarafından yayınlanan, finansal kurumların ve finansal piyasaların derinlik, erişim ve verimlilik açısından ne kadar gelişmiş olduğunu özetleyen dokuz ayrı endeksin genel bir finansal gelişme endeksinde toplanmasıyla oluşturulmaktadır. Endeks 0 ile 1 arasında değerler almaktadır ve sayı büyüdükçe finansal gelişmenin de arttığı anlaşılmaktadır. EST serisi ise Dünya Bankası Worldwide Governance Indicators veri setinden alınan hukukun üstünlüğü endeksini ifade etmektedir. Bu endeks -2,5 ile +2,5 arasında değerler almakta ve sayı büyüdükçe hukukun üstünlüğüne bağlılığın arttığı anlaşılmaktadır.

Model tahmini yapılırken en etkin sonuçlara ulaşabilmek amacıyla aşağıda yer alan sıralama takip edilecektir.

- Hausman testiyle Sabit Etkiler ve Rassal Etkiler tahmin yöntemlerinden model için etkin olanı tercih edilecektir. Bu tercihi yapabilmek amacıyla modeller STATA 13 programı vasıtasıyla öncelikli olarak sabit ve rassal etkiler metotlarıyla tahmin edilecek ve sonrasında Hausman Testiyle sınanacaktır. Modellere ait sabit etkiler ve rassal etkiler tahmin sonuçları nihai sonuçlar olmadığından burada paylaşılmayacaktır.
- Hausman testi neticesinde karar verilen Sabit Etkiler ya da Rassal Etkiler metotlarının temel varsayımları olan homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon olmaması varsayımları ilgili testler vasıtasıyla irdelenecektir.
- Seçilen metoda dair yapılan varsayım sınamaları neticesinde sağlanamayan varsayımlara dirençli tahminciler ile modelin nihai tahmini yapılacaktır.

3.6.1. Etkin Model Seçimi

Tablo 45’te tüm panel için ve yüksek gelir, orta gelir ve düşük gelir grupları için yapılmış olan Hausman test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 45: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Hausman Test Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR		DÜŞÜK GELİR	
chi2(3)	47,95	chi2(3)	12,32	chi2(3)	74,088	chi2(3)	5.55
Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,006	Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,1355

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıda yer alan tabloda, Hausman test istatistiği ve olasılık değerleri tüm panel ve farklı gelir grupları için ayrı ayrı gösterilmiştir. Test sonuçlarına göre, teste ait boş hipotez olan rassal etkiler modelinin etkin olduğu hipotezi tüm panel grubu, yüksek gelir ve orta gelir grubu için reddedilmiştir. Diğer taraftan boş hipotez düşük gelir grubu modeli için reddedilmemiştir. Dolayısıyla düşük gelir grubu hariç tüm gruplar için sabit etkiler modeliyle, düşük gelir grubu içinse rassal etkiler modeliyle tahmin yapılacaktır. Analizin bir sonraki aşaması olarak gruplara göre sabit etkiler ve rassal etkiler modeli varsayım testleri ile sınanacaktır.

3.6.2. Sabit Etkiler Modeli Varsayımlarının Sınanması

3.6.2.1. Homoskedastisite

Tablo 46’da tüm gruplara ait sabit etkiler modeli homoskedastisite varsayımının Değiştirilmiş Wald Testi ile sınanma analiz sonuçları yer almaktadır.

Tablo 46: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Sabit Etkiler Değiştirilmiş Wald Testi Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR	
chi2 (73)	54946,53	chi2 (21)	2855,29	chi2 (44)	56998,29
Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000	Prob>chi2	0,000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Değiştirilmiş Wald Testi boş hipotezi ilgili modelde homoskedastisite olduğunu ifade etmektedir. Yukarıda verilen test sonuçlarına göre her bir grup için boş hipotez reddedilmektedir. Dolayısıyla her bir model için yapılacak tahminde heteroskedastisiteye dirençli tahminciler kullanılmalıdır.

3.6.2.2. Otokorelasyon

Tablo 47: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Sabit Etkiler Otokorelasyon Sınama Test Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR	
F(72,1287)	6,48	F(20,384)	5,49	F(43,789)	4,93
Prob > F	0,000	Prob > F	0,000	Prob > F	0,000
Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0,241	Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0,275	Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0,205
Baltagi-Wu LBI	0,408	Baltagi-Wu LBI	0,464	Baltagi-Wu LBI	0,355

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıda verilen tabloda Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson testi ve Baltagi-Wu'nun yerel en iyi değişmez testleri test istatistikleri her bir grup için 2'den küçük oldukları için tüm gruplara ait modellerde otokorelasyonun varlığı saptanmıştır. Dolayısıyla model tahmini otokorelasyon varlığını dikkate alan dirençli tahminci ile yapılmalıdır. Bir sonraki aşama olarak modelde birimler arası korelasyon varlığı sınanacaktır. .

3.6.2.3. Birimler Arası Korelasyon

Tablo 48: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Sabit Etkiler Pesaran Testi Sonuçları

TÜM PANEL		YÜKSEK GELİR		ORTA GELİR	
Test. Stat.	57,855	Test. Stat.	14,899	Test. Stat.	44,013
Prob.	0,000	Prob.	0,000	Prob.	0,000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıdaki tabloda her bir ülke grubu için Pesaran Yatay Kesit Bağımlılığı testine ait istatistik ve olasılık değerleri verilmiştir. İlgili testin boş hipotezi modelde birimler arası korelasyon olmadığı şeklindedir. Her bir ülke grubu için kurulan modellere ait sonuçlar kontrol edildiğinde, tüm gruplar için boş hipotezin reddedildiği görülmektedir. Dolayısıyla tüm gruplar için kurulan modellerde birimler arası korelasyon vardır ve modeller birimler arası korelasyona dirençli tahminci ile tahmin edilmelidir.

3.6.3. Rassal Etkiler Modeli Varsayımlarının Sınanması

Düşük gelir grubu ülkeler için kurulan modele ait Hausman testi sonuçlarına göre model için rassal etkiler modelinin etkin olduğu sonucuna varılmıştı. Dolayısıyla ilgili model rassal etkilere ait varsayımlar noktasında irdelenecektir.

3.6.3.1. Homoskedastisite

Tablo 49: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Rassal Etkiler Levene, Brown ve Forstyhe Testi Sonuçları

W0 = 5,979	df(7,137)	Pr > F = 0,000
W50 = 3,987	df(7,137)	Pr > F = 0,000
W10 = 5,043	df(7,137)	Pr > F = 0,000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıda verilen tabloda, rassal etkiler modeli için homoskedastisite varsayımının test eden Levene, Brown ve Forstyhe test sonuçları gösterilmektedir. Test sonuçlarına göre boş hipotez olan homoskedastisite varlığı her anlamlılık seviyesinde reddedilmiştir. Dolayısıyla model heteroskedastisiteye dirençli tahminci ile analiz edilmelidir.

3.6.3.2. Otokorelasyon

Tablo 50: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırım Analizi Rassal Etkiler Otokorelasyon Testi Sonuçları

Mod. Bhargava ve al. Durbin-Watson	0,651
Baltagi-Wu LBI	0,786

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıda verilen tabloda Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson testi ve Baltagi-Wu'nun yerel en iyi değişmez testleri test istatistikleri 2'den küçük oldukları için modelde otokorelasyonun varlığı saptanmıştır. Dolayısıyla model tahmini otokorelasyon varlığını dikkate alan dirençli tahminci ile yapılmalıdır.

3.6.4. Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar İlişkisi Analizi Dirençli Tahminciyle Tahminler

Hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlar üzerindeki etkisini sınamak amacıyla kurulan modellerden tüm panel ülkeler grubu, yüksek gelir ve orta gelir ülkeler grubu için etkin olan analiz yönteminin sabit etkiler modeli olduğu anlaşılmıştır. Modellerin varsayım sınamaları neticesinde tüm panel, yüksek gelir grubu ve orta gelir grubu ülkeler aynı

özellikleri göstererek homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon olmaması varsayımlarını sağlayamamıştır. Dolayısıyla tüm panel ülkeler grubu, yüksek gelir grubu ve orta gelir grubu ülkeler modelleri tüm varsayımların sağlanamaması durumuna dirençli sabit etkiler Driscoll-Kraay tahmincisi ile tahmin edilecektir. Diğer taraftan Hausman testi sonuçları ile rassal etkiler modeliyle tahmin edilmesinin daha etkin olduğuna karar verilen düşük gelir grubu ise homoskedastisite ve otokorelasyon olmaması varsayımlarını sağlayamamıştır. Dolayısıyla düşük gelir grubu ülkeler için kurulan model rassal etkiler Arellano, Froot ve Rogers Tahmincisi ile tahmin edilecektir.

3.6.4.1. Tüm Panel Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 51: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Tüm Ülkeler İçin Driscoll-Kraay Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

R-kare			Gözlem say.	1436
within	0,375		Grup say.	73
			F(3,72)	112,4
			Prob > F	0,000
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t
FGE	6,789	0,4637037	14,64	0,000
FAİZ	-0,028	0,0067718	-4,18	0,000
EST	0,441	0,1681374	2,62	0,011
Sabit	8,836	0,2759888	32,02	0,000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlar üzerindeki etkisini sınamak amacıyla 73 ülkenin 1996-2019 yılları arası verileri ile oluşturulan ve sabit etkiler Driscoll-Kraay tahmincisi ile tahmin edilen modele ait analiz sonuçları yukarıdaki tabloda verilmiştir. Modelin bir bütün olarak anlamlılığını sınavan F testi %1 anlamlılık düzeyinde, değişkenlerin modeli açıklayıcılığı ise %38 seviyesindedir. Modele kontrol değişkeni olarak dâhil edilen finansal gelişmişliğin yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi beklendiği üzere pozitif, faiz oranlarının etkisi ise negatif yönlü bulunmuştur. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi de beklendiği üzere pozitif yönlü ve istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlıdır.

3.6.4.2. Yüksek Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 52: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Yüksek Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll-Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

R-kare			Gözlem say.	429
within	0.389		Grup say.	21
			F(3,20)	165,77
			Prob > F	0,000
Değişken	Kaysatı	Std. Ht.	t	P>t
FGE	7,39	0,351	21,01	0,000
FAİZ	-0,024521	0,010	-2,29	0,033
EST	1,087	0,516	2,11	0,048
Sabit	7,230	0,746	9,68	0,000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlar üzerindeki etkisini sınamak amacıyla 21 yüksek gelirli ülkenin 1996-2019 yılları arası verileri ile oluşturulan ve sabit etkiler Driscoll-Kray tahmincisi ile tahmin edilen modele ait analiz sonuçları Tablo 52’de verilmiştir. Modelin bir bütün olarak anlamlılığını sınavan F testi %1 anlamlılık düzeyinde, değişkenlerin modeli açıklayıcılığı ise %39 seviyesindedir. Modele kontrol değişkeni olarak dâhil edilen finansal gelişmişliğin etkisi beklendiği üzere pozitif, faiz oranlarının etkisi negatif yönlü bulunmuştur. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi de beklendiği üzere pozitif yönlü ve istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlıdır.

3.6.4.3. Orta Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 53: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Orta Gelir Grubu Ülkeler İçin Driscoll-Kray Sabit Etkiler Model Tahmin Sonuçları

R-kare			Gözlem say.	880
within	0,4028		Grup say.	44
			F(3,43)	83,73
			Prob > F	0,000
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t
FGE	6,114	0,694	8,8	0,000
FAİZ	-0,032	0,006	-5,42	0,000
EST	0,216	0,088	2,46	0,018
Sabit	9,297	0,332	27,93	0,000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlar üzerindeki etkisini sınamak amacıyla 44 orta gelirli ülkenin 1996-2019 yılları arası verileri ile oluşturulan ve sabit etkiler Driscoll-Kraay tahmincisi ile tahmin edilen modele ait analiz sonuçları yukarıdaki tabloda verilmiştir. F testi %1 anlamlılık düzeyinde R^2 ise %40 seviyesindedir. Finansal gelişmişliğin yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi beklendiği üzere pozitif yönlüdür. Diğer kontrol değişkeni olan faiz oranlarının yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi negatif yönlü bulunmuştur. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi de beklendiği üzere pozitif yönlü ve istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlıdır.

3.6.4.4. Düşük Gelirli Ülkeler Grubu İçin Tahmin

Tablo 54: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar Analizi Düşük Gelir Grubu Ülkeler İçin Rassal Etkiler Modeli Arellano, Froot ve Rogers Testi Tahmin Sonuçları

R-kare			Gözlem say.	127
within	0,128		Grup say.	8
between	0,681		Wald chi2(3)	10,90
overall	0,460		Prob > F	0,012
Değişken	Katsayı	Std. Ht.	t	P>t
FGE	12,232	4,857	2,52	0,012
FAİZ	0,009	0,008	1,04	0,299
EST	0,585	0,482	1,21	0,226
Sabit	7,199	0,583	12,35	0,000

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlar üzerindeki etkisini sınamak amacıyla 8 düşük gelirli ülkenin 1996-2019 yılları arası verileri ile oluşturulan ve rassal etkiler modeli Arellano, Froot ve Rogers tahmincisi ile tahmin edilen modele ait analiz sonuçları yukarıdaki tabloda verilmiştir. Modelin bir bütün olarak anlamlılığını sınavan F testi %1 anlamlılık düzeyinde, değişkenlerin modeli açıklayıcılığı ise %45 seviyesindedir. Modele kontrol değişkeni olarak dâhil edilen finansal gelişmişliğin yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi beklendiği üzere pozitif yönlüdür. Kontrol değişkenlerine ait katsayılar ise istatistiksel olarak anlamsızdır.

3.6.4.5. Bütüncül Değerlendirme

Tablo 55: Hukukun Üstünlüğü Yabancı Yatırımlar İlişkisi Gruplara Göre Analiz Sonuçları

Model	Metot	Sonuç
Tüm Panel Grubu	Sabit Etkiler Driscoll Kray	Hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlara etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.
Yüksek Gelir Grubu	Sabit Etkiler Driscoll Kray	Hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlara etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.
Orta Gelir Grubu	Sabit Etkiler Driscoll Kray	Hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlara etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.
Düşük Gelir Grubu	Rassal Etkiler Arellano, Froot ve Rogers	Hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlara etkisi pozitif fakat istatistiksel olarak anlamsızdır.

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Tablo 55’de özetlendiği üzere hukukun üstünlüğü ile yabancı yatırımlar arasında tüm panel ülkeler, yüksek gelir ve orta gelir ülkeler grupları için pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmuştur. Diğer taraftan düşük gelir grubu ülkeler için hukukun üstünlüğü ile yabancı yatırımlar arasında pozitif yönlü fakat istatistiksel olarak anlamsız ilişki bulunmuştur.

SONUÇ

Hukukun üstünlüğü kamuoyunca sıklıkla kullanılan bir tanım olmakla birlikte akademik olarak da tartışılan bir kavramdır. Politikacılar ve akademisyenler tarafından adaleti tesis etmiş bir hukuk sistemine referansla kullanılan hukukun üstünlüğü kavramı, ekonomik işleyişin, özellikle makroekonomik dengelerin sağlıklı bir biçimde sürdürülebilmesinin reçetesi olarak sunulmaktadır. Ekonomik ajanların iktisadi faaliyetleri gerçekleştirirken ve ekonominin genel görünümüne dair beklentilerini oluştururken ülkede bir güven ortamının tesis edilmiş olmasını bekledikleri açıktır. Burada güven ortamı açık ve anlaşılır hukuk kuralları, yasaların anlaşılır ve adil olması, hükümetlerin yasalar önünde hesap verebilmesi, bireylerin adalet sistemine ulaşımın kolay olması, yolsuzluğun olmaması, toplumsal düzen ve güvenliğin sağlanması, temel hakların kullanılması gibi konuları işaret etmektedir. Bu ve benzeri konuların bir kısmı ya da tamamını ifade etmek amacıyla da hukukun üstünlüğü kavramı yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu kullanım sıklığına ve genel bir anlam taşımasına rağmen hukukun üstünlüğünün tam olarak ne ifade ettiği muğlak bir husustur. Bu muğlaklık, kavramın kamuoyunda kullanımında olduğu gibi, üzerinde mutabık kalınmış ve uluslararası çevrelerce de kabul edilmiş net bir tanımı haiz olmaması sebebiyle akademik çevreler için de geçerlidir. Örneğin Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (2004) hukukun üstünlüğünü, devletin kendisi de dâhil olmak üzere, kamu ve özel tüm kişi, kurum ve kuruluşların, kamuya açık olarak ilan edilen, eşit olarak uygulanan ve bağımsız olarak karara bağlanan ve uluslararası insan hakları normları ve standartlarına uygun olan, yasalara karşı sorumlu olduğu bir yönetim ilkesi olarak tanımlamıştır. Tanımdan anlaşıldığı üzere normları ve standartları net olarak tanımlanmış bir hukukun üstünlüğü tanımı ise mevcut değildir.

Literatürde hukukun üstünlüğü kavramının biçimci veya ince (thin) tanım ve asli veya kalın (thick) tanım olmak üzere iki farklı tanımlama biçimi mevcuttur. Hukukun üstünlüğünün biçimci tanımları yasaların meşruluğu veya haklılığı hakkında yargıda bulunmaz. Bunun yerine, biçimci tanımlar, kuralların var olup olmadığı ile ilgilenir ve bu kurallara egemen güç de dâhil olmak üzere herkes tarafından riayet edilip edilmediğini inceler. Hukukun üstünlüğüne ilişkin bu kavramlar arasındaki ayrım, köklü hukuki ve kültürel farklılıkları yansıtır olmasına rağmen bu tanımlamaların çoğunda ortak tema hukukun iktidar tarafından kötüye kullanılmasına sınırlar getirilmesidir.

(Tamanaha,2004). Hukukun üstünlüğü, en temelde, hukukun devlete ve yönetici elitin bireysel üyelerine anlamlı kısıtlamalar getirebildiği bir sistemi ifade eder (Peerenboom,2002).

Hukukun üstünlüğünün bir kavram olarak tüm çevrelerce hemfikir olunmuş bir anlamı haiz olmamasının yanı sıra, kavramın ampirik çalışmalara konu edilmesini sağlayacak objektif bir ölçümünün gerçekleştirilmesinde de zorluklar bulunmaktadır. Ölçümün hukukun üstünlüğünün hangi tanımına göre yapılacağı, ölçüm yapılırken sağlanması gereken objektiflik, şeffaflık ve istatistiksel metotlar bu zorluklara örnek olarak gösterilebilir. Bu zorluklara rağmen hukukun üstünlüğüne bir tanım yapan ve bu tanım bağlamında hukukun üstünlüğünü nümerik olarak ölçümleyen endeksler bulunmaktadır. Bu endekslere örnek olarak Dünya Bankası'na yayınlanan Worldwide Governance Indicators (Küresel Yönetişim Göstergeleri) içerisinde yer alan hukukun üstünlüğü endeksi, World Justice Project (Dünya Adalet Projesi) isimli organizasyonca yayınlanan hukukun üstünlüğü endeksi, Bertelsmann Transformation Index (BTI) içerisinde yer alan hukukun üstünlüğü endeksi, Freedom House Index içerisinde yer alan hukukun üstünlüğü endeksi sayılabilir.

Çalışmamızda ilk olarak hukukun üstünlüğünün genel tanımı yapılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, hukukun üstünlüğüne hem isim hem de içerik olarak temel teşkil eden hukuka dair genel tanımlamalar, hukukun tarihsel süreçte geçirdiği evrim ve hukuk sistemlerinden bahsedilmiştir. Hukukun kavramının içeriğinin ve uygulanış biçimlerinin hukukun üstünlüğünün tanımını ve içeriğini etkileyeceği açıktır. Hukukun üstünlüğüne dair yapılacak tanımlamalar da köklü hukuki ve kültürel farklılıklarla yakından ilişkilidir. Aynı bölüm içerisinde hukukun iktisat bilimi ile ilişkisi açıklanmıştır. Bu bağlamda hem hukukçular gözünden hem de iktisatçılar gözünden hukuk- ekonomi ilişkisine yer verilmiştir. Daha sonra hukukun üstünlüğünün tanımı, tarihsel süreci ve literatürde açıklanan ince ve kalın hukukun üstünlüğünden bahsedilmiştir. Aynı zamanda hukukun üstünlüğü ile bazen aynı ya da yakın anlamda kullanılan hukuk devleti ve demokrasi ile hukukun üstünlüğünün ilişkisinden bahsedilmiştir. İlk bölümün son kısmında çalışmanın analiz kısmında kullanılan Dünya Bankası WGI hukukun üstünlüğü endeksi ve çalışmanın teorik kısmında kullanılan WJP hukukun üstünlüğü endekslerinin içeriği ve ölçümlenmesi açıklanmıştır.

Çalışmanın ikinci kısmında genel ekonomik görünümü temsil etme ve literatürde hukukun üstünlüğü ile ilişkisi çalışılmış olması kısıtıyla seçilen ekonomik büyüme, faiz oranları, enflasyon oranları, finansal gelişmişlik ve yabancı yatırımlara dair tanımlamalar yapılmıştır. Aynı zamanda ilgili makroekonomik değişkenler ile hukukun üstünlüğü ilişkisinin literatürde yer alan teorik analizleri ve yapılmış ampirik çalışmaların özetleri yer almaktadır. Bölüm içerisinde ilgili makroekonomik değişkenlerle WJP hukukun üstünlüğü endeksi arasındaki doğrusal ilişkiyi göstermesi açısından dağılım grafikleri yer almaktadır. WJP hukukun üstünlüğü endeksinin zaman serilerinin kısılalığının etkin sonuçlar üretmemesi sebebiyle bu bölümde doğrusal ilişki öne çıkarılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümü olan analiz kısmında ilk olarak kullanılacak panel veri metotları olan sabit etkiler ve rassal etkiler modelleri açıklanmış, ilgili modeller arasından etkin olanı tercih etmeye imkân veren testlerden bahsedilmiştir. Sabit etkiler ve rassal etkiler modellerinin temel varsayımları ve bu temel varsayımların sağlanamaması durumunda etkin sonuçlar üretmeye yarayan dirençli tahminciler açıklanmıştır. Yapılan analizlerde ise, panel veri metodu kullanılarak, ilgili değişkenler arasındaki ilişki ekonometrik olarak irdelemiştir. Bu bağlamda her bir makroekonomik gösterge ile Dünya Bankası WGI hukukun üstünlüğü endeksi ile kontrol değişkenlerinin de dâhil edildiği modeller kurulmuştur. Her bir model, tüm paneli kapsayan ülkeler grubu ve de Dünya Bankası standartlarına göre oluşturulan düşük, orta ve yüksek gelirli ülkeler grupları için ayrı ayrı analiz edilmiştir.

İlgili bölümde ilk olarak hukukun üstünlüğü ile ekonomik büyüme arası ilişki sınanmıştır. Model kurulurken ekonomik büyümeyi etkileyen beşeri sermaye ve sermaye stoku da kontrol değişkeni olarak eklenmiştir. 144 ülkenin 1996-2019 yılları arası verilerden oluşan veri seti, tüm panel, yüksek gelir, orta gelir ve düşük gelir ülkeleri olmak üzere 4 ayrı şekilde gruplandırılmıştır. Her bir grup için etkin tahmin modelinin seçilmesi için Hausman testi uygulanmış ve test sonuçlarına göre her bir modelin sabit etkiler modeliyle tahmin edilmesine karar verilmiştir. Daha sonra her bir model için sabit etkiler varsayımları olan homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon olmaması test edilmiş ve tüm gruplar aynı özellikleri göstererek varsayımları sağlayamamıştır. Dolayısıyla gruplara ait nihai tahminler heteroskedastisite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon varlığına dirençli Driscoll-Kraay tahmincisi ile gerçekleştirilmiştir. 144 ülkeden oluşan tüm panel ülkeleri grubuna ait tahmin

sonuçlarına göre modelde yer alan kontrol değişkenleri, sermaye stoku ve beşeri sermayenin ekonomik büyümeye etkisi beklendiği yönde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Aynı zamanda, hukukun üstünlüğünün ekonomik büyümeye etkisi pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlıdır. 49 ülkeden oluşan yüksek gelir ülkeler grubu için kontrol değişkenleri olan beşeri sermaye ve sermaye stokunun ekonomik büyümeye etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bununla birlikte yüksek gelir grubu ülkeler için hukukun üstünlüğünün ekonomik büyüme etkisi de pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlıdır. 75 ülkeden oluşan orta gelir ülkeler grubu için kontrol değişkenleri olan beşeri sermaye ve sermaye stokunun ekonomik büyümeye etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bununla birlikte orta gelir grubu ülkeler için hukukun üstünlüğünün ekonomik büyüme etkisi de pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Son olarak, 18 ülkeden oluşan düşük gelir ülkeler grubu için kontrol değişkenleri olan beşeri sermaye ve sermaye stokunun ekonomik büyümeye etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Aynı zamanda hukukun üstünlüğünün ekonomik büyüme etkisi de pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

Çalışmanın analiz kısmında irdelenen ikinci ilişki ise hukukun üstünlüğü ile faiz oranları arasındadır. İlgili model kurulurken enflasyon oranları ve döviz kurundaki değişiklik kontrol değişkenleri olarak eklenmiştir. 118 ülkenin 1997-2019 yılları arası verilerden oluşan veri seti, tüm panel, yüksek gelir, orta gelir ve düşük gelir ülkeleri olmak üzere 4 ayrı şekilde gruplandırılmıştır. Her bir grup için etkin tahmin modelinin seçilmesi için Hausman testi uygulanmış ve test sonuçlarına göre tüm panel ülkeler ile yüksek gelir ve düşük gelir ülkeler grupları için sabit etkiler modeliyle, orta gelir ülkeler grubu içinse rassal etkiler modeliyle tahmin yapılmasına karar verilmiştir. Daha sonra tüm panel ülkeler ile yüksek gelir ve düşük gelir ülkeler grupları için sabit etkiler varsayımları olan homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon olmaması varsayımları, orta gelir ülkeler grubu içinse rassal etkiler homoskedastisite, otokorelasyon olmaması varsayımları test edilmiştir. Modellerin varsayım sınamaları neticesinde tüm panel ve yüksek gelir grubu ülkeler aynı özellikleri göstererek homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon olmaması varsayımlarını sağlayamamış, düşük gelir grubu ise homoskedastisite, otokorelasyon olmaması varsayımlarını sağlayamamış fakat birimler arası korelasyon olmaması varsayımını sağlamıştır. Dolayısıyla tüm panel ülkeler grubu ve yüksek gelir grubu modelleri tüm

varsayımların sağlanamaması durumuna dirençli sabit etkiler Driscoll-Kraay tahmincisi, düşük gelir grubu ise homoskedastisite, otokorelasyon olmaması varsayımlarının sağlanmamasına dirençli sabit etkiler Arellano, Froot ve Rogers Tahmincisi ile tahmin edilmiştir. Diğer taraftan Hausman testi sonuçları ile rassal etkiler modeliyle tahmin edilmesinin daha etkin olduğuna karar verilen orta gelir grubu ise homoskedastisite ve otokorelasyon olmaması varsayımlarını sağlayamamıştır. Dolayısıyla orta gelir grubu ülkeler için kurulan model rassal etkiler Arellano, Froot ve Rogers Tahmincisi ile tahmin edilmiştir. Tahmin sonuçlarına göre tüm panel ülkeler grubunda modele kontrol değişkeni olarak dâhil edilen enflasyon ve döviz kurunun faiz oranları üzerindeki etkisi beklendiği üzere pozitif yönlüdür. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün faiz oranları üzerindeki etkisi de beklendiği üzere negatif yönlü ve istatistiksel olarak %10 düzeyinde anlamlıdır. Yüksek gelir gurubu ülkeler için kontrol değişkenlerinden enflasyonun faiz üzerine etkisi istatistiksel olarak anlamsız çıkmış, kur ve hukukun üstünlüğünün faiz oranına etkisi ise pozitif yönlü ve %5 anlamlılık düzeyin bulunmuştur fakat yüksek gelir grubu ülkeler modeli bir bütün olarak açıklayıcı sonuçlar üretmemektedir. Orta gelir grubu için model bir bütün olarak anlamlı ve yeterli seviyede açıklayıcı iken kontrol değişkenleri olan enflasyon ve kurun faiz oranları üzerindeki etkisi pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Fakat hukukun üstünlüğünün etkisi beklendiği üzere negatif yönlü olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamsızdır. Hukukun üstünlüğünün faiz oranlarına etkisini 14 düşük gelir grubu ülke için sabit etkiler Arellano, Froot ve Rogers Tahmincisi ile irdeleyen modelin analiz sonuçları göre ise model bir bütün olarak anlamsızdır. Diğer taraftan kontrol değişkenleri ve hukukun üstünlüğünün de faiz oranlarına etkileri istatistiksel olarak anlamsızdır.

Çalışmamızın analiz kısmında 3. model olarak hukukun üstünlüğü ile enflasyon ilişkisi irdelenmiştir. Model kurulurken döviz kuru ve toplam harcamalardaki değişiklikte kontrol değişkeni olarak dâhil edilmiştir. 160 ülkenin 1997-2019 yılları arası verilerden oluşan veri seti, tüm panel, yüksek gelir, orta gelir ve düşük gelir ülkeleri olmak üzere 4 ayrı şekilde gruplandırılmıştır. Her bir grup için etkin tahmin modelinin seçilmesi için Hausman testi uygulanmış ve teste ait boş hipotez olan rassal etkiler modelinin etkin olduğu hipotezi tüm gruplar için reddedilmiştir. Dolayısıyla tüm gruplar için sabit etkiler modeliyle tahmin yapılmasına karar verilmiştir ve sabit etkiler modeline ait temel varsayımlar olan homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon

olmaması varsayımları tüm gruplar için test edilmiş, tüm gruplar aynı özellikleri göstererek varsayımları sağlayamamıştır. Varsayımların sağlanmaması neticesinde her bir grup heteroskedastisite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon varlığına dirençli Driscoll-Kraay tahmincisi ile tahmin edilmiştir. 160 ülkenin 1997-2019 yılları arası verileri ile oluşturulan tüm panel ülkeleri grubu modelinde kontrol değişkenleri olarak yer alan kur ve toplam harcamaların enflasyon üzerindeki etkisi beklendiği gibi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün enflasyon üzerindeki etkisi de beklendiği şekilde negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlıdır. 54 yüksek gelir grubu ülke için kurulan modelde R^2 değeri açıklayıcılıktan çok uzak olmakla birlikte, modelde yer alan kontrol değişkenlerinden kur pozitif ve anlamlıyken, harcamaların etkisi istatistiksel olarak anlamsızdır. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün enflasyon oranlarına etkisi de istatistiksel olarak anlamsızdır. 86 orta gelir grubu modeline ait analiz sonuçları göre ise kontrol değişkenleri olan kur ve harcamaların enflasyona etkisi pozitif yönlü ve anlamlı, hukukun üstünlüğünün etkisi ise negatif yönlü ve anlamlıdır. Hukukun üstünlüğünün enflasyon üzerindeki etkisini sınamak için 20 düşük gelir grubu ülke ile kurulan modelin anlamlılığını sıyanan F testi %1 anlamlılık düzeyindeyken, değişkenlerin açıklayıcılığını ölçen R^2 değeri kabul edilebilir düzeyin altındadır. Modelde kur değişkeninin enflasyona etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Diğer taraftan harcamalar ve hukukun üstünlüğünün enflasyona etkisi negatif yönlü olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamsızdır.

Analiz kısmında kurulan 4. modelde hukukun üstünlüğü ile finansal gelişmişlik arasındaki ilişki irdelenmiştir. İlgili modele sermaye stoku ve reel GSYH kontrol değişkeni olarak dâhil edilmiştir. 166 ülkenin 1996-2019 yılları arası verilerden oluşan veri seti, tüm panel, yüksek gelir, orta gelir ve düşük gelir ülkeleri olmak üzere 4 ayrı şekilde gruplandırılmıştır. Her bir grup için etkin tahmin modelinin seçilmesi için Hausman testi uygulanmış ve teste ait boş hipotez olan rassal etkiler modelinin etkin olduğu hipotezi tüm gruplar için reddedilmiştir. Dolayısıyla tüm panel ve yüksek gelir, orta gelir ve düşük gelir grupları için kurulan modellerin tamamının aynı özellikleri göstererek sabit etkiler modeliyle etkin tahmin sonuçları üreteceği anlaşılmıştır. Dolayısıyla sabit etkiler modeline ait temel varsayımlar olan homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon olmaması varsayımları tüm gruplar için test edilmiş ve tüm panel, yüksek gelir ve orta gelir grubu ülkeler aynı özellikleri

göstererek varsayımları sağlayamamıştır. Düşük gelir grubu ülkeler ise homoskedastisite ve otokorelasyon olmaması varsayımlarını sağlayamamıştır. Dolayısıyla tüm panel, yüksek gelir ve orta gelir grubu ülkeler heteroskedastisite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon varlığına dirençli Driscoll-Kraay tahmincisi ile, düşük gelir grubu ülkeler ise heteroskedastisite, otokorelasyon varlığına dirençli Arellano, Froot ve Rogers tahmincisi ile tahmin edilmiştir. 166 ülkeye ait 1996-2019 yılları arası verileri kullanan modelde yer alan kontrol değişkenleri, sermaye stoku ve reel GSYH finansal gelişmeye etkisi beklendiği yönde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün finansal gelişmeye etkisi pozitif yönlü fakat istatistiksel olarak anlamlı değildir. 54 yüksek gelir grubu ülkeye ait verileri kullanan modelde yer alan değişkenlerin modeli açıklayıcılığını ölçen R^2 değeri yaklaşık %15 ile yeterli açıklayıcılıkta değildir. Modelin bir bütün olarak anlamlılığını ölçen F testi %1 anlamlılık düzeyindedir. Modelde yer alan kontrol değişkeni reel GSYH finansal gelişmeye etkisi beklendiği yönde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün finansal gelişmeye etkisi pozitif yönlü fakat istatistiksel olarak anlamlı değildir. Açık ifadeyle hukukun üstünlüğü ile finansal gelişme arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunamamıştır. 90 orta gelir grubu ülkeye ait verileri kullanan modelde yer alan kontrol değişkeni reel GSYH finansal gelişmeye etkisi beklendiği yönde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün finansal gelişmeye etkisi pozitif yönlü ve %10 anlamlılık düzeyindedir. Diğer bir ifadeyle orta gelir grubu ülkeler için hukukun üstünlüğünün finansal gelişme üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. 21 düşük gelir grubu ülkeye ait verileri kullanan modelde yer alan değişkenlerin modeli açıklayıcılığını ölçen R^2 değeri açıklayıcılıktan uzaktır. Modelde yer alan kontrol değişkeni ve hukukun üstünlüğü değeri istatistiksel olarak anlamlı değildir. Açık ifadeyle hukukun üstünlüğü ile finansal gelişme arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunamamıştır.

Analiz kısmında kurulan 5. modelde hukukun üstünlüğü ile yabancı yatırımlar arasındaki ilişki irdelenmiştir. İlgili modele finansal gelişmişlik ve faiz oranları kontrol değişkeni olarak dâhil edilmiştir. 73 ülkenin 1996-2019 yılları arası verilerden oluşan veri seti, tüm panel, yüksek gelir, orta gelir ve düşük gelir ülkeleri olmak üzere 4 ayrı şekilde gruplandırılmıştır. Her bir grup için etkin tahmin modelinin seçilmesi için Hausman testi uygulanmış ve test sonuçlarına göre tüm panel ülkeler ile yüksek gelir ve orta gelir ülkeler

grupları için sabit etkiler modeliyle, düşük gelir ülkeler grubu içinse rassal etkiler modeliyle tahmin yapılmasına karar verilmiştir. Daha sonra tüm panel ülkeler ile yüksek gelir ve orta gelir ülkeler grupları için sabit etkiler varsayımları olan homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon olmaması varsayımları, düşük gelir ülkeler grubu içinse rassal etkiler homoskedastisite, otokorelasyon olmaması varsayımları test edilmiştir. Modellerin varsayım sınamaları neticesinde tüm panel, yüksek gelir grubu ve orta gelir grubu ülkeler aynı özellikleri göstererek homoskedastisite, otokorelasyon olmaması ve birimler arası korelasyon olmaması varsayımlarını sağlayamamıştır. Dolayısıyla ilgili modeller tüm varsayımların sağlanamaması durumuna dirençli sabit etkiler Driscoll-Kraay tahmincisi ile tahmin edilmiştir. Diğer taraftan Hausman testi sonuçları ile rassal etkiler modeliyle tahmin edilmesinin daha etkin olduğuna karar verilen düşük gelir grubu ise homoskedastisite ve otokorelasyon olmaması varsayımlarını sağlayamamıştır. Dolayısıyla düşük gelir grubu ülkeler için kurulan model rassal etkiler Arellano, Froot ve Rogers Tahmincisi ile tahmin edilmiştir. 73 ülkenin verileri ile oluşturulan modele kontrol değişkeni olarak dâhil edilen finansal gelişmişliğin yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi beklendiği üzere pozitif yönlüdür. Diğer kontrol değişkeni olan faiz oranlarının yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi negatif yönlü bulunmuştur. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi de beklendiği üzere pozitif yönlü ve istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlıdır. 21 yüksek gelirli ülkenin 1996-2019 yılları arası verileri ile oluşturulan modele kontrol değişkeni olarak dâhil edilen finansal gelişmişliğin yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi beklendiği üzere pozitif yönlüdür. Diğer kontrol değişkeni olan faiz oranlarının yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi negatif yönlü bulunmuştur. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi de beklendiği üzere pozitif yönlü ve istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlıdır. 44 orta gelirli ülkenin 1996-2019 yılları arası verileri ile modele kontrol değişkeni olarak dâhil edilen finansal gelişmişliğin yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi beklendiği üzere pozitif yönlüdür. Diğer kontrol değişkeni olan faiz oranlarının yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi negatif yönlü bulunmuştur. Diğer taraftan, hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi de beklendiği üzere pozitif yönlü ve istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlıdır. 8 düşük gelirli ülkenin modele kontrol değişkeni olarak dâhil edilen finansal gelişmişliğin yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi beklendiği üzere pozitif yönlüdür. Diğer kontrol değişkeni

olan faiz oranlarının ve hukukun üstünlüğünün yabancı yatırımlar üzerindeki etkisini gösteren katsayılar ise istatistiki olarak anlamsızdır.

Çalışmanın sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde tüm panel ülkeleri için kurulan modellerde hukukun üstünlüğünün ekonomik büyüme ve yabancı yatırımları pozitif etkilediği, faiz ve enflasyon oranlarını ise negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Yüksek gelir grupları için hukukun üstünlüğünün büyüme ve yabancı yatırımları pozitif yönde etkilediği sonucu elde edilmiştir. Faiz ve enflasyon oranları ve finansal gelişme içinse anlamlı ilişki bulunamamıştır. Orta gelir grupları için hukukun üstünlüğünün ekonomik büyüme, finansal gelişme ve yabancı yatırımları pozitif etkilediği, enflasyon oranlarını ise negatif yönde etkilediği sonucu elde edilmiştir. Düşük gelir grupları içinse hukukun üstünlüğünün yalnızca ekonomik büyümeye pozitif etkisi olduğunu gösteren istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmuştur.

Çalışmanın teorik kısmında WJP hukukun üstünlüğü endeksi ile seçili makroekonomik göstergeler arasında sunulan doğrusal ilişkiler ve analiz kısmında Dünya Bankası WGI hukukun üstünlüğü endeksi ile yapılan panel veri tahminleri, hukukun üstünlüğünün ülkelerin makroekonomik görünümünü üzerinde anlamlı ve olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir. Hukukun üstünlüğü kavramının tanımında ya da endeks olarak ölçülmesinde her ne kadar farklılıklar olsa dahi bazı temel noktalarda fikir birliği olduğu açıktır. Devlet dâhil olmak üzere gerçek ve tüzel kişilerin hukuk kurallarına ne kadar güvendiği, riayet ettiği ve kanunlar karşısındaki sorumlulukları, sözleşmelerin uygulanabilirliği ve denetlenmesi, mülkiyet haklarının korunması, kolluk kuvvetleri ve mahkemelerin etkinliği ve bu erklere olan güven, toplumda gerçekleşen suç ve şiddet sıklığı gibi başlıklar temel noktalar olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda bu başlıklar çalışmamızda da kullanılan WJP ve WGI hukukun üstünlüğü tanımlarında da ortak değerlendirme başlıklarıdır.

En dar tanımıyla dahi hukukun üstünlüğü, toplumsal ve dolayısıyla ekonomik güven ortamının inşasında önemli hususları içermektedir. Bu bağlamda, hukukun üstünlüğünün tesisinde, güçlendirilmesi ve korunmasında devletlere, hükümetlere, sivil toplum kuruluşları ve vatandaşlara önemli görevler düşmektedir. Devlet ve hükümetler toplumsal barışı korumak ve sağlamlaştırmak amacıyla suç ve şiddetin en aza indirilmesi hususunu öncelikli bir konu olarak değerlendirmelidir. Diğer taraftan, hükümetler hem yargı

unsurlarının hem de kolluk kuvvetlerinin adil ve güvenilir kurumlar olarak hizmet etmesini sağlayacak politikalar üretmeli ve denetimler yapmalıdır. Aynı zamanda, mülkiyet haklarının ve sözleşmelerin uygulanabilirliği hususunda toplum nezdinde net bir fikir birliği ve güven hissinin oluşmasını sağlayacak kanunlar ve politikalar üretilmelidir. Bunlarla birlikte, hükümetlerin kendilerini de denetleyecek mekanizmaları oluşturması ve bu işlevi gören mevcut kurumları koruması ve güçlendirmesi gerekmektedir

Hukukun üstünlüğünün toplumsal karşılığını bulması ve güçlenmesi noktasında sivil topluma da görevler düştüğü açıktır. Bireylerin temel hak ve özgürlüklerini korumak ve hükümetlerin politikalarına karşı kamuoyu oluşturabilmek amacıyla tepkilerini demokratik yollarla ifade etmeleri bu noktada önem arz etmektedir. Hukuki çoğulculuğun bir göstergesi olarak sivil toplum kuruluşlarının ve hatta şirketlerin dahi hukukun üstünlüğünün tesisi ve korunmasında, üzerine roller düşmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdelbaky, M. (2012). Governance and growth in MENA region: evidence from panel data analysis. *International Journal of Finance and Economics*, 98(1).
- Abubakara, Y. I., Mustaphaa, R. A., & Ajiboyea, E. S. (2020). Impact of Governance on Financial Development in West African Countries. *Hasanuddin Economics and Business Review*, 3(3), 103-111.
- Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2002). Reversal of fortune: Geography and institutions in the making of the modern world income distribution. *The Quarterly journal of economics*, 117(4), 1231-1294.
- Achille, D. F. (2016). The determinants of interest rate spread: Empirical evidence from the Central African economic and monetary community. *Journal of Economics and International Finance*, 8(6), 66-78.
- Agrast, M. D., Botero, J. C., & Ponce, A. (2010). *The world justice project: rule of law index 2010*. World Justice Project.
- Ajide, K. B. (2013). The role of governance on private investment in Nigeria: A preliminary analysis. *Economic and Financial Review*, 51(1), 5.
- Akif, A. M. (2006). İslam Hukuku'nun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim. *THTAD.*, S, 1, 11-21.
- Aktan, C. C. (1994). *Çağdaş liberal düşüncede politik iktisat*. yayl. y.
- Aktan, C. C., & Yay, S. (2021). Hukuk ve İktisat Yaklaşımı, Hukukun İktisadi Analizi ve Kurumsal İktisat. *Kurumsal İktisat Kurallar ve Kurumların İktisadi Gelişme Açısından Önemi*, 9.
- Aktan,C.C. (2002). Anayasal İktisat. *Siyasal Kitabevi, Ankara*.
- Arellano, M. (1987). Computing robust standard errors for within-groups estimators. *Oxford bulletin of Economics and Statistics*, 49(4), 431-434.

- Ata, A. Y., Koc, A., & Akca, H. (2012). The Relationship Between Economic Growth and Institutional Structure in OECD Countries: Cross Sectional Analysis. *Actual Problems of Economics*, 10(136), 323-333.
- Atanga Ondo, H., & Seabrook, A. M. (2022). Governance and financial development: Evidence from a global sample of 120 countries. *International Journal of Finance & Economics*, 27(3), 3405-3420.
- Ayres, R. L. (1998). *Crime and violence as development issues in Latin America and the Caribbean*. World Bank Publications.
- Badun, M. (2005). The quality of governance and economic growth in Croatia. *Financial theory and practice*, 29(4), 279-308.
- Baltagi, B. H., & Wu, P. X. (1999). Unequally spaced panel data regressions with AR (1) disturbances. *Econometric theory*, 15(6), 814-823.
- Barro, R. J. (1996). Determinants of economic growth: A cross-country empirical study.
- Bayar, Y. (2016). Public governance and economic growth in the transitional economies of the European Union. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 12(48), 5-18.
- Baykal, M. (2008). Hukuk-ekonomi ilişkisi ve ekonomi hukuku üzerine. *Ankara Barosu Dergisi*, (4), 76-87.
- Beck, N., & Katz, J. N. (1995). What to do (and not to do) with time-series cross-section data. *American political science review*, 89(3), 634-647.
- Becker, G. S. (1968). Crime and punishment: An economic approach. In *The economic dimensions of crime* (pp. 13-68). Palgrave Macmillan, London.
- Bedner, A. (2010). An elementary approach to the rule of law. *Hague Journal on the Rule of Law*, 2(1), 48-74.
- Belton, R. K. (2005). Competing definitions of the rule of law: implications for practitioners.

- Bentham, J. (1789). An introduction to the principles of morals. *London: Athlone.*
- Bentham, J. (1827). *Rationale of judicial evidence: specially applied to english practice: in five volumes* (Vol. 5). Hunt and Clarke.
- Bentham, J. (1830). *The rationale of punishment*. Robert Heward.
- Bhagwati, J. N. (1982). Directly unproductive, profit-seeking (DUP) activities. *Journal of Political economy*, 90(5), 988-1002.
- Bhargava, A., Franzini, L., & Narendranathan, W. (1982). Serial correlation and the fixed effects model. *The Review of Economic Studies*, 49(4), 533-549.
- Bingham, T. (2011). *The rule of law*. Penguin Uk.
- Blackburn, K., & Powell, J. (2011). Corruption, inflation and growth. *Economics Letters*, Vol. 113, 3, 225—227.
- Bonesana, C., & Beccaria, M. (1764). Of crimes and punishments. *Trans. Edward D. Ingraham. Milan.*
- Bouoiyour, J., & Naimbayel, D. (2012). Economic growth in Sub-Saharan Africa: is governance a source of inequality between countries?. In *A Paper presented at the 17th Annual Conference of the African Econometric Society*.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The review of economic studies*, 47(1), 239-253.
- Brooks, R. E. (2003). The new imperialism: Violence, norms, and the "rule of law". *Michigan Law Review*, 101(7), 2275-2340.
- Brown, M. B., & Forsythe, A. B. (1974). Robust tests for the equality of variances. *Journal of the American statistical association*, 69(346), 364-367.
- Brunnetti, A. & Kisunko, G. & Weder, B., 1997. "Credibility of rules and economic growth : evidence from a worldwide survey of the private sector," Policy Research Working Paper Series 1760, The World Bank.

- Burnay, M. (2018). The rule of law: origins, prospects and challenges. In *Chinese Perspectives on the International Rule of Law*. Edward Elgar Publishing.
- Butkiewicz, J. L., & Yanikkaya, H. (2006). Institutional quality and economic growth: Maintenance of the rule of law or democratic institutions, or both?. *Economic Modelling*, 23(4), 648-661.
- Calabresi, G. (1970), *The Costs of Accidents*. Yale University Press, New Haven.
- Can, H., & Güner, S. (1999). *Hukukun temel kavramları*. Siyasal Yayınevi.
- Carothers, T. (2006). The problem of knowledge. *Promoting the Rule of Law Abroad: In Search of Knowledge*, 15-30.
- Castiglione, C., Infante, D., & Smirnova, J. (2015). Environment and economic growth: is the rule of law the go-between? The case of high-income countries. *Energy, Sustainability and Society*, 5(1), 1-7.
- Chesterman, S. (2008). An international rule of law?. *The American Journal of Comparative Law*, 56(2), 331-362.
- Coase, R. H. (1960). The Journal of LAW c. *Journal of Law and Economics*, 3, 1-44.
- Collier, P. (2007). The bottom billion. *Economic Review-Deddington-*, 25(1), 17.
- Cooter, R. & Ulen, T.(2016).Law and Economics, 6th edition. *Berkeley Law Books. Book 2*.
- Costa, P. (2007). The rule of law: A historical introduction. In *The rule of law history, theory and criticism* (pp. 73-149). Springer, Dordrecht.
- Craig, P. (2017). Formal and substantive conceptions of the rule of law: an analytical framework. In *The Rule of Law and the Separation of Powers* (pp. 95-115). Routledge.
- Cribari-Neto, F., & Zarkos, S. G. (2004). Leverage-adjusted heteroskedastic bootstrap methods. *Journal of Statistical Computation and Simulation*, 74(3), 215-232.

- Çığ, M. İ. (2017). *Uygarlığın Kökeni Sümerliler Cilt I. İstanbul: Kaynak.*
- Dellepiane-Avellaneda, S. (2010). Good governance, institutions and economic development: Beyond the conventional wisdom. *British Journal of Political Science*, 40(1), 195-224.
- Demirgüç-Kunt, A., & Huizinga, H. (1999). Determinants of commercial bank interest margins and profitability: some international evidence. *The World Bank Economic Review*, 13(2), 379-408.
- Dicey, A. V. (1885). *Lectures Introductory to the Study of the Law of the Constitution* (No. 43445-43449). London: Macmillan.
- Driscoll, J. C., & Kraay, A. C. (1998). Consistent covariance matrix estimation with spatially dependent panel data. *Review of economics and statistics*, 80(4), 549-560.
- Dworkin, R. (1979). *Political Judges And The Rule Of-Law.*
- Eco, U. (2014). *Ortaçağ: Katedraller, Şövalyeler, Şehirler. Çev: Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul.*
- Eco, U. (2018). *Antik Yunan, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul.*
- Eco, U. (2021). *Antik Roma, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul.*
- Eicker, F. (1967). Limit theorems for regressions with unequal and dependent errors.
- Eijffinger, S. C., & Stadhouders, P. (2003). Monetary policy and the rule of law. *Available at SSRN 374520.*
- Frees, E. W. (2004). *Longitudinal and panel data: analysis and applications in the social sciences.* Cambridge University Press.
- Friedman, M. (1937). The use of ranks to avoid the assumption of normality implicit in the analysis of variance. *Journal of the american statistical association*, 32(200), 675-701.

- Froot, K. A. (1989). Consistent covariance matrix estimation with cross-sectional dependence and heteroskedasticity in financial data. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 24(3), 333-355.
- Gangi, Y. A., & Abdulrazak, R. S. (2012). The impact of governance on FDI flows to African countries. *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*.
- Gani, A. (2007). Governance and foreign direct investment links: evidence from panel data estimations. *Applied economics letters*, 14(10), 753-756.
- Gollwitzer, S., & Quintyn, M. M. (2010). *The effectiveness of macroeconomic commitment in weak (er) institutional environments*. International Monetary Fund.
- Gözler, K. (2013). Hukuka Giriş, 10. *Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa*.
- Greene, W. H. *Econometric analysis 2000* Upper Saddle River.
- Güriş, S. (2021). Ekonometri ekonometrik okuryazarlık. *İstanbul, Der Yayınları*.
- Güriş, S., (2018). Uygulamalı panel veri ekonometrisi. *İstanbul: Der Yayınları*.
- Gürpınar, B. (2008). Hukuk ve Ekonominin Ortak Temelleri-‘Hukuk ve Ekonomi’Akımı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 161-180.
- Hachez, N. (2013). What elements of the rule of law can be put to use at international level. *Rev. BDI*, 46, 307.
- Haggard, S., & Tiede, L. (2011). The rule of law and economic growth: where are we?. *World development*, 39(5), 673-685.
- Han, X., Khan, H. A., & Zhuang, J. (2014). Do governance indicators explain development performance? A cross-country analysis. *A cross-country analysis (November 2014). Asian Development Bank Economics Working Paper Series*, (417).

- Hanssen, F. A. (1999). Appointed courts, elected courts, and public utility regulation: judicial independence and the energy crisis. *Business and Politics*, 1(2), 179-201.
- Harvey, W. B. (1961). The Rule of Law in Historical Perspective, *59 Mich. L. Rev.* 487
- Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica: Journal of the econometric society*, 1251-1271.
- Hayek, F. A. (1944). The Road to Serfdom. *Ethics*, 55(3).
- Hayek, F. A. (1973). *Law, legislation and liberty, volume 1: Rules and order* (Vol. 1). University of Chicago Press.
- Hayo, B., & Voigt, S. (2008). Inflation, central bank independence, and the legal system. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)/Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 751-777.
- Hedling, N. (2011). A Practical Guide to Constitution Building: Principles and Cross-cutting.
- Hinkley, D. V. (1977). Jackknifing in unbalanced situations. *Technometrics*, 19(3), 285-292.
- Horvath, R., Horvatova, E., & Siranova, M. (2017). Financial development, rule of law and wealth inequality: Bayesian model averaging evidence.
- Huber, P. J. (1967). Under nonstandard conditions. In *Proceedings of the Fifth Berkeley Symposium on Mathematical Statistics and Probability: Weather Modification; University of California Press: Berkeley, CA, USA* (p. 221).
- IDEA. (2010). Electoral Justice: The International IDEA Handbook.
- Işıқтаç, Y. (1998). Bir Hukuk Tanımı Vermenin Zorunluluğu. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(2).

- Jakab, A., & Kirchmair, L. (2021). How to develop the EU justice scoreboard into a rule of law index: using an existing tool in the EU rule of law crisis in a more efficient way. *German Law Journal*, 22(6), 936-955.
- Jappelli, T., Pagano, M., & Bianco, M. (2005). Courts and banks: Effects of judicial enforcement on credit markets. *Journal of Money, Credit and Banking*, 223-244.
- Jarmuzek, M., & Lybek, T. (2020). Can good governance lower bank intermediation costs?. *Applied Economics*, 52(27), 2960-2976.
- Kant, I. (1853). *Elements metaphysiques de la doctrine du droit (premiere partie de la Metaphysique des moeurs) suivis d'un essai philosophique sur la paix perpetuelle et d'aurtes petits ecrits relatifs au droit naturel*. A. Durand.
- Kaplow, L., & Shavell, S. (2002). Economic analysis of law. In *Handbook of public economics* (Vol. 3, pp. 1661-1784). Elsevier.
- Karayalçın, Y. (1968). *Ticaret hukuku*. GİM.
- Karayalçın, Y. (1998). Hukukun üstünlüğü (kavram-bazı problemler). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 47(03).
- Karikari, J. A. (2010, November). Governance, financial liberalization, and financial development in Sub-Saharan Africa. In *African Economic Conference, November*.
- Kaufman, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2008). Governance matters VII: governance indicators for 1996-2007. World Bank Policy Research June 2008. The World Bank, Washington DC.
- Kaufmann, D., Kray, A., & Mastruzzi, M. (2007). Governance Matters VI: Updated Indicators for 1996-2006. *World Bank Institute Working Paper*.
- Khan, H., Khan, S., & Zuojun, F. (2020). Institutional quality and financial development: Evidence from developing and emerging economies. *Global Business Review*, 0972150919892366.

- Kmenta, J., & Klein, L. R. (1971). *Elements of econometrics* (Vol. 655). New York: Macmillan.
- Koyama, M., & Johnson, B. (2015). Monetary stability and the rule of law. *Journal of Financial Stability*, 17, 46-58.
- Köroğlu, K. (2013). *Eski Mezopotamya tarihi: tarihi başlangıçtan Perslere kadar*. İletişim Yayınları.
- Kraay, A., Zoido-Lobaton, P., & Kaufmann, D. (1999). Governance matters.
- Kraipornsak, P. (2018). Good governance and economic growth: An investigation of Thailand and selected Asian countries. *Eurasian Journal of Economics and Finance*, 6(1), 93-106.
- Laeven, L., & Majnoni, G. (2005). Does judicial efficiency lower the cost of credit?. *Journal of Banking & Finance*, 29(7), 1791-1812.
- Law, S. H., & Azman-Saini, W. N. W. (2008). The quality of institutions and financial development.
- Law, S. H., & Azman-Saini, W. N. W. (2012). Institutional quality, governance, and financial development. *Economics of Governance*, 13(3), 217-236.
- Levene, H. (1960). *Robust Tests for Equality of Variances* Stanford University Press. Palo Alto.
- Listokin, Y. (2009). A Note on Tax Expenditures and Business Cycle Fluctuations. In *Proceedings. Annual Conference on Taxation and Minutes of the Annual Meeting of the National Tax Association* (Vol. 102, pp. 195-202). National Tax Association.
- Listokin, Y. (2009). Stabilizing the economy through the income tax code. *Tax Notes*, 123(13).
- Listokin, Y. (2012). Equity, Efficiency, and Stability: The Importance of Macroeconomics for Evaluating Income Tax Policy. *Yale J. on Reg.*, 29, 45.

- Listokin, Y. (2016). How to Think About and Teach Income Tax When Interest Rates are Zero. *Tax Notes*, 151(1).
- Listokin, Y. (2019). A theoretical framework for law and macroeconomics. *American Law and Economics Review*, 21(1), 46-80.
- Locke, J. (1967). *Locke: Two treatises of government*. Cambridge university press.
- Long, J. S., & Ervin, L. H. (2000). Using heteroscedasticity consistent standard errors in the linear regression model. *The American Statistician*, 54(3), 217-224.
- MacKinnon, J. G., & White, H. (1985). Some heteroskedasticity-consistent covariance matrix estimators with improved finite sample properties. *Journal of econometrics*, 29(3), 305-325.
- Majhosev, A. (2021). World Justice Project, Rule of Law Index 2021.
- Marx, K. (1875). *The capital* . Librairie du Progress.
- Mauro, P. (1995). Corruption and growth. *The quarterly journal of economics*, 110(3), 681-712.
- Mbingui, C., Owonda, F., & Tsinkonda, N. E. M. (2021). Effects of Governance on Growth in the Central Africa Economic and Monetary Community (CAEMC). *Open Journal of Social Sciences*, 9(7), 22-41.
- Mengistu, A. A., & Adhikary, B. K. (2011). Does good governance matter for FDI inflows? Evidence from Asian economies. *Asia Pacific business review*, 17(3), 281-299.
- Merkel, W. (2012). Measuring the Quality of Rule of Law. *Rule of Law Dynamics: In an Era of International and Transnational Governance*, 21-47.
- Mertz, B. (1996). *L'état de droit en accusation: la démocratie at-elle un avenir dans l'état de droit?*. Kimé.
- Mira, R., & Hammadache, A. (2017). Good governance and economic growth: A contribution to the institutional debate about state failure in Middle East and

- North Africa. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 11(3), 107-120.
- Montesquieu, C. L. D. S. (1964). De l'esprit des lois (1748). *Œuvres complètes*, 1949-1951.
- Nelson, R. R. (1998). The agenda for growth theory: a different point of view. *Cambridge journal of economics*, 22(4), 497-520.
- Newey, W. K., & West, K. D. (1987). Hypothesis testing with efficient method of moments estimation. *International Economic Review*, 777-787.
- Newey, W. K., & West, K. D. (1994). Automatic lag selection in covariance matrix estimation. *The Review of Economic Studies*, 61(4), 631-653.
- North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge university press.
- Nurbayev, D. (2018). The rule of law, central bank independence and price stability. *Journal of Institutional Economics*, 14(4), 659-687.
- OECD (2022), "FDI flows" (indicator), <https://doi.org/10.1787/99f6e393-en> (accessed on 21 September 2022).
- OECD (2022), FDI flows (indicator). doi: 10.1787/99f6e393-en (Accessed on 22 November 2022)
- OECD (2022), Inflation (CPI) (indicator). doi: 10.1787/eee82e6e-en (Accessed on 08 November 2022)
- OECD (2022), Long-term interest rates (indicator). doi: 10.1787/662d712c-en (Accessed on 08 November 2022)
- Olson, M. (1993). Dictatorship, democracy, and development. *American political science review*, 87(3), 567-576.

- Ozekhome, H. O. (2022). Do Regulatory Quality, Government Effectiveness and Rule of Law Matter to Foreign Direct Investment in Nigeria?. *Journal for Economic Forecasting*, (1), 160-175.
- Ozpolat, A., Guven, G. G., Ozsoy, F. N., & Bahar, A. (2016). Does rule of law affect economic growth positively. *Research in World Economy*, 7(1), 107.
- Önen, M. (2005). *Hukuka giriş*. Arıkan.
- Öztürk, N., & Durgut, D. (2011). Faiz Oranlarının Belirleyicileri: Türkiye İçin Ampirik Bir Analiz. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 3(1), 117-144.
- Parks, R. W. (1967). Efficient estimation of a system of regression equations when disturbances are both serially and contemporaneously correlated. *Journal of the American Statistical Association*, 62(318), 500-509.
- Peerenboom, R. (2002). *China's long march toward rule of law*. Cambridge University Press.
- Pesaran, H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels, University of Cambridge Working Paper, 0435.
- Poghosyan, T. (2013). Financial intermediation costs in low income countries: The role of regulatory, institutional, and macroeconomic factors. *Economic Systems*, 37(1), 92-110.
- Posner, R.A. (1972), *Economic Analysis of Law*, 1st edition. *Little, Brown and Company, Boston*.
- Raifu, I. A., & Aminu, A. (2019). Financial development and agricultural performance in Nigeria: what role do institutions play?. *Agricultural Finance Review*.
- Raz, J. (1979). The Rule of Law and its Virtue', The Authority of Law. *Essays on Law*.
- Rigobon, R., & Rodrik, D. (2005). Rule of law, democracy, openness, and income: Estimating the interrelationships¹. *Economics of transition*, 13(3), 533-564.

- Rogers, W. H. (1993). Regression Standard Errors in Clustered Samples. *Stata Technical Bulletin*, 13, 19-23. Reprinted in *Stata Technical Bulletin Reprints*, 3, 88-94.
- Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of political economy*, 94(5), 1002-1037.
- Russell, P. H. (2001). Toward a general theory of judicial independence. *Judicial independence in the age of democracy: Critical perspectives from around the world*, 1(5).
- Saidi, Y., Ochi, A., & Ghadri, H. (2013). Governance and FDI attractiveness: Some evidence from developing and developed countries. *Global Journal of Management and Business Research*.
- Salama, B. M. (2012). The art of law & macroeconomics. *U. Pitt. L. Rev.*, 74, 131.
- Samuels, K. (2006). Rule of law reform in post-conflict countries: operational initiatives and lessons learnt.
- Savari, Z., Rostami, M. R., Fallah Shams, M., & Jamali, J. (2022). Regulatory quality, rule of law and stock market performance: A system GMM approach. *International Journal of Nonlinear Analysis and Applications*.
- Sayılır, Ö., Doğan, M., & Soud, N. S. (2018). Financial development and governance relationships. *Applied Economics Letters*, 25(20), 1466-1470.
- Schacht, J. (1977). İslam hukukuna giriş (çev. M. Dağ ve A. Şener). *Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*.
- Schedler, A. (1999). Conceptualizing accountability. *The self-restraining state: Power and accountability in new democracies*, 14.
- Scheiber, H. N. (1984). Public rights and the rule of law in American legal history. *Calif. L. Rev.*, 72, 217.

Shevchuk, V. O., Blikhar, V., Zabzaliuk, D., & Tataryn, N. (2020). The rule of law and inflation in the middle-income countries. *Financial and credit activity problems of theory and practice*, 2(33), 386-399.

Shklar, J. N. (1987). Political theory and the rule of law.

Skaaning, S. E. (2010). Measuring the rule of law. *Political Research Quarterly*, 63(2), 449-460.

Smith, A. (1937). *The wealth of nations [1776]* (Vol. 11937). na.

Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The quarterly journal of economics*, 70(1), 65-94.

Staats, J. L., & Biglaiser, G. (2012). Foreign direct investment in Latin America: The importance of judicial strength and rule of law. *International Studies Quarterly*, 56(1), 193-202.

Stansel, D. (2007). Economic freedom, corruption, and growth. *Cato Journal*, 27(3), 343-358.

Swan, T. W. (1956). Economic growth and capital accumulation. *Economic record*, 32(2), 334-361.

Şaşmaz, M. Ü., & Sağdıç, E. N. (2020). The effect of government effectiveness and rule of law on economic growth: the case of European union transition economies. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 21(1), 203-217.

Şen, İ. G. (2018). Hukuk ve Üstünlüğü: Tarihi İzler ve Karşılaştırmalı Hukuk Işığında Bir Kavramsal Çerçeve Denemesi1. *YUHFD*, 15(2), 334-354.

Şimşek, M. (2013). İslâm Hukukuna Giriş, Saffet Köse. *Marife*, 13(1), 215-218.

Taban, S. (2008). *İktisadi büyüme: kavram ve modeller*.

Tamanaha, B. Z. (2004). *On the rule of law: History, politics, theory*. Cambridge University Press.

- Tamanaha, B. Z. (2011). The rule of law and legal pluralism in development. *Hague Journal on the Rule of Law*, 3(1), 1-17.
- Tamanaha, B. Z. (2012). The history and elements of the rule of law. *Singapore Journal of Legal Studies*, (Dec 2012), 232-247.
- Tan, T. (1972). Ekonomik Hukuk ve Ekonomik Kamu Hukuku. *Amme İdaresi Dergisi*, 5(1), 15-42.
- Tatoğlu, F. (2013). Panel veri ekonometrisi Stata uygulamalı. *İstanbul: Beta Basım Yayın*.
- Tiryaki, T., & Gürsoy, T. (2004). Ekonomik suç kavramı ve sigortacılık suçlarının bu açıdan değerlendirilmesi. *Sayıştay Dergisi*, 55, 53-70.
- Tommasoli, M. (2012). Rule of law and democracy: Addressing the gap between policies and practices. *UN Chronicle*, 49(4), 29-31.
- Tomuschat, C. (2013). Democracy and the Rule of Law. In *The Oxford Handbook of International Human Rights Law*.
- Tsebelis, G. (2002). Veto players: How political institutions work. Princeton,NJ: Princeton Univ.Press.
- Valcke, A. (2012). The Rule of Law: Its Origins and Meanings (A short guide for practitioners). *Encyclopedia of Global Social Science Issues*, ME Sharp publishing, Forthcoming.
- Wacks, R. (2015). Law: A very short introduction (Vol. 180). *Oxford University Press, USA*.
- White, H. (1980). A heteroskedasticity-consistent covariance matrix estimator and a direct test for heteroskedasticity. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 817-838.
- World Bank, (2006). Crime, violence and economic development in Brazil: Elements for effective public policy. Washington, DC. Working Paper No. 36525.

World Bank. (2012). *Global financial development report 2013: Rethinking the role of the state in finance*. The World Bank.

Yaylalı, M. (2018). Hukuk Devleti ve Hukukun Üstünlüğü Kavramları: Albert Venn Dicey ve Hans Kelsen. *Liberal Düşünce Dergisi*, 23(91-92), 95-111.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Samet ACAR	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Galatasaray Üniversitesi
Fakülte	İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Bölümü	İktisat
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İktisat
Programı	İktisat
Makale ve Bildiriler	
<p>1-Altıntaş, N., Kırca, M., Acar, S., Aydın, A., & Öztürk, M. (2022). Time-varying causality between income inequality and ecological footprint in Turkey. <i>Environmental Science and Pollution Research</i>, 1-13.</p>	
<p>2-Çakmak, E. E. & Acar, S. (2022). The nexus between economic growth, renewable energy and ecological footprint: An empirical evidence from most oil-producing countries. <i>Journal of Cleaner Production</i>, 352, 131548.</p>	
<p>3-Gül, E. & Acar, S. (2018). Tasarruflar ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülke Grupları Örneği ile İncelenmesi. <i>Sakarya İktisat Dergisi</i>, 7(3), 54-78.</p>	
<p>4-Acar, S. (2017). Hanehalkı Tasarruf Oranları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. <i>Uluslararası Ekonomi, Finans ve Ekonometri Öğrenci Sempozyumu</i>, 615-619</p>	